

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา:
เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ
และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม

ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ
ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น
เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน
ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

คำแถลงของชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ประกอบด้วยนักวิชาการและนักศึกษา 27 คน* ใช้วิธีวิจัยแบบเศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ ใช้สถิติของรัฐบาล ใช้สถิติที่ชุดโครงการฯ สำรวจเอง โดยใช้แบบสอบถามจาก 1,574 ครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 1,600 ครัวเรือนในภาคใต้ 887 ครัวเรือนที่ตำบลศิลาแลง อำเภอบัว จังหวัดน่าน สำรวจเองแบบมานุษยวิทยาในภาคเหนือ ใช้ข้อมูลจากที่นักวิจัยสำรวจไว้เดิมก่อนชุดโครงการฯ 1,935 ครัวเรือนในเขตอีสานใต้และในเขตตะวันตกของภาคกลาง ให้นักวิจัยผู้ช่วยฟังตัวและเก็บข้อมูลแบบมานุษยวิทยาในหมู่บ้านในภาคเหนือ สัมภาษณ์แบบวิธีการของประวัติศาสตร์บอกเล่าในทุกภาค และใช้ข้อมูลทุติยภูมิทั้งของรัฐบาล นักวิชาการและนักพัฒนาเอกชน สัมพันธ์ใกล้ชิดใช้ประโยชน์จากแนวคิดและข้อมูลของโครงการวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” ซึ่งมีคุณพรพิไล เลิศวิชาเป็นหัวหน้าโครงการ ศึกษาทฤษฎีและประวัติศาสตร์ชนบทของต่างประเทศ เชิญนักวิชาการชาวต่างประเทศจากญี่ปุ่น จีน และฝรั่งเศสมาบรรยายและเยี่ยมชมงานสนามในชนบทประเทศไทย รวมทั้งหัวหน้าชุดโครงการวิจัยนี้เดินทางไปพบกับนักวิชาการอินเดียที่เมืองกัลกัตตาและเซไน และพบนักวิชาการลาตินอเมริกาที่เมืองมานากัว นิการากัว และเมืองซานโฮเซ คอสตาริกา ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ นักวิจัยในโครงการฯ เดินทางไปค้นคว้าที่มหาวิทยาลัยเบเคเล มลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา

* **ภาพรวม:** ดร. คริส เบเกอร์ นักวิชาการอิสระ **ภาคเหนือ:** ศ. ดร.ยศ สันตสมบัติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
รศ. ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ มหาวิทยาลัยนเรศวร ผศ. ดร.วัฒนาพร เศรษฐกุล มหาวิทยาลัยพายัพ
คุณชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ นักศึกษาปริญญาเอก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คุณลำแพน จอมเมือง นักวิชาการอิสระ
คุณสุทธิพงษ์ วสุโสภณพล สำนักงานสาธารณสุข จังหวัดน่าน คุณวินัย บุญลือ นักศึกษาปริญญาโท มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: รศ. สุวิทย์ ธีรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น รศ. ดร.สมคิด พรหมจ้อย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
รศ. ดร.สมบัติ พันธิษณีย์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.มณีนัย ทองอยู่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
อาจารย์วิลาศ โพธิสาร โรงเรียนเตล็ดวิทยวิทยา อ.ศิขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ผศ. สุทัศน์ กองทรัพย์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์
อาจารย์ ดร.พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อาจารย์ธันว ใจเที่ยง สถาบันราชภัฏสกลนคร
ภาคกลาง: รศ. ดร.พอพันธ์ อูยานนท์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.ทิพย์วัลย์ สีจันทร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
อาจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย เกียรติณินทร สถาบันราชภัฏสวนดุสิต ดร. อรสุดา เจริญรัตน์ สำนักพระราชพิธี
ดร. ภูมิรัตน์ สุธรรม กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย **ภาคใต้:** รศ. สงบ ส่งเมือง มหาวิทยาลัยทักษิณ
คุณชลิตา บัณฑุวงศ์ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) คุณอนุสรณ์ อุณโณ นักวิชาการอิสระ
เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ: รศ. เสรี ลีลาสัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง รศ. ดร.สังศิต พิริยะรังสรรค์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หัวหน้าชุดโครงการ: ศ. ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นักวิชาการอิสระ

ชุดโครงการนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ใช้เวลาวิจัย 3 ปี (1 มีนาคม 2543 – 28 กุมภาพันธ์ 2546) ใช้ทุนวิจัยทั้งหมดประมาณ

13 ล้านบาท มีผลงานวิจัยเป็นหนังสือรวม 21 เล่ม

การวิจัยได้ข้อค้นพบสำคัญ 3 ข้อ คือ

1. เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน การดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจทุนเราราบกันอยู่แล้ว งานวิจัยชุดนี้ให้ความรู้เพิ่มว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตผู้คนชาวไทย ใหญ่กว่าระบบทุน ดำรงอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะในชนบท

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนคือครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่การรักษาตัวให้รอดอยู่ของครอบครัวและชุมชน ให้สามารถเลี้ยงตัวเองได้และผลิตซ้ำครอบครัวและชุมชนได้ การผลิตจึงมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผลิตเพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าให้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายการผลิตให้ใหญ่โต ให้มีกำไรสูงสุด ให้ร่ำรวย ครัวเรือนมีลักษณะเป็นผู้ผลิตเล็กอิสระขายสินค้าไม่ใช่ขายแรงงาน วิธีการผลิตหลักคือผู้ผลิตเล็กอิสระใช้แรงงานของสมาชิกของครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยเฉพาะใช้แรงงานครอบครัวนั้นบนที่ดินเพื่อให้เกิดเป็นผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเลี้ยงครอบครัวให้รอด เดิมปลูกข้าว แต่ต่อมาเมื่อจำนวนคนต่อเนื้อที่เพิ่มขึ้น ก็ผันใช้แรงงานของครอบครัวปลูกพืชที่ไ้ใช้ที่ดินน้อยแต่ใช้แรงงานเข้มข้น เช่น ผักและผลไม้ หรือเลี้ยงสัตว์ เช่น วัวและเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ หรือทำกิจกรรมการค้าขายและบริการ เช่น ซ่อมเครื่องจักรต่างๆ หรือหากส่งสมาชิกบางคนออกไปขายแรงงาน ก็ส่งไปในฐานะเป็นวิธีหารายได้ อย่างหนึ่งของครอบครัวซึ่งอยู่ในชนบท ไม่ใช่ให้ไปเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวรจริงๆ ต้องส่งเงินกลับให้ครอบครัว เพื่อจุนเจือครอบครัวซึ่งก็ทำการเกษตรอยู่ด้วยในชนบทได้ การผลิตของผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ต่างจากการผลิตแบบทุนนิยม การผลิตในระบบทุนเป็นการผลิตขนาดใหญ่ ใช้ทุนสูงเป็นหลักไม่ใช่ใช้แรงงาน ใช้ที่ดินมากเป็นแบบไร่ขนาดใหญ่ ใช้แรงงานรับจ้าง

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนหรือผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพมากที่สุดในภาคใต้ ที่ซึ่งภาคการเกษตรในท้องถิ่นหนึ่งๆ มีความหลากหลาย อันเป็นลักษณะของภูมิประเทศแบบ tropical rain forest ฝนตกชุกและแผ่นดินมีความอุดมสมบูรณ์ รายได้ของครัวเรือนชนบทถึง 2/3 มาจากภาคเกษตรในท้องถิ่นเองและสูงพอที่จะอยู่ได้ และครัวเรือนถึง 3/4 ของครัวเรือนทั้งหมดใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวเท่านั้นทำการเกษตร ส่วนในภาคเหนือและภาคกลาง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนก็ยังคงดำรงอยู่ ที่ใกล้เมืองเชียงใหม่แม้ว่าแต่ละครัวเรือนจะมีที่ดิน

น้อยมาก คราวเรือนประมาณครึ่งหนึ่งในชนบทยังคงทำเกษตรกรรมเป็นหลัก คราวเรือนในภาคเหนือส่วนใหญ่พยายามอยู่ให้ได้ด้วยการทำอาชีพในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรหลายๆ อย่าง รวมทั้งรับจ้างพร้อมๆ กันในหลายๆ เดียวกัน ในเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน เนื่องจากภาคเหนือมีน้ำบริบูรณ์ ดินดี จึงทำการเพาะปลูกแบบเข้มข้นได้ ช่วยผ่อนคลายปัญหาที่ดินมีจำกัดลงไปได้บ้าง และในภาคกลางประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ที่ทำงานในชนบททำงานของคราวเรือน ซึ่งในระยะหลังเป็นงานนอกภาคเกษตรเป็นงานประเภทค้าขายและบริการอยู่มาก ซึ่งเป็นงานที่ต้องการความรู้และฝีมือ และให้ค่าตอบแทนพอสมควร ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ รายได้ของคราวเรือนชนบทมากกว่าครึ่งหนึ่งมาจากการผลิตเกษตรกรรม และคราวเรือนชนบทใช้แรงงานจ้างเพียง 17% ของการใช้แรงงานทั้งหมด แต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้เป็นภาคที่น่าเป็นห่วงมากที่สุด เพราะระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ ณ ระดับรายได้ที่ต่ำ มีการกระจายการผลิตทางการเกษตรน้อย ใช้วิธีทำลายป่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งมักจะไม่ยั่งยืน ใช้วิธีส่งแรงงานออกไปขายเมืองไกล แทนที่แรงงานเหล่านั้นจะได้พัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบที่ฝังตัวอยู่ในพื้นที่ สายญาติมิตร สังคมวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความอาทรต่อกันและกัน แลกเปลี่ยนเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่การแข่งขันและเอารัดเอาเปรียบ เขตพื้นที่อาจครอบคลุมตั้งแต่หมู่บ้านเดียวและขยายกว้างถึงเป็นเขตภาษาและวัฒนธรรมของชนชาติ ในภาคใต้มีหมู่บ้านอนาธิปไตย สวนสมรม ตลาดนัดซึ่งเป็นตลาด “น้ำใจ” ระบบกล่อ แร่แรงงาน ในภาคเหนือมีศาลผีเก้าผี สภาผู้เฒ่า ของน้ำห่ม หม้อองฝาย ระบบหมวด ระบบครุบา ในภาคอีสานมีผีปู่ตาและระบบเลี้ยวเป็นต้น และในทุกภาคมีระบบญาติมิตรและมีระบบวัฒนธรรมของแต่ละชนชาติดำรงอยู่ในชุมชนชนบท งานวิจัยของคุณพรพิไล เลิศวิชาในหนังสือ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2536) และในโครงการวิจัย” “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) และงานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สัตตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ในชุดโครงการนี้ ให้ภาพเหล่านี้ชัดเจนมาก

2. การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทย จากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก คือเป็นไปทีละเล็กละน้อย ใช้เวลานานมาก และยังเกิดขึ้นจำกัด

เดิมนั้นงานคลาสสิกของนักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกัน James C. Ingram, “Economic Change in Thailand Since 1850” (1955) ที่พิมพ์ออกมา 10 ปีหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ให้ภาพว่าเศรษฐกิจไทยได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วหลังจากสนธิสัญญาเบาริ่ง เศรษฐกิจแบบทำมาหากินหมดไป กลายเป็นเศรษฐกิจค้าขายส่งออก (export economy) ต่อมาในทศวรรษ 2520 การศึกษา

เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้แก้ไขภาพนี้ ภาพที่ถูกต้องคือ แม้ในภาคกลางการผลิตข้าวเพื่อขายเมื่อเริ่มต้นเป็นกิจกรรมที่เสริมเติมจากการผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง การผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เอง ปลูกข้าวเพื่อใช้กินเอง การทอผ้าพื้นเมือง การดำข้าว การไม่มีและไม่ใช้แรงงานรับจ้าง คงสืบเนื่องตลอดมาจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองค.ศ. 1945 สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองปฏิเสฐานของนักวิชาการชาวต่างประเทศที่ให้ภาพว่าชาวบ้านเต็มใจที่จะเข้าร่วมในระบบทุนงานของสำนักฯ ในช่วงทศวรรษ 2520 ได้ให้ภาพใหม่ว่า ถ้าลงไปศึกษา ณ ระดับหมู่บ้านจริงๆ จะได้ข้อเท็จจริงว่าชาวบ้านรู้สึกและมีความสำนึกว่า รัฐและทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม ชาวบ้านถูกลากเข้าสัมพันธ์กับระบบทุน พวกเขาต่อสู้และรักษาสถาบันชุมชนหมู่บ้านของเขา งานวิจัยว่าด้วยเศรษฐกิจหมู่บ้านของสำนักฯ ให้ภาพว่าสถาบันชุมชนหมู่บ้านแบบเลี้ยงตัวเองดำรงอยู่อย่างน้อยจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง การเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนในชนบทในช่วง 100 ปี จากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นไปอย่างล่าช้า

งานวิจัยชุดใหม่นี้ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ซึ่งคือการศึกษาการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาที่ต่อมา จากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง (1945) จนถึงปัจจุบัน คือระยะเวลาอีกประมาณ 50 ปี ได้ให้ข้อค้นพบที่สำคัญมากกว่า ลักษณะการเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนที่ล่าช้าในช่วงจากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองนั้น แม้ในช่วงร่วมสมัยจากสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบัน ก็ยังคงเป็นจริงเช่นนั้น คือยังคงล่าช้าอยู่ ความหนืดตัวของระบบเศรษฐกิจครอบครัวยุคและชุมชน ไม่กลายเป็นระบบทุน ดำรงอยู่ทั้งในอดีตและร่วมสมัย การเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นที่มาของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจสองระบบในเศรษฐกิจไทย

จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้าเข้าสู่ระบบทุน จะอธิบายกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมากของเศรษฐกิจสังคมไทยได้อย่างไร? ในงานวิจัยชุดเดิมคณะนักวิจัยแห่งสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองอธิบายว่าเป็นเพราะ 1) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต 2) ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคง และ 3) ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบทเพียงเรียกเอาส่วนเกินออกมาจากหมู่บ้าน จะยังอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านในช่วง 50 ปีหลัง คือช่วงร่วมสมัยนี้ด้วยปัจจัย 3 ข้อที่ใช้อธิบายช่วง 100 ปีแรกได้หรือไม่? ผลงานของชุดโครงการวิจัยนี้ชี้ว่าปัจจัยข้อ 1) และ 3) อธิบายได้น้อยลง การอธิบายต้องอาศัยปัจจัยที่ 2) มากขึ้น อีกทั้งการค้นคว้าในระยะต่อมาของสำนักฯ ก็ทำให้เราเข้าใจปัจจัยที่ 2) ดีขึ้น และเห็นความสำคัญของปัจจัยที่ 2) มากขึ้น คือต้องอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านด้วยลักษณะที่เป็นพิเศษของหมู่บ้านไทย

ประเทศไทยโดยรวมมีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติมาก เนื่องจากโดยสภาพภูมิศาสตร์ตั้งอยู่ป่าฝนเขตร้อน แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็วช่วงหนึ่งหลังสงครามโลก

ครั้งที่สองทำให้เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมาการขยายตัวของเกาะปลูกได้ไปถึงเขตชายแดน (frontier) ปัจจัยบวกของการมีทรัพยากรธรรมชาติเหลือเฟือได้ยุติลง ขณะนี้ปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติใช้อธิบายการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ดีเพียงเฉพาะในเขตภาคใต้ ดังปรากฏเป็นข้อเท็จจริงในรายงานการวิจัยชุดนี้ ขณะเดียวกันปัจจัยข้อที่ 3) ระบบทุนไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท ก็เริ่มเป็นจริงน้อยลงในเขตภาคกลางและเขตภาคเหนือ รัฐเองก็มีส่วนช่วยระบบทุนให้เข้าไปถึงชุมชนหมู่บ้านสะดวกยิ่งขึ้น โดยการสร้างการคมนาคมและสื่อมวลชนการโฆษณา ซึ่งโน้มเอียงเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน

การศึกษาของชุดโครงการวิจัยนี้ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการใช้แรงงานครอบครัวจากข้าวไปสู่พืชหลายชนิด ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบท ใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือทำงานหนักขึ้น และแม้จะต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้ กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้มีทั้งต่างทำกัน และทั้งทำกัน เป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในพื้นที่ สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจชาวบ้านของไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัวและชุมชนนี้ปรากฏเด่นขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤติ สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่างๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เองที่อธิบายการหนีตัวของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน

การวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วง 15 ปีที่ผ่านมาว่าด้วยชุมชนหมู่บ้านไทยได้ช่วยให้เราเข้าใจลักษณะพิเศษของชุมชนไทยดีขึ้น และความเข้าใจนี้ทำให้เราเริ่มจะเห็นเส้นทางของชนชาติไทยอันประกอบขึ้นมาจากชุมชน เส้นทางที่ผ่านมาและเส้นทางอันน่าพึงปรารถนา การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” (2536) ของคุณพรพิไล เลิศวิชา และเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” (2540) ของคุณพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ ในด้านหนึ่งได้ชี้ให้เห็นการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนในสถาบันหมู่บ้านและความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนต่อเศรษฐกิจหมู่บ้าน ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่สภากาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนเห็นและนำมาเสนอ ในอีกด้านหนึ่งงานวิจัยทั้งสองชิ้นได้ค้นพบการดำรงอยู่และความสำคัญของเครือข่าย (network) ชุมชน คือพบว่าเครือข่าย (network) การแลกเปลี่ยนมากมายระหว่างชุมชนหมู่บ้านในอดีต ในภาคใต้ ชุมชนชายฝั่งแลกเปลี่ยนกับข้าวของชุมชนบนพื้นราบ และแลกเปลี่ยนกับผลไม้ของชุมชนชายภูเขา ใน

ภาคเหนือชุมชนบนที่ราบในหุบเขาแลกข้าวกับผักของชุมชนบนภูเขา อัตราการแลกเปลี่ยนในตลาดชาวบ้านเหล่านี้ขึ้นกับความสัมพันธ์ส่วนตัวของผู้แลกเปลี่ยน วัตถุประสงค์ของการแลกเปลี่ยนคือเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่กำไร ตลาดไม่ได้ขับเคลื่อนโดยกฎแห่งระบบทุนนิยม ท่านอาจารย์ส่งเมืองในงานวิจัยชุดปัจจุบันนี้ได้ชี้ให้เราทราบว่าเครือข่ายเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่ขณะนี้ในรูปของตลาดนัดและคุณพรพิไล เลิศวิชา ในงานวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) ได้อธิบายได้ชัดเจนว่าหมู่บ้านในลุ่มน้ำเดียวกันได้ร้อยโยงเป็นเครือข่ายการจัดการน้ำ คือระบบเหมืองฝาย ประกอบด้วยหมู่บ้านนับร้อยหมู่บ้าน จัดสรรน้ำและจัดสรรแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายเอง โดยอาศัยประสบการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญและงานรื่นเริง ฯลฯ เครือข่ายนี้ยังคงอยู่ดีในปัจจุบัน ชุดโครงการวิจัย “ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท” ซึ่งทำงานวิจัยในช่วง พ.ศ.2538-2541 ได้ขยายขอบเขตการศึกษาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนไทยออกไปยังหมู่บ้านไทนอกประเทศไทย และได้มีข้อค้นพบมายืนยันว่าชุมชนหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศไทยมีลักษณะพิเศษเพิ่มสำคัญอีก 2 ข้อ คือ 1) หมู่บ้านไทมีลักษณะโบราณและความเป็นชุมชนเข้มข้น หมู่บ้านไทนอกประเทศไทยมีระบบที่แบ่งที่ดินทำกินใหม่เป็นระยะ (repartition) ตามขนาดของครอบครัว มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันและน้ำใจเป็นพื้นฐานของชีวิต มีพิธีกรรมต่างๆ ที่แสดงความสำคัญของบรรพบุรุษ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครอบครัวและชุมชน สถาบันชุมชนดำรงอยู่สืบเนื่องตลอดมาข้ามกาลเวลา ไม่ว่าระบบเศรษฐกิจสังคมที่ครอบงำข้างบนจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร 2) วัฒนธรรมหมู่บ้านไทเป็นวัฒนธรรมกลาง เป็นวัฒนธรรมของชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยโดยธรรมชาติโดยสมัครใจ ทั้งนี้เพราะชาวไทอาศัยอยู่บนที่ราบลุ่ม ชนชาติอื่นที่อาศัยอยู่บนภูเขาใกล้ๆ เมื่อลงมาที่ราบเพื่อแลกเปลี่ยนกับชาวไทและชาวเผ่าอื่นเขาใช้ภาษาไท ชนชาติอื่นเหล่านี้มีสองวัฒนธรรม วัฒนธรรมของตนเองและวัฒนธรรมไท ชนชาติทั้งหลายในดินแดนประเทศไทยจึงกลายเป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมไทโดยสมัครใจ ชุมชนทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยสามารถประกอบกันขึ้นเป็นชนชาติไทได้อย่างสนิท เครือข่ายระหว่างชุมชนสร้างขึ้นได้ง่าย แน่นแฟ้น มีขอบเขตกว้างขวาง และไม่มี ความขัดแย้ง ชุดท้ายการวิจัยชุดปัจจุบัน “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ได้ทำให้เราสรุปทางทฤษฎีได้ว่าหมู่บ้านไทยเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมระบบหนึ่งในตัวเอง มีเป้าหมายของตัวเองคือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพอยู่ได้และผลิตซ้ำตัวเองได้ ใช้แรงงานสมาชิกของครอบครัวเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต ลักษณะความเป็นพิเศษของหมู่บ้านไทยที่คณะของเราค้นพบทั้งหมดนี้ คือ 1) หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มข้นและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านาน 2) หมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอีกระบบหนึ่งของตัวเอง 3) หมู่บ้านมีเครือข่ายแลกเปลี่ยนและ

ช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง และ 4) วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถิ่นและดินแดนประเทศไทย อธิบายลักษณะของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยที่ฐานราก ที่ลักษณะพื้นฐานที่สุดของคนจำนวนมากที่สุดในประเทศไทย และนี่คงจะเป็นคำอธิบายที่สำคัญที่สุดว่าทำไมการแปรรูปของเศรษฐกิจไทย จากเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก ที่จริงแล้วเศรษฐกิจไทยอาจจะพัฒนาจากระบบศักดินาไปสู่ระบบแห่งชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนในช่วง 150 ปีที่ผ่านมา หากไม่ถูกตัดตอนไปเสียก่อนโดยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนจากภายนอกประเทศ ด้วยความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์นี้เราจึงพัฒนาเป็นเศรษฐกิจสองระบบ ที่การขยายตัวของระบบทุนเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และระบบชุมชนต่อสู้เพื่อดำรงตนเองอยู่ให้ได้

เรามาดูถึงปัญหาอนาคตของเศรษฐกิจสังคมไทย กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสังคมหรือเส้นทางของชาติที่มีระบบชุมชนเป็นระบบใหญ่อยู่ภายใน ควรเป็นอย่างไร? ปัญหาสำคัญยิ่งข้อนี้ชุดโครงการฯ มีคำตอบเบื้องต้นจากการค้นคว้า ขอเสนอเพื่อพิจารณา ดังนี้ :

3. เส้นทางของชาติที่สอดคล้องกับความเป็นจริงและความมุ่งหวังของชาวไทย ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เพราะชุมชนเป็นแกนของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันหรือเป็นระบบชีวิตของผู้คนชาวไทยจำนวนมากที่สุด การพัฒนาประเทศชาติที่แท้จริงจะต้องเป็นการพัฒนาที่ระบบที่ใหญ่ที่สุดในแง่ผู้คนนี้ คือระบบชุมชน ที่ผ่านมาระบบชุมชนถูกเอารัดเอาเปรียบ มีโอกาสน้อยที่จะได้พัฒนาเต็มศักยภาพ

การพัฒนาในอนาคตจึงควรมุ่งที่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ณ เขตภายในของประเทศ เป็นการพัฒนาเศรษฐกิจโดยมีสภาพภูมิศาสตร์ทรัพยากรของพื้นที่ ชุมชนและเครือข่ายชุมชนในท้องถิ่นและวัฒนธรรมของชุมชนกำกับ และประกอบเครือข่ายของท้องถิ่นขึ้นมาเป็นประเทศชาติ มีชื่อเรียกว่าแนวทาง “วัฒนธรรมชุมชน” (บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร) หรือ “ชุมชนธิปไตย หรือ ชุมชนภิวัฒน์” (คุณพิทยา ว่องกุล) หรือ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” (ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี) พัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมจากฐานภายในประเทศ ศึกษาเขตภายในสำรวจเศรษฐกิจและทรัพยากรท้องถิ่นทั้งบุคคลและวัตถุของทั้งประเทศ พัฒนาศักยภาพของท้องถิ่นต่างๆ พยายามใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น ผลิตเพื่อความพอเพียงของท้องถิ่นก่อน ผลิตเพื่อขายเป็นขั้นตอนต่อไป พยายามใช้แรงงานในครอบครัวก่อนจ้างแรงงาน โยงท้องถิ่นต่างๆ เชื่อมทุกส่วนของประเทศเข้าด้วยกัน เป็นระบบเดียวกันด้วยระบบการขนส่งและคมนาคม ให้มีความสำคัญกับการค้าภายในประเทศ ผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่าตลาดต่างประเทศ เน้นช่วงชิงตลาดภายในประเทศกลับคืนมาแทนเน้นการส่งออก สนใจการผลิตสิ่งของด้วยเทคโนโลยีที่คนภายในประเทศกำกับเอง มากกว่าสนใจเรื่องธุรกิจ เรื่องการเงิน การธนาคาร การค้าระหว่างประเทศ การแก่งแย่งด้วยวิธีต่างๆ ท้องถิ่นและประชาชนมี

ส่วนร่วมและควบคุมการพัฒนา ฟังตัวเองและฟังกันเองภายในประเทศเป็นหลัก พัฒนาคุณภาพของประชากรด้วยการสาธารณสุขและการศึกษา ในด้านการศึกษาถือเอาระบบของท้องถิ่นและประชาชนเป็นตัวตั้ง เนื้อหาสาระของวิชาความรู้ที่สอนกันในโรงเรียน วิทยาลัย และมหาวิทยาลัย ควรต้องเป็นเรื่องของท้องถิ่นมากขึ้น เรื่องของประชาชนธรรมดามากขึ้น ชุดโครงการวิจัยนี้ได้ค้นพบว่าประเทศชาติของเรามีทุนทางวัฒนธรรมอยู่มากในเขตท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งมีคุณค่ามากทางเศรษฐกิจ มีตลาดและมีราคา เช่นอาหารและขนม ทอผ้าพื้นเมือง เครื่องปั้นดินเผา สมุนไพร เหล้าไวน์ งานบริการ เช่นนวดและต้อนรับแขกท่องเที่ยว ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้มักมีแม่บ้านผู้หญิงเป็นผู้นำและผู้สืบทอด ควรส่งเสริมการผลิตที่เป็นผลจากวัฒนธรรมชุมชนภูมิปัญญาและงานฝีมือเหล่านี้ คือเส้นทางของเศรษฐกิจหัตถกรรม อนึ่งชุดโครงการวิจัยนี้และผลการวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ค้นพบด้วยว่า ด้วยความสัมพันธ์ทางสายเครือญาติ วัฒนธรรม หรือประสบการณ์ประวัติศาสตร์ในพื้นที่ชุมชนหมู่บ้านสามารถเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประเทศชาติของเราและท้องถิ่นของเราโชคดีมากที่เราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น ตรงข้ามเรากลับมีการรวมตัวเป็นเครือข่ายของประชาชนได้ง่ายในทุกระดับ ในระดับท้องถิ่นเช่นระบบออมทรัพย์ในภาคใต้ ระบบเหมืองฝายและระบบของครุบาศรีวิชัยในภาคเหนือ ระบบทำนาและโรงสีในภาคอีสาน ระดับชาติเช่นระบบของหลวงตามหาบัว เป็นต้น ในอนาคตจะต้องมีการเพิ่มจำนวน อาณาเขตครอบคลุมและกิจกรรมของเครือข่ายเช่นนี้ ให้มากขึ้นและเข้มข้นขึ้นอีก

การพัฒนากระบวนเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนให้เข้มแข็ง ทั้ง ณ ระดับท้องถิ่นและขยายขอบเขตเป็น ณ ระดับชาตินี้ต้องเป็นการกระทำของชาวบ้านร่วมกันเอง เกิดจากการมีสำนึกร่วมกันของชาวบ้าน ที่จะรวมตัวพัฒนาอย่างอิสระตามภาวะที่สอดคล้องกับท้องถิ่น มากกว่าที่ผู้หนึ่งผู้ใดจะกำหนดให้แทน คือมีปัญญาชนของชาวบ้าน (organic intellectual) ประกอบข้อมูลจากประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชาวบ้านขึ้นเป็นระบบ แล้วส่งคืนความเข้าใจอันประกอบเป็นระบบ แล้วนั้นให้แก่ชุมชน จะทำให้ชุมชนรู้จักตัวเอง จากจิตใต้สำนึกเป็นจิตรู้สำนึก จะมีพลังอย่างมาก จะทำให้แนวทางการพัฒนาแบบชุมชนเป็นที่ยอมรับ และเป็นที่เรียกร้องของประชาชนพลเมือง และโดยที่ประเทศชาติของเราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น การกระจายอำนาจปกครองจากรัฐส่วนกลางไปสู่รัฐส่วนท้องถิ่นจึงน่าจะทำได้โดยไม่มีปัญหาการสลายตัวของประเทศชาติ แต่กลับจะทำให้ทุกเขตท้องถิ่นเข้มแข็งขึ้น เมื่อประกอบขึ้นเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ ยิงจะเป็นชาติที่เข้มแข็งและฟังตัวเองได้มากยิ่งขึ้น

การพิจารณาเสนอเส้นทางของชาติจะต้องกล่าวถึงด้วยถึงการประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนกับระบบเศรษฐกิจทุน ประกอบกันขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ ในหัวข้อนี้การศึกษาค้นคว้าเพื่อยุติในขั้นเริ่มต้น ควรจะต้องมีการค้นคว้าเข้มข้นขึ้นอย่างมากต่อไป แนวคิดเบื้องต้นคือควรใช้

วัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน หมายความว่าชนชั้นกระฎุมพีในเมืองไทยที่มีเชื้อสายจีน พิจารณารับวัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมชาวบ้าน จึงจะเกิดบูรณาการในสังคมไทย ใช้วัฒนธรรมกำกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างระบบทุนและระบบชุมชน เศรษฐกิจไทยอาจจะยังคงเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชนชาติไทย

คำขอบคุณของหัวหน้าชุดโครงการ

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการฯ ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนชุดโครงการนี้ เป็นทุนของฝ่ายวิชาการ (ทุนเมธีวิจัยอาวุโส) และของฝ่ายชุมชนรวมกัน

ขอขอบคุณอย่างยิ่งโดยเฉพาะกับบุคคล 3 ท่านที่แนะนำและชักชวนอย่างตั้งใจมากให้จัดทำโครงการนี้ คือศาสตราจารย์นายแพทย์วิจารณ์ พานิช อดีตผู้อำนวยการ สกว. ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย หัวหน้าฝ่ายชุมชน สกว. และคุณพรพิไล เลิศวิชา นักวิชาการอิสระเพื่อนร่วมงานวิจัยหมู่บ้านมาด้วยกันตลอดเวลาอันยาวนาน

ขอขอบคุณศาสตราจารย์ ดร.วิชัย บุญแสง ผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ สกว. คุณพรพิมล กิตติมศักดิ์ คุณเบญจมาศ ตีรมาศวมิช คุณอังคณา ใจเลี้ยง และท่านเจ้าหน้าที่อื่นของ สกว. ที่ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างอบอุ่นมากตลอดเวลา 3 ปี ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก รองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.อภินันท์ ทรัพย์พัฒน์ ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ ดร.อภิชาติ พันธเสน และศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ปรึกษาของชุดโครงการ บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร อาจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่ให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ รวมทั้งนักวิชาการชาวต่างประเทศ ที่กรุณาเดินทางมาบรรยายและสัมมนาพร้อมกับนักวิจัยในชุดโครงการ คือ Professor Yoshiteru Iwamoto Professor Eiichi Hizen Professor Akira Nozaki Professor Shigeharu Tanabe Professor Marcel Mazoyer Dr. François Molle และ Associate Professor Zhang Zheng

ท่านคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รองศาสตราจารย์ ดร.สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ ให้อำนาจการตัดสินใจและความสะดวกทุกประการในการบริหารชุดโครงการนี้แก่หัวหน้าชุดโครงการฯ และเมื่อเริ่มชุดโครงการฯ ต้นปี พ.ศ. 2543 ท่านรองอธิการบดีฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในขณะนั้น ศาสตราจารย์ ดร. สมศักดิ์ ปัญญาแก้ว ได้ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างเต็มที่ ขอขอบคุณท่านอาจารย์ทั้งสองอย่างสูง

ขอขอบคุณ Dr. Lipi Ghosh Senior Lecturer แห่งมหาวิทยาลัยกัลกัตตา ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการอินเดียที่กัลกัตตาและเซเนไน คุณศักดิ์นา ฉัตรกุล ณ อยุธยา และ Dr. Folke Kayser แห่งมูลนิธิฟรีดริค อีเบิต (ประเทศไทย) ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการลาตินอเมริกา ที่นิคารากัวและคอสตาริกา

ขอขอบคุณคุณศิริพร ยอดกมลศาสตร์ คุณสุนันทา บุญศรีสวัสดิ์ คุณสุภาภรณ์ ตรงกิจวิโรจน์ คุณทศนันท์ จันทร์อำไพ และคุณมยุรี คำแปลว ที่ช่วยเรื่องงานธุรการของชุดโครงการฯ อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง รวมทั้งคุณวลิตทิพย์ เชื้อขาว เลขานุการคณะเศรษฐศาสตร์ และคุณวัชรินทร์ วิญญุตานนท์ เจ้าหน้าที่การเงินคณะฯ ซึ่งกรุณาตรวจทานเอกสารใบเสร็จต่างๆ ของชุดโครงการฯ โดยไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

3 กุมภาพันธ์ 2546

คำนำ

งานวิจัย “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชานนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ของศาสตราจารย์ ดร. ยศ สันตสมบัติ มีคุณค่ามากทางวิชาการ ทั้งในแง่เป็นผลงานการวิจัยที่ให้รายละเอียดชีวิตชานนาชาวไร่ภาคเหนือแบบงานมานุษยวิทยา โดยผู้วิจัยฝังตัวอยู่ในสนามเป็นเวลานาน และเป็นผลงานวิจัยที่ท่านอาจารย์ศสามารถสรุปเสนอทฤษฎีชานนาไทยใหม่ที่มีความสำคัญมาก

ข้าพเจ้าเห็นว่างานชิ้นนี้ของศาสตราจารย์ศ ให้องค์ความรู้ใหม่อย่างน้อย 3 ประการด้วยกัน ดังนี้ :

1. ชานนาภาคเหนือต้องทำงานหลายอย่างในตัวคนเดียวกัน อาจทำอย่างนี้ในเวลาเดียวกันหรือในต่างช่วงเวลาในสัปดาห์ หรือเดือนหรือปีเดียวกัน ทั้งปลูกข้าว ปลูกพืชเงินสดเช่นถั่วเหลือง หอมหัวใหญ่ ผัก ทำสวน เช่นสวนลำไย สวนส้ม สวนลิ้นจี่ ทำกิจการแบบครอบครัวเล็กๆ เช่นซ่อมเครื่องจักรกล รถยนต์ มอเตอร์ไซด์ ตัดเย็บเสื้อผ้า ขายของชำและอาหาร เติมน้ำมัน รับจ้างในชนบท เช่นดำนา เกี่ยวข้าว ถางหญ้า เก็บลำไย คัดลำไย ขุดดิน ถมดิน ขายประกัน รับจ้างในเมือง เช่นก่อสร้าง งานโรงงาน หรือแม้กระทั่งไปรับจ้างในต่างประเทศ

พิจารณาจากมโนภาพทางทฤษฎีชนชั้น ในความหมายที่ว่าชนชั้นเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยการผลิต ชาวบ้านภาคเหนือก็ดูจะเป็นทั้งชนชั้นชานนา (หรือผู้ผลิตเล็กอิสระ) และชนชั้นกรรมาชีพพร้อมๆ กัน ศาสตราจารย์ศจึงสร้างมโนภาพทางทฤษฎีชนิดใหม่ขึ้นมา ท่านเรียกชาวบ้านภาคเหนือว่า “ชานนาผู้ยืดหยุ่น”

นัยทางทฤษฎีของมโนภาพ “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” คืออะไร? ในภาคหรือประเทศที่มี “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” เป็นจำนวนข้างมาก จะมีผลต่อลักษณะโครงสร้างและเส้นทางเศรษฐกิจของภาคหรือของประเทศนั้นอย่างไร?

เมื่อพิจารณางานนี้ของท่านอาจารย์ศ ร่วมกับงานของท่านอาจารย์รัตนพร เศรษฐกุล “หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ (พ.ศ. 2442-2542)” จะเห็นได้ว่า ที่เกิดสภาพ “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” เป็นเพราะภาคเหนือเป็นภาคที่ชาวบ้านขาดทรัพยากร ขาดที่ดินทำมาหากิน เป็นภาคที่มีชนชั้นกรรมาชีพในชนบทในอัตราส่วนสูงที่สุดของประเทศ และอัตราส่วนนี้ในภาคน่าจะกำลังเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ เมื่อพิจารณาตารางที่มาที่ไปของมโนภาพ “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” อย่างนี้ในภาคเหนือ และพิจารณาพร้อมกับผลงานวิจัยชิ้นอื่นๆ ทั้งในภาคเหนือและในภาคอื่นของไทยในชุดโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ข้าพเจ้าคิดว่านัยของทฤษฎี “ชานนาผู้ยืดหยุ่น” คือการเสนอภาพของชานนาผู้กำลังพยายามรักษาเศรษฐกิจแบบครอบครัวและชุมชนของเขาเอาไว้ให้ได้นั่นเอง เช่นเดียวกับงานวิจัยอื่นในชุดโครงการนี้ ท่านอาจารย์ศยืนยันการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจระบบล่าง คือระบบชุมชน

โดยที่ท่านอาจารย์ได้เลือกเสนอภาพการดำรงอยู่นั้นอย่างมีพลวัต คือเน้นการต่อสู้ดิ้นรนของชาวบ้าน สมาชิกของชุมชนเป็นพิเศษ

2. ในการต่อสู้ของชาวบ้านภาคเหนือเพื่อรักษาระบบครอบครัวและชุมชน ชาวบ้านได้นำเอาทุนทางวัฒนธรรมและสังคม มาช่วยให้ความชอบธรรมแก่สิทธิชุมชนของพวกเขา ชาวละแวกคอยภูคาจังหวัดน่านอ้างว่าพวกเขาครอบครองและใช้ประโยชน์ป่ามานานแสนนานแล้ว พวกเขาประกอบพิธีกรรมบูชาบรรพชน พิธีเน้นชี้ว่าบรรพชนชาวละแวกได้ครอบครองพื้นที่นั้นมาตั้งแต่ต้น เป็นการใช้อนุสืบทอดพื้นที่และทรัพยากรให้ดำรงอยู่เป็นสิทธิของชุมชน หรือชาวปกาเกอะญอประกาศตัวว่าเป็นคนรักป่า ดำรงเผ่าพันธุ์ของตัวเองได้ เพราะสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์บนสัมพันธ์ภาพที่แนบแน่นระหว่างคนกับป่า หรือชาวนาคนเมืองบนพื้นที่ราบบางแห่ง เช่นที่บ้านหาดเค็ด ตำบลเมืองจัง จังหวัดน่านพยายามอนุรักษ์สายพันธุ์ข้าวพื้นเมือง ปลุกพืชหลากหลายชนิดและสายพันธุ์ ซึ่งแต่ละชนิดและสายพันธุ์ให้ผลผลิตในเวลาที่แตกต่างกัน เป็นหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหารและรายได้ และทำให้ใช้แรงงานครัวเรือนได้อย่างมีประสิทธิภาพ เป็นการใช้อนุสืบทอดพื้นที่เพื่อรักษาระบบครอบครัวและชุมชน ซึ่งถ้าหากผลิตแต่สายพันธุ์ส่งเสริมและผลิตพืชเชิงเดี่ยวตามระบบทุนนิยม ก็อาจประสบการขาดทุนล้มละลาย เหตุที่การรักษาวินัยและการแสดงสิทธิของระบบครอบครัวและชุมชนให้ปรากฏ กีดกันการถูกล้ำเอวามของระบบทุนโดยใช้ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรมและภูมิปัญญา มีพลังให้เราเห็นได้ชัดเจนในภาคเหนือนี้ เนื่องจากสิ่งที่ในภาคเหนือในการต่อสู้ทางด้านเศรษฐกิจ ชาวบ้านอยู่ในสนามรบที่เสียเปรียบ เพราะความร่อยหรอของฐานทรัพยากร นอกจากนั้นในภาคเหนือวัฒนธรรมชุมชนและวัฒนธรรมชนชาติชาติพันธุ์ต่างๆ ยังเป็นปรากฏการณ์ที่เข้มแข็งของชาวบ้าน งานวิจัยชนบทภาคเหนือของท่านอาจารย์ศได้เตือนเราอีกครั้งหนึ่งว่าในการพิจารณาลักษณะของสังคมเศรษฐกิจพิจารณาว่าเป็นระบบทุนหรือระบบชุมชน เราต้องพิจารณาแต่ละระบบแบบเป็นองค์รวม ทั้งด้านเศรษฐกิจ-สังคม-วัฒนธรรมเป็นองค์รวมร้อยรัดเป็นหนึ่งเดียวกัน จะพิจารณาแต่ด้านเศรษฐกิจโดดๆ ไม่เพียงพอ และเมื่อพิจารณาชนบทภาคเหนือแบบเป็นองค์รวม เราก็จะยังเห็นการดำรงอยู่ของระบบชุมชน

การมองเห็นการดำรงอยู่ของระบบชุมชนในชนบทภาคเหนือ สามารถนำกลับไปเป็นคำตอบต่อคำถามเชิงทฤษฎีได้ว่าชาวบ้านภาคเหนือเป็นชนชั้นชาวนาหรือชนชั้นกรรมาชีพ ชาวบ้านภาคเหนือเป็นชนชั้นชาวนา เราจะต้องไม่มองมโนภาพ “ชนชั้น” ว่าเป็นเรื่องของเศรษฐกิจเท่านั้น เราต้องมองแบบเป็นองค์รวม คือรวมทางด้านสังคมและวัฒนธรรม (รวมด้านภูมิปัญญาและจิตสำนึก) เมื่อมองโดยรวมอย่างนี้เราจะเห็นว่าชาวบ้านภาคเหนือเป็นชนชั้นชาวนา เพียงแต่พวกเขาไม่มีที่ดินน้อยหรือไร้ที่ดิน (landless peasant) แต่พวกเขามีความผูกพันทางสังคมเครือญาติและจิตสำนึกเป็นชาวนาเต็มเปี่ยม นั่นคือคำอธิบายว่าทำไมเขาเป็นกังวลมากกับเรื่องความมั่นคงทางอาหาร ใดๆ ก็ขอทำนาเพื่อปลูกข้าวไว้กิน หรือแม้ไม่มีที่ดินของตัวเองเมื่อเห็นที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าก็รวมกลุ่มกันขอล้อมมาทำนาในที่ดินที่รกร้างไว้นั้น ท่านอาจารย์ศถูกต้องที่สุดที่ในท้ายที่สุดท่านก็เห็นและเรียกชื่อเศรษฐกิจชนบทภาคเหนือว่า “สังคมชาวนา”

3. ท่านอาจารย์ศศิ์ให้เราเห็นว่าชุมชนชาวนาในยุคสมัยปัจจุบันนี้ ไม่จำเป็นต้องติดยึดกับพื้นที่ท้องถิ่นอย่างตายตัวเสมอไป ไม่ต้องติดยึดกับความเป็น “หมู่บ้าน” ในท้องถิ่นภูมิศาสตร์อย่างแต่เดิม ชุมชนเป็นนามธรรม อยู่ในจิตใจและในจิตสำนึกของชาวบ้าน สามารถสร้างขึ้นใหม่ได้ ณ ที่ใดๆ ที่ชาวบ้านไปทำงาน ชาวเขารวมกันลงมาขายของที่ไนท์บาซาร์ในตัวเมืองก็เป็นชุมชนได้ รักษาระบบของเขาไว้ได้ รักษาความสัมพันธ์ทางการแลกเปลี่ยน เครือญาติ และวัฒนธรรม ชาวนารวมกลุ่มกันไปรับจ้างทำนา ก็มีลักษณะเป็นชุมชน มีกลไกความเกี่ยวพันกันเป็นระบบแบบเดิม ท่านอาจารย์ศศิ์อธิบายว่าในยุคปัจจุบันที่ระบบทุนนิยมขยายตัวรุกคืบ ระบบชุมชนจะดำรงอยู่ในพื้นที่และลักษณะต่างๆ ได้หลายอย่าง เช่นดำรงอยู่ในเมือง ดำรงอยู่แม้ใน “พื้นที่” ทางสัญลักษณ์ในการต่อสู้ทางวัฒนธรรมการต่อสู้ทางวาทกรรมคำอธิบาย เราไม่ควรจะต้องติดอยู่กับโมภาพเดิมๆ และมองเห็นความเป็นระบบชุมชนเฉพาะแต่ในรูปแบบสังคมของหมู่บ้านเกษตรกรรม

ข้าพเจ้ารู้สึกดีใจที่งานวิจัยชุดโครงการ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” มีงานชิ้นนี้ของท่านอาจารย์ศศิ์ด้วยภาคเหนือ ทำให้งานของคณะของเรามีโอกาสให้ที่และให้ความสำคัญที่สมควรแก่ปัจจัยด้านวัฒนธรรม งานวิจัยหลักกว่าด้วยภาคอื่นๆ ในงานวิจัยชุดนี้ต่างเน้นที่ปัจจัยเศรษฐกิจและโดยรวมงานวิจัยชุดนี้ได้นำพาคณะของเรามาถึงทฤษฎีสองระบบได้ ก็โดยการพิจารณาลักษณะทางด้านเศรษฐกิจ ระบุและอธิบายการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจระบบล่าง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน แต่งานของท่านอาจารย์ศศิ์ได้ทำให้เราเห็นความสำคัญของระบบวัฒนธรรมของชาวบ้านเพิ่มขึ้นมา ทำให้ข้าพเจ้าหวนกลับไปนึกถึงว่าเมื่อแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนถือกำเนิดขึ้นในเมืองไทยเมื่อ 25 ปีก่อน คุณบำรุง บุญปัญญา (2488-) และคณะนักพัฒนาเอกชนของมูลนิธิบูรณะชนบทก็เริ่มแนวคิด ที่การมองเห็นว่ามี “วัฒนธรรมสองกระแส” ในสังคมเศรษฐกิจไทย คือแนวคิดเรื่องชุมชนในเมืองไทยนั้นเริ่มต้นที่ความเป็นชุมชนในมิติด้านวัฒนธรรม งานของท่านอาจารย์ศศิ์รวมทั้งแนวคิดของคุณบำรุงและคณะ ทำให้ข้าพเจ้าคิดว่าทฤษฎีสองระบบจะต้องให้ความสำคัญและศึกษาความเป็นสองระบบทางวัฒนธรรมให้มากขึ้น รวมทั้งระบุให้ได้อธิบายให้ได้ถึงการสอดร้อยปัจจัยและกลไกทางวัฒนธรรมกับปัจจัยและกลไกทางด้านเศรษฐกิจภายในระบบชุมชน ที่พัฒนาการผ่านยุคสมัยต่างๆ มาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งคงจะเป็นงานในอนาคตของสำนักของเราสืบต่อไป

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

25 มกราคม 2546

สารบัญ

	หน้า
บทนำ: บริบทและความซับซ้อนของการศึกษาสังคมชาวนา	1
บทที่ 1: การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนา	26
บทที่ 2: ชาวนา ความเป็นชาติพันธุ์ และการเมืองเรื่องพื้นที่	54
บทที่ 3: ทูนาทางวัฒนธรรม ชาวนา และเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์	82
บทที่ 4: ชาวนา เศรษฐกิจชุมชน และการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม	108
บทที่ 5: เศรษฐกิจชุมชนกับการเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนาไทย	133
บทที่ 6: ชาวนาผู้ยึดหยุ่น: เศรษฐกิจชุมชน การเปิดพื้นที่ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในสังคมไทย	211
บรรณานุกรม	247

บทนำ

บริบทและความซับซ้อนของการศึกษาสังคมชาวนา

ทีโอดอร์ ชานิน (Shanin 1990: 1-3) นักสังคมวิทยาผู้เชี่ยวชาญการศึกษาสังคม ชาวนา ได้เคยแบ่งแยกมุมมองเกี่ยวกับ “ชาวนา” ในฐานะเป็นปรากฏการณ์สังคมเอาไว้ 3 แนวด้วยกัน มุมมองแรก เสนอว่า สังคมชาวนามีได้มีลักษณะจำเพาะหรือความโดดเด่นเป็นพิเศษแต่ประการใด สังคมชาวนาไม่มีโครงสร้างสังคมเฉพาะตัวและด้วยเหตุนี้เอง สังคมชาวนาจึงมิใช่ “ประเด็น” ที่มีนัยสำคัญสำหรับการค้นคว้าวิจัยเชิงทฤษฎีในทางสังคมศาสตร์ ชาวนาเป็นเพียงคำๆ หนึ่ง คำๆ นี้ บ่งบอกช่วงเวลาหนึ่งในประวัติศาสตร์ที่ผ่านเลยไปอย่างไม่มีนัยสำคัญ

มุมมองที่สอง เสนอว่าสังคมชาวนาแตกต่างไปจากสังคมอื่นๆ อย่างมีนัยสำคัญ แต่ความแตกต่างเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมซึ่งสามารถทำความเข้าใจและอธิบายได้ด้วยการประยุกต์ใช้ทฤษฎีสังคมโดยทั่วไป

มุมมองที่สามเสนอว่าสังคมชาวนามีลักษณะพิเศษ และการสร้างแนวคิดและทฤษฎีเพื่ออธิบายคุณลักษณะและการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาเป็นประเด็นที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง มุมมองที่สามนี้เองเป็นที่มาของงานหลายชิ้นจากหลายสาขาวิชาและสำนักคิด เช่น *The Agrarian Question* ของคอตสกี (Kautsky 1899), *The Theory of Peasant Society* ของชายานอฟ (Chayanov 1966) ไปจนถึง *The Moral Economy of the Peasant* ของ สกอตต์ (Scott 1976) เป็นต้น

ความหลากหลายของงานเขียน ทฤษฎี และมุมมองจากสาขาวิชาต่างๆ เกี่ยวกับสังคมชาวนาตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นถึงวิธีคิดที่มองชาวนาในลักษณะแตกต่างกันออกไปในแต่ละยุคสมัย แม้กระนั้นก็ดี ลักษณะร่วมประการหนึ่งที่เรพบเห็นได้ค่อนข้างชัดเจนในงานเขียนมากมายเกี่ยวกับสังคมชาวนา คือ การมองสังคมชาวนาจากแง่มุมของการพัฒนา ตามนัยของทฤษฎีวิวัฒนาการ

จากทฤษฎีวิวัฒนาการสู่ทฤษฎีความทันสมัย

ใน Capital และ Grundrisse มากซ์มองสังคมชาวนาว่าเป็น “สังคมก่อนทุนนิยม” หรือเป็นรูปแบบของระบบเศรษฐกิจก่อนทุนนิยม ในทำนองเดียวกัน รอสทอว์ (Rostow 1960) ซึ่งเป็นตัวแทนของขั้วความคิดที่ตรงกันข้ามกับมากซ์ กลับมีทัศนะที่ตรงกับมากซ์ในแง่ที่ว่า สังคมชาวนาก็คือสังคมประเพณี หรือเป็นระบบสังคมที่อยู่ส่วนล่างสุดของขั้นตอนการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ก่อนการพัฒนาเข้าสู่ความทันสมัยหรือระบบทุนนิยม แนวคิดทั้งสองขั้วล้วนแล้วแต่มองสังคมชาวนาเป็นวัตถุโบราณที่หลงเหลืออยู่ สังคมชาวนาเป็นสังคมล้าสมัยท่ามกลางความเจริญเติบโตของระบบอุตสาหกรรม

หากเราพิจารณาทัศนคติของสังคมตะวันตกยุคก่อนอุตสาหกรรมที่มีต่อชาวนา เราก็อาจพบเห็นได้ไม่ยากนักว่า สังคมตะวันตกมองชาวนาด้วยสายตาเหยียดหยาม หรือไม่ก็มองข้ามสังคมชาวนาไปเสียเลย งานเขียนของสังคมยุโรปยุคกลางเต็มไปด้วยเรื่องราวของกษัตริย์และสงคราม ประวัติชีวิตของนักบุญและนักปราชญ์ ปรัชญา วรรณกรรม กฎหมายและดาราศาสตร์ แต่ไม่ปรากฏวีแววของชีวิตชาวนา **ประชากรส่วนใหญ่ของสังคมดำรงอยู่ท่ามกลางความเจียมและถูกชนชั้นอื่น ๆ ซึ่งเป็นผู้ผลิตความรู้และเขียนประวัติศาสตร์ มองข้ามไปโดยเจตนา** เมื่อชาวนาได้รับการเอ่ยอ้างถึง ภาพลักษณ์ของชาวนาก็มักปรากฏในด้านลบหรือในแง่ร้าย ชาวนาถูกมองว่าเป็นคนชั่ว หัวขโมย โจรผู้ร้ายและขอลาน ¹ ในรากศัพท์ของภาษารัสเซีย คำว่าชาวนามาจากคำว่า smerd หรือ smerdet ซึ่งหมายความว่า “ผู้มีกลิ่นเหม็น” ในประเทศโปแลนด์ ชาวนาได้รับการเรียกขานว่า Cham ซึ่งแปลว่า “คนหยาบช้า” หรือแม้แต่ในภาษาอังกฤษ คำว่า peasant มีความหมายว่า คนที่มีใจโหดเหี้ยมทารุณ (brute) และไม่รู้หนังสือ (illiterate) ท่าทีที่ถูกเหยียดหยามชาวนาในยุโรปคงฟังดูแปร่งหูหน่อยหากเราเปรียบเทียบกับวลีไทยๆ เช่น ไพร่สฤล กลิ่นโคลนสาบควาย หรือโจรเจ็บ เป็นต้น

หลังยุคกลาง แนวคิดเกี่ยวกับความทันสมัยและทุนนิยม พัฒนาขึ้นในยุโรปพร้อมกับการปฏิวัติอย่างน้อย 3 ด้านไปพร้อมกัน ด้านแรก คือ การปฏิวัติอุตสาหกรรม ด้านที่สอง คือ การก่อกำเนิดขึ้นของรัฐบาล และความคิดในเรื่องของสถานะพลเมือง และด้านที่สาม คือ การปฏิวัติวิทยาศาสตร์ และความคิดในเรื่องของความมีเหตุผลที่พิสูจน์ทดลองได้ โลกของความทันสมัยและทุนนิยมไม่มีที่ว่างให้กับสังคมชาวนาอีกต่อไป สังคมชาวนาถูกบีบให้หดตัวเล็กลงเพื่อเปิดพื้นที่ทาง

¹ สำหรับรายละเอียดในประเด็นภาพลักษณ์ของชาวนาในสังคมยุโรปยุคกลาง โปรดดู Cipolla, C. (1977) *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages*. อ้างใน Shanin (1990: 5)

สังคมให้กับชนชั้นกลางที่เจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในสังคมอุตสาหกรรม² แม้ว่าชาวนาจะถูกมองว่าเป็นกลุ่มชนล้าสมัยหรือไดโนเสาร์ตกยุคท่ามกลางความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 แต่ชาวนาก็ยังคงเป็นประชากรส่วนใหญ่ของยุโรปและของโลกทั้งหมด ในสังคมอุตสาหกรรมของ ยุโรปตะวันตกและอเมริกาเหนือ งานศึกษาสังคมชาวนายึดติดอยู่กับการนำเสนอภาพ ชาวนาในฐานะเป็นสิ่งหลงเหลือจากอดีต (Shanin 1990: 6) ในสหรัฐอเมริกาช่วงต้น คริสต์ศตวรรษที่ 20 สังคมวิทยาชนบท (rural sociology) กลายเป็นสาขาวิชาที่พุ่งความสนใจไปที่เกษตรกรรมและระบบฟาร์ม โดยละทิ้งชาวนาในฐานะเป็นปรากฏการณ์สังคมไปอย่างชัดเจน ชาวนา กลายเป็นศัพท์ยุคกลางที่ถูกก้าวข้ามผ่านเลยไป

อย่างไรก็ดี การศึกษาสังคมชาวนากลับแบ่งบานในถิ่นอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน ยุโรปกลางและยุโรปตะวันออก ในรัสเซีย โปแลนด์ โรมาเนียและบัลแกเรีย ชาวนากลายเป็นเป้าของความสนใจในฐานะเป็นชนส่วนใหญ่ของประเทศ คำถามหลักที่ผู้นำและนักวิชาการในสมัยนั้นให้ความสำคัญมีอยู่ว่า ทำอย่างไรจึงจะจัดตั้งองค์กรชาวนาเป็นขบวนการสังคมเพื่อขับเคลื่อนองค์ประวัติศาสตร์?

นอกเหนือไปจากคำถามดังกล่าวข้างต้น ยุโรปยังสร้างงานคลาสสิกมากมายเกี่ยวกับสังคมชาวนา ไม่ว่าจะเป็นงานของ Marx, Weber, Kautsky, Sombert, Buchner และ David เป็นต้น ในประเทศเดนมาร์ก มีการพัฒนางานศึกษาการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการสหกรณ์จากการทำงานร่วมกันของครัวเรือนชาวนากลุ่มต่างๆ แต่ในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1920-1930 การเรืองอำนาจขึ้นของเผด็จการฟาสซิสต์ ไม่ว่าจะเป็นลัทธินาซีในเยอรมัน และลัทธิสเตาลินในรัสเซีย ทำให้งานศึกษาสังคมชาวนาเลือนหายไปนานหลายสิบปี ยกเว้นในงานเพียงไม่กี่ชิ้น เช่น การศึกษาสังคมชาวนาในไอร์แลนด์ของ Arensleag (1937), การศึกษาสังคมชาวนาจีนของ Fei (1939) และการศึกษาระบบเศรษฐกิจชาวนาของ Warriner (1939) เป็นต้น

ช่วงยุคกลางเป็นต้นมาเช่นเดียวกัน มานุษยวิทยาการก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากการเผชิญหน้ากันระหว่างสังคมตะวันตกกับกลุ่มชนอื่นๆ ตามชายขอบของภูมิภาคต่างๆ นอกตะวันตก มานุษยวิทยาเกิดขึ้นจากความพยายามที่จะอธิบายวิถีชีวิต วัฒนธรรมประเพณี และพิธีกรรมของชนเผ่าแปลกๆ และห่างไกลจากความเป็นจริงของสังคมตะวันตก งานของนักมานุษยวิทยารุ่นบุกเบิก เช่น

² Franklin (1969) นำเสนอภาพการสูญสิ้นของสังคมชาวนาในยุโรป โดยเสนอว่าชาวนาผ่านเข้าสู่กระบวนการกลายเป็นกรรมกร (proletariat) หรือผู้ใช้แรงงาน สังคมอุตสาหกรรมทำการเบียดขับชาวนาให้เปลี่ยนผ่านไปสู่ชนชั้นอื่นๆ อย่างรวดเร็ว

มอร์แกน ไทเลอร์ และเฟรเซอร์ (ยศ 2540: 21-25) พยายามตอบคำถามว่าสังคมดั้งเดิมและล้าหลังเหล่านี้อยู่ตรงไหนในขั้นตอนของวิวัฒนาการซึ่งชาวยุโรปในสมัยนั้นถูกจัดวางให้อยู่บนยอดสุดของปิรามิดแห่งความเจริญ การศึกษาสังคมดั้งเดิมจึงเป็นความพยายามที่จะเรียนรู้จากอดีตว่าชาวยุโรปพัฒนาอารยธรรมของตนเองขึ้นมาได้อย่างไร ผ่านขั้นตอนและกระบวนการมาอย่างไร เป็นต้น

คำถามดังกล่าวเป็นโจทย์หลักของทฤษฎีวิวัฒนาการ ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ตลอดจน แนวคิดทางมานุษยวิทยาแนวอื่นๆ อีกมากมายที่ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่ยุคคลาสสิกมาจนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง มานุษยวิทยาถูกสร้างขึ้นเป็นตัวแทนของชาวยุโรป ในขณะที่กลุ่มชนดั้งเดิม คือ คนอื่น (the Other) ความสัมพันธ์ระหว่างชาวยุโรปผิวขาวกับชนเผ่าดั้งเดิม คือ ความสัมพันธ์ระหว่าง ตัวเรา (self) กับ คนอื่น ระหว่างผู้เจริญ กับ อนารยชน ระหว่างเจ้าอาณานิคม (colonizer) กับผู้ถูกปกครอง (colonized)

จากทฤษฎีวิวัฒนาการในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 มาสู่แนวการศึกษาแบบประวัติศาสตร์เฉพาะกรณีของฟรานซ์ โบแอส, Argonauts of the Western Pacific ของ Malinowski (1922), The Andaman Islanders ของ Radcliffe-Brown (1922), Coming of Age in Samoa ของ Margaret Mead (1928), Patterns of Culture ของ Ruth Benedict (1934) และงานเขียนในแนวชาติพันธุ์พหุภพอีกมากมาย นักมานุษยวิทยากับ “คนอื่น” อยู่ห่างกันคนละโลกทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมการเมืองและประวัติศาสตร์

นักมานุษยวิทยากับคนอื่นกลายเป็นขั้วตรงข้าม ซึ่งถูกเชื่อมโยงด้วยขั้นตอนของกระบวนการวิวัฒนาการที่แตกต่างกัน (Kearney 1996: 26-33) ขั้วตรงข้ามระหว่างตัวตนทางมานุษยวิทยาและคนอื่นนี้เป็นกรอบกำกับการอ่านและการเขียนงานทางมานุษยวิทยา นักมานุษยวิทยาทำงานวิจัยสนามและเขียนกลับไปยังโลกแห่งอารยธรรม พื้นที่ตรงกลางที่ถูกละเว้นไว้ระหว่างขั้วสองด้านนี้คือ ความเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจสังคมการเมืองของลัทธิอาณานิคม กลุ่มชนดั้งเดิม คือ ชุมชนที่ถูกสร้างขึ้นนอกบริบทของประวัติศาสตร์ (Fabian 1983) หรือในฐานะเป็นกลุ่มชนที่ไร้ประวัติศาสตร์ (Wolf 1982)

ยุคคลาสสิกในทางมานุษยวิทยาสิ้นสุดลงหลังสงครามโลกครั้งที่สองพร้อมกับการเสื่อมลงของลัทธิอาณานิคมแบบเก่า เมื่อไม่มีโครงสร้างของอาณานิคม หรือความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้ปกครอง” กับ “ผู้ถูกปกครอง” เข้ามากำกับ ชนเผ่าดั้งเดิมในฐานะเป็นตัวแทนของ “คนอื่น” ก็เริ่มเลือนหายไป หลังสงครามโลกครั้งที่สอง คู่ขัดแย้งเริ่มเปลี่ยนจากตัวตนของเจ้าอาณานิคม (the Colonial Self) กับ คนอื่นที่ถูกปกครอง (the Colonized Other) มาเป็นความขัดแย้งระหว่างตะวันตกกับ

ตะวันออก โลกเสรีกับค่ายคอมมิวนิสต์ ชาวนากลายมาเป็น “คนอื่น” แทนที่กลุ่มชนดั้งเดิมซึ่งถูกถดถอยทางประวัติศาสตร์ไป

การศึกษาสังคมชาวนาที่ค่อนข้างโดดเด่นเป็นพิเศษในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง คืองานของโรเบิร์ต เรดฟิลด์ นักมานุษยวิทยาอเมริกัน แนวคิดของเรดฟิลด์เกี่ยวกับสังคมชนบท อาจนับได้ว่าเป็นตัวแทนของแนวคิดแบบทันสมัยนิยม (Modernism) ซึ่งเริ่มมีบทบาทสำคัญในบริบททางเศรษฐกิจการเมืองของโลกในยุคนั้น เรดฟิลด์ได้รับอิทธิพลทางความคิดเกี่ยวกับสังคมชนบทและการพัฒนาจากโรเบิร์ต ปาร์คเกอร์ นักสังคมวิทยาแห่งสำนักชิคาโก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาพลวัตของสังคมเมืองเปรียบเทียบกับชนบท ในขณะที่ชนบทถูกนำเสนอว่าเป็นชุมชนขนาดเล็ก มีความแตกต่างภายในค่อนข้างน้อย ปฏิสัมพันธ์ส่วนบุคคลมีมากและแน่นแฟ้น ชุมชนเมืองกลับมีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เห็นห่าง แนวความคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดแบบทวินิยม (dualism) ซึ่งกลายมาเป็นพื้นฐานของการแบ่งระหว่างเมืองกับชนบทของเรดฟิลด์ในเวลาต่อมา

เรดฟิลด์ศึกษาสังคมชาวนาในเม็กซิโก (Redfield 1934) และนำเสนอแนวความคิดที่ว่าสังคมชาวนาเป็นจุดหนึ่งในกระบวนการเชื่อมต่อระหว่างชนบทกับเมือง สังคมชาวนาเป็น folk society หรือสังคมประเพณี (traditional) ซึ่งเชื่อมต่อกับเมือง (modern urban centers) โดยผ่านพลังแห่งความทันสมัย (forces of modernity) ในลักษณะเช่นนี้ ชนบทจะค่อยๆ กลายสภาพจากความสัมพันธ์ทางสังคมที่ใกล้ชิดไปสู่ความเป็นปัจเจกบุคคลเพิ่มมากขึ้น (Redfield 1941)

ชาวนา ความด้อยพัฒนาและอิทธิพลของตลาด

หลังสงครามโลกครั้งที่สอง ประเทศมหาอำนาจพัฒนาวาทกรรมเกี่ยวกับความทันสมัยและการพัฒนาเข้าสู่ความทันสมัย การจัดความยากจน ความอดอยากหิวโหยปัญหาสาธารณสุขมูลฐานและความด้อยพัฒนาของประเทศโลกที่สาม (Escobar 1995) ชาวนาซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศโลกที่สาม กลายมาเป็นเป้าหมายหลักของการพัฒนา

ช่วงปลายคริสต์ทศวรรษที่ 1950–1970 อานิสต์ของสงครามเย็น การจัดตั้งสถาบันการเงินระหว่างประเทศ องค์กรต่างๆ ของสหประชาชาติ และการดึงดูดประเทศโลกที่สามเข้าสู่การจัดระเบียบเศรษฐกิจโลก ส่งผลให้สังคมชาวนากลายมาเป็นประเด็นการศึกษาที่ได้รับความสนใจจากสังคมศาสตร์สาขาต่างๆ อย่างล้นหลาม ความสนใจในสังคมชาวนาในยุคสมัยนี้ ได้รับอานิสงค์จากความขัดแย้งที่คุกรุ่นขึ้นตามซอกมุมต่างๆ ของโลก นับตั้งแต่การปฏิวัติในจีน อัลจีเรีย และโดย

เฉพาะอย่างยิ่งเวียดนาม ที่ซึ่งคนผิวเหลืองตัวเล็กๆ กลับสร้างปัญหาทางการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศให้กับมหาอำนาจตะวันตก ชาวนาเริ่มขึ้นสู่ความสนใจของเวทีการเมืองระดับโลก งานศึกษาสังคมชาวนารุ่นใหม่ๆ ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในช่วงนี้ เป็นการผสมผสานแนวความคิดเกี่ยวกับชาวนาของ Marx, Lenin, Znaniecki, Chayanov, Sorokin และ Redfield เข้ากับแนวคิดและทฤษฎีทางสังคมศาสตร์แนวใหม่ๆ มีการนำเสนอโมเดลพื้นฐานใหม่ๆ เพื่อทำความเข้าใจกับสังคมชาวนา ดังปรากฏในงานของ Skinner (1964), Foster (1965), Wolf (1966), Shanin (1971), Alavi (1973) และ Stavenhagen (1979) เป็นต้น³

การทวนกลับของการศึกษาสังคมชาวนาในช่วงนี้ มีเนื้อหาสาระครอบคลุมประเด็นสำคัญ เกี่ยวกับสังคมชาวนาอย่างน้อย 4 ประเด็นด้วยกัน *ประเด็นแรก* เป็นการศึกษาเกี่ยวกับปัญหาการดำรงอยู่ของสังคมชาวนา หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการค้นหาว่าท่ามกลางพลังกระแทกทางเศรษฐกิจสังคมและการเมือง ทำไมสังคมชาวนาจึงยังไม่หมดสิ้นไปเสียที่ *ประเด็นที่สอง* เป็นการศึกษารูปแบบของการปรับตัวของสังคมชาวนาต่อระบบเศรษฐกิจการตลาดและนโยบายของรัฐ *ประเด็นที่สาม* เป็นการศึกษาแบบอันหลากหลายของการสร้างอำนาจต่อรองของชาวนา การเกิดขึ้นของขบวนการสังคมและการปฏิวัติชาวนา ไปจนถึงอาวุธของผู้อ่อนแอ การต่อสู้และต่อต้านของชาวนาในรูปแบบต่างๆ และ*ประเด็นสุดท้าย* เป็นการศึกษาที่พุ่งความสนใจไปที่การผลิตใหม่ (reproduction) และการดำรงอยู่ของสังคมชาวนาในบริบทของกระบวนการโลกาภิวัตน์

งานวิจัยเกี่ยวกับสังคมชาวนาในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1960-70 จำนวนไม่น้อย เริ่มให้ความสนใจกับ “ครัวเรือนชาวนา” ในฐานะเป็นหน่วยของการผลิตและการบริโภค การศึกษาระบบเศรษฐกิจครัวเรือนชาวนาทำให้มีการค้นพบว่า ความยืดหยุ่นของการใช้แรงงานภายในครัวเรือนอาจเป็นสาเหตุสำคัญที่ช่วยอธิบายความอยู่รอดของชาวนาในฐานะหน่วยการผลิตและการบริโภค นอกจากนั้น ในช่วงเวลาดังกล่าวยังเริ่มมีงานวิจัยที่พุ่งความสนใจไปสู่ยุทธวิธีในการปรับตัวของชาวนา เช่น การทำการเกษตรไปพร้อมกับการทำงานรับจ้าง การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานของครัวเรือนชาวนา ทั้งแบบการอพยพตามฤดูกาลและถาวร อีกทั้งการแบ่งแยกงานในสังคมชาวนาในลักษณะที่หลากหลายมากขึ้น เป็นต้น

ภาพของสังคมชาวนาแบบเก่าๆ ในลักษณะโดดเดี่ยว หยุตนี้ ดังปรากฏในงานของ Sharp et al. (1953), Kingshill (1965) เริ่มถูกท้าทายจากงานวิจัยใหม่ๆ ซึ่งนำเสนอสังคมชาวนา

³ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ งานศึกษาชาวนาจำนวนมากได้เริ่มพัฒนาขึ้นในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง งานวิจัยในโครงการคอร์เนลประเทศไทย ดังเช่น งานของ Sharp et al. (1953), Phillips (1965) และ Hanks (1972) เป็นต้น

ในมุมมองของความขัดแย้ง มีกระบวนการปรับเปลี่ยนที่ซับซ้อน และมีความสัมพันธ์ในลักษณะ วิชาวิธีกับสังคมภายนอก งานวิจัยทางมานุษยวิทยาหลายชิ้นในช่วงนี้ ดังเช่นงานของ Redfield (1953, 1956), Foster (1953, 1960) และ Wolf (1966) เริ่มพูดถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างสังคมชาวนากับเมือง ในลักษณะของการแลกเปลี่ยนและการพึ่งพาซึ่งกันและกันอย่าง มีพลวัต

การผลิตเพื่อยังชีพ และการค้า

ในทำนองเดียวกัน สังคมชาวนาเริ่มถูกมองว่ามีใช้สังคมที่ทำการผลิตและบริโภคเพียงภายในชุมชนเล็กๆ และโดดเดี่ยว ในทางตรงข้าม การผลิตของชาวนาครอบคลุมรูปแบบของการแลกเปลี่ยนสินค้า และการบริการ มีระบบการค้าและเครือข่ายของการค้าครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง และมีการติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มากมาย ภาพของชาวนาตามการนำเสนอของชานอฟ (Chayanov 1966) ในฐานะเป็นผู้ทำการผลิตทางด้านเกษตรกรรมโดยใช้แรงงานของครอบครัวเพื่อการยังชีพเป็นหลัก และโดดเดี่ยวตนเองออกจากตลาด เริ่มถูกท้าทายจากงานใหม่ๆ (โปรดดู Wharton 1969; Nakajima 1986; และ Hayami and Kawagoe 1993) ซึ่งเริ่มเสนอว่า ภาพของสังคมชาวนาในรูปแบบของระบบเศรษฐกิจยังชีพอาจเป็นความจริงสำหรับชาวนาก่อนระบบทุนนิยมในยุโรปและรัสเซียในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ดังเช่นที่ชานอฟนำเสนอ หากแต่การนำเสนอภาพของชาวนาในลักษณะเช่นนี้ ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมชาวนาในประเทศโลกที่สามเลยแม้แต่หน่อย (Hayami and Kawagoe 1993: 3)

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว การขายผลผลิตส่วนเกินจากการยังชีพเพื่อแลกเปลี่ยนกับเงินสดหรือสินค้าประเภทอื่นๆ เป็นวัตรปฏิบัติที่เกิดขึ้นในสังคมชาวนามาเนิ่นนานก่อนการเข้ามาของกลไกตลาดในระบบทุน ในหลายๆ กรณี การขายผลผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนกับเงินสดเกิดขึ้นจากความจำเป็นในการหาเงินมาจ่ายภาษีให้กับรัฐ นักมานุษยวิทยาบางท่าน เช่น วูล์ฟ (Wolf 1966: 3-4) เสนอว่า สังคมชาวนาเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อประมาณ 5,000-6,000 ปีมาแล้ว พร้อมๆ กับการเกิดขึ้นของรัฐและชุมชนเมือง สายสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวนากับชุมชนเมืองและรัฐ ทำให้การผลิตในภาคเกษตรเกิดการเปลี่ยนแปลงไปในหลายด้านด้วยกัน เช่น แต่เดิมสังคมเกษตรกรรมอาจทำการผลิตอาหารเพียงเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนและชุมชน และใช้ผลผลิตส่วนเกินไปในกิจกรรมทางสังคมอื่นๆ เช่น การแต่งงาน พิธีกรรม และงานรื่นเริงภายในชุมชน เป็นต้น สัมพันธภาพระหว่างชุมชนเกษตรกรรมกับเมืองและรัฐ ทำให้ชาวนาจำต้องเพิ่มผลผลิตของตนเพื่อให้เพียงพอต่อความต้องการและข้อเรียกร้องของ “คนนอก” คือ รัฐ ซึ่งเข้ามารีดไถผลผลิตบางส่วนในรูปของ

ภาษีหรือค่าเช่าที่ดิน วูล์ฟเสนอว่า ในสถานการณ์เช่นนี้ “ชาวนาถูกบีบบังคับให้จำต้องพยายามรักษาความสมดุลระหว่างความต้องการจากภายนอกกับความต้องการภายใน” (Wolf 1966: 13) คนนอกหรือรัฐมักมองชาวนาว่าเป็น “แหล่งที่มาของแรงงานและสินค้า” เพื่อการขยายอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง ในขณะที่ชาวนาเองจำต้องพยายามรักษาระดับการยังชีพหรือผลผลิตให้เพียงพอกับความต้องการบริโภคภายในครอบครัวของตน สังคมชาวนาแทบทุกแห่งหนทั่วโลกจึงจำต้องเผชิญหน้ากับปัญหาของการรักษาความสมดุลระหว่างความต้องการจากภายนอกกับความต้องการภายใน ด้วยการแสวงหาเทคนิคในการเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้น หรือลดการบริโภคภายในลง หรือทั้งสองประการ เงื่อนไขและการบีบบังคับจากรัฐจึงเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ผลักดันให้สังคมชาวนาทำการปลูกพืชเพื่อการค้าเพิ่มมากขึ้นอีกทั้งยังทำให้สังคมชาวนาทำการสร้างองค์กรทางสังคมในรูปแบบใหม่ๆ เพื่อช่วยในการปรับตัวได้ดีขึ้น ในสังคมชาวนารัสเซียก่อนการปฏิวัติในปีค.ศ. 1917 สภาหมู่บ้าน (village council หรือ *mir*) เป็นองค์กรสังคมที่ทำหน้าที่จัดแบ่งที่ดินเป็นครั้งคราว เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงจำนวนครัวเรือนหรือขนาดของครอบครัว เพื่อให้การผลิตมีความสอดคล้องกับความต้องการของสมาชิกชุมชนอย่างแท้จริง สภาหมู่บ้านยังทำหน้าที่ในการสร้างความเป็นปึกแผ่นของชุมชน ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทบาดหมางและเป็นตัวกลางในการติดต่อกับภายนอก องค์กรทางสังคมซึ่งทำหน้าที่จัดสรรที่ดินในลักษณะดังกล่าว ยังคงพบเห็นได้ในชุมชนชาวนาไทหลายแห่งในสิบสองปันนา และได้คง มณฑลยูนนาน (ยศ 2543)

นอกจากนั้น ข้อจำกัดในด้านของที่ดินและจำนวนประชากรอาจเป็นสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ผลักดันให้ชาวนาหันมาทำการเพาะปลูกเชิงพาณิชย์เพิ่มมากขึ้น ชาวอูรูชา (Arusha) ในอาฟริกาตะวันตก (Gulliver 1965: 269) ทำการเพาะปลูกเพื่อยังชีพมากกว่าสองศตวรรษ โดยไม่เคยทำการค้าขายผลผลิตของตนนอกจากการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ กับเพื่อนบ้านเช่นชาวมาซาย อย่างไรก็ตาม นับเนื่องแต่คริสต์ทศวรรษที่ 1940 เป็นต้นมา การเพิ่มขึ้นของประชากรและขนาดของที่ดินสำหรับการเพาะปลูกที่มีอยู่จำกัด ทำให้ชาวอูรูชาค่อยๆ ละเลิกจากวิถีการผลิตเพื่อยังชีพมาสู่การทำการผลิตพืชพาณิชย์ เช่น กาแฟและข้าวสาลี อย่างเข้มข้น และนำรายได้จากการขายผลผลิตไปซื้ออาหารและเครื่องอุปโภคบริโภคอื่นๆ

นับเนื่องแต่คริสต์ทศวรรษที่ 1920 เป็นต้นมา งานทางมานุษยวิทยาจำนวนมากเช่น งานของ Malinowski (1922), Firth (1939) และ Herskovitz (1940) ได้พูดถึงระบบเศรษฐกิจของชนพื้นเมืองในรูปของการค้าและการแลกเปลี่ยนสินค้า Tax (1953) ทำการวิเคราะห์ระบบตลาดของสังคมชาวนาแถบอาทิตลันของกัวเตมาลา Mintz (1955) ศึกษากระบวนการค้าของชาวนาในจาไมก้า และ Beals (1975) ศึกษาตลาดในสังคมชาวนาของรัฐโออาซากา ประเทศเม็กซิโก เป็นต้น งานเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสังคมชาวนามีได้เป็นสังคมที่โดดเดี่ยว หยุตนี้

แต่มีพลวัตและสัมพันธ์ภาพกับภายนอกอย่างชัดเจนทั้งในด้านการค้าและการแลกเปลี่ยนในรูปแบบต่างๆ

ลัทธิอาณานิคมและตลาด

อย่างไรก็ตาม ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 สังคมชาวนาในประเทศโลกที่สามก็ต้องเผชิญหน้ากับพลังกดดันจากภายนอกมากขึ้น เมื่อประเทศมหาอำนาจตะวันตกเริ่มให้ความสนใจและต้องการอาหารและผลผลิตทางการเกษตรจากประเทศโลกที่สามเพิ่มมากขึ้น ลัทธิอาณานิคมเริ่มผนวกระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นให้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจโลกอย่างรวดเร็ว ชาวนาในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศไทย พม่า เวียดนาม มาเลเซีย อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ รวมทั้งชาวนาในลาตินอเมริกาและบางส่วนของแอฟริกา เริ่มเข้าสู่การผลิตเพื่อขายควบคู่ไปกับระบบการผลิตแบบยังชีพ การผลิตเพื่อการค้าทวีความเข้มข้นยิ่งขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกและการนำเอาเครื่องจักรใหม่ๆ เช่น รถไถเดินตาม เข้ามาแทนที่แรงงานสัตว์และเครื่องมือการผลิตแบบเดิม

การเข้าสู่ระบบการค้าและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตทำให้เกิดการถกเถียงถึงผลกระทบของการค้าต่อระบบสังคมของชาวนา ด้านหนึ่งมีการนำเสนอทัศนะว่าระบบการค้าเป็นตัวทำลายความสัมพันธ์แบบประเพณีในชุมชนชาวนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความเป็นญาติ การแลกเปลี่ยนแรงงาน และการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน การเข้ามาของระบบการค้าถูกนำเสนอว่าทำให้เกิดความแตกต่างทางชนชั้น การเบียดเบียนและสร้างความทุกข์ยากให้ชาวนาเพิ่มขึ้น แนวคิดดังกล่าวได้รับการนำเสนออย่างชัดเจนโดยโทมัส มอร์ อีกทั้งนักทฤษฎีกลุ่มนารอดนิคส์ของรัสเซีย และกลุ่มปอปปูลิสต์ในอเมริกา นักคิดเหล่านี้มีทัศนะคล้ายกันว่า การเข้ามาของการค้าและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตส่งผลให้ชุมชนชาวนาเกิดความแตกต่างทางชนชั้นเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนเกิดข้อขัดแย้งระหว่างชนชั้นนายทุนเจ้าที่ดิน กับชาวนาไร้ที่ดิน

แนวคิดเรื่องเศรษฐกิจศีลธรรมของสกอต (Scott 1976) อาจนับรวมเข้ากับมุมมองดังกล่าวข้างต้นเกี่ยวกับผลกระทบของการค้าต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนา สกอต มองว่าความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนชาวนาก่อนการเข้ามาของระบบทุนนิยมนั้นวางอยู่บนพื้นฐานของการสร้างหลักประกันหรือ “ความมั่นคงแห่งการยังชีพ” (subsistence security) สำหรับสมาชิกทุกคนของชุมชน แต่การแทรกตัวเข้ามาของระบบตลาดทำให้เกิดระบบการตัดวงกำไรส่วนตัว กลไกช่วยเหลือเกื้อกูล เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน และระบบอุปถัมภ์ในสังคมชาวนา เริ่มอ่อนแอลง ชาวนารายย่อยเริ่มถูกบีบให้ขายที่ดินของตน และกลายเป็นแรงงานรับจ้างในเมือง ในขณะที่ชาวนาบางรายที่อยู่ในฐานะได้เปรียบและสามารถปรับตัวเข้ากับระบบทุนนิยมได้ดีเริ่มสะสมที่ดินเพิ่มขึ้นและ

กลายมาเป็นเจ้าที่ดินรายใหญ่ แต่ประเด็นสำคัญสำหรับสก็อตอยู่ที่ว่า ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและสถาบันต่างๆ ในชุมชนชาวนาเดิมถูกทำลายลงไป สถานการณ์เช่นนี้ก่อให้เกิดความตึงเครียดอันเนื่องมาจากความไม่มั่นคงในชีวิตและทำให้ชาวนาลุกฮือขึ้นเรียกร้องความยุติธรรม ผลกระทบของระบบตลาดต่อความมั่นคงของชาวนาในซีกโลกเขตร้อนมีความหนักหนาสาหัสกว่าที่เคยเกิดขึ้นในยุโรปตะวันตกและญี่ปุ่น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไปมากกว่า อีกทั้งยังมีกระบวนการสร้างความชำนาญเฉพาะด้านและการแบ่งแยกแรงงานมากกว่าที่เกิดขึ้นในเขตร้อน

แนวคิดของสก็อตได้รับการท้าทายจากแซมมวล พอปกิน (Popkin, 1979) ซึ่งโต้เถียงว่า ชุมชนชาวนา ก่อนระบบทุนนิยมนั้นมิได้มีลักษณะโครงสร้างที่วางอยู่บนพื้นฐานของการสร้างหลักประกันหรือความมั่นคงในการยังชีพเพื่อปกป้องชาวนายากจน สถาบันสังคมในชุมชนชาวนา รวมทั้งความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ มิได้เกิดขึ้นจากแรงจูงใจหรือเจตนารมณ์ในการสร้างหลักประกันเพื่อความมั่นคงในการยังชีพของสมาชิกชุมชนแต่ประการใด ในทางตรงกันข้าม ชนชั้นนำหรือคนร่ำรวยในชุมชนอาศัยความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์และสถาบันสังคมต่างๆ เช่น ระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม เพื่อผลประโยชน์ส่วนตนมากกว่าที่จะปกป้องคนยากจน ด้วยเหตุนี้เอง สถาบันสังคมในชุมชนชาวนาจึงส่งเสริมหรือผลิตซ้ำความแตกต่างทางฐานะและรายได้ แทนที่จะช่วยลดช่องว่างเหล่านี้นลง จากมุมมองดังกล่าวของพอปกิน ทำให้มีการนำเสนอทัศนะที่ว่า ระบบตลาดเป็นระบบที่น่าจะยังประโยชน์แก่ชาวนาส่วนใหญ่ในลักษณะที่ว่า ระบบตลาดช่วยปลดปล่อยชาวนาออกจาก การควบคุมของชนชั้นนำในชุมชนและเปิดโอกาสให้ชาวนาสามารถดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่วางอยู่บนพื้นฐานของการตัดสินใจของตนเองได้อย่างเสรีกว่าระบบเดิม

คุณูปการของการขยายตัวของระบบตลาดเข้าสู่สังคมชาวนา ได้รับการสนับสนุนจากงานของด็บบลิว อาร์เธอร์ ลิวอิส (Lewis, 1969, 1970) ซึ่งเสนอว่ารายได้ที่มาจากการขายผลผลิตทางการเกษตรในเขตร้อนในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นศตวรรษที่ 20 ได้รับการกระจายตัวไปถึงมือของชาวนาย่อยซึ่งทำการผลิตเพื่อการค้า ลิวอิสเสนอว่า หากการขยายตัวของตลาดผลผลิตการเกษตรไม่ถูกกระทบกระเทือนจากสภาวะถดถอยทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรงในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1930 แล้วละก็ ระบบเศรษฐกิจในเขตร้อนน่าจะทะยานขึ้นและพัฒนาต่อไปได้อย่างรวดเร็ว

ในทำนองเดียวกัน การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชาวนา กับระบบตลาดในโออาซากา เม็กซิโก ทำให้รัลฟ์ บีลส์ (Beals 1975) เสนอว่า ตลาดมีอิทธิพลต่อระบบเศรษฐกิจของชาวนาทั้งระบบ ครอบคลุมทั้งระบบการผลิตและการบริโภค ตลาดไม่ได้คุกคามความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวนา หากแต่กลับช่วยขยายโอกาสและทางเลือกให้มีมากยิ่งขึ้น ทั้งในแง่ของการเลือกชนิดของ

พืชที่จะปลูก สัดส่วนของพืชที่ปลูกเป็นอาหารเพื่อยังชีพและพืชเศรษฐกิจ ตลาดมีบทบาทสำคัญในการขยายโอกาสและทางเลือกในขณะที่ชาวนาเป็นผู้ตัดสินใจบนพื้นฐานของข้อมูลความรู้ที่พวกเขาได้รับ

ชาวนากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ความสนใจในประเด็นเกี่ยวกับผลกระทบของตลาดและการค้าต่อความสัมพันธ์ทางการผลิตและสถาบันสังคมของชาวนา ทำให้นักวิจัยจำนวนไม่น้อยเริ่มให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนชาวนา และทำให้เกิดมุมมองที่แตกต่างกันออกไปหลายแนวด้วยกัน

การศึกษาหมู่บ้านชาวไทลื้อที่อำเภอเชียงคำ จังหวัดเชียงราย ของไมเคิล มอร์แมน (Moerman 1964) พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีทางการผลิต เช่น การใช้รถไถ ตลอดจน การปลูกพืชพาณิชย์ ทำให้ชุมชนชาวนาเกิดการปรับตัวโดยได้รับอิทธิพลจากความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโลกภายนอกเพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต เครื่องมือการผลิต ความต้องการสินค้าจากตลาด และความต้องการเงินสดซึ่งทำให้การว่าจ้างแรงงานเข้ามาแทนที่การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเดิม ทำให้หมู่บ้านพึ่งพาพลังภายนอกซึ่งอยู่เหนือการควบคุมของชุมชนสังคมเมือง ตลาด และรัฐชาติเริ่มมีอิทธิพลต่อชีวิตทางสังคมของชาวนาเพิ่มขึ้นกว่าความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติและระบบการผลิตแบบยังชีพซึ่งเป็นพื้นฐานของชุมชนชาวนามาแต่เดิม อย่างไรก็ตาม มอร์แมนเสนอว่า แม้ว่าบ้านปิงจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติและตลาดโลกมากขึ้น แต่บ้านปิงก็ยังคงเป็นชุมชนชาวนา คราวเรือนและชุมชนยังคงเป็นหน่วยปฐมภูมิหรือพื้นฐานของการผลิตและการดำรงชีวิตของชาวนา (Moerman 1964: 190-192)

ฟรานเซสกา เบรย์ (Bray 1986) นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาสังคมชาวนาโดยเน้นความสำคัญของเทคโนโลยีการผลิตเช่นเดียวกับมอร์แมน เบรย์เสนอว่าเราไม่อาจทำความเข้าใจประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาได้โดยไม่ใส่ใจกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจสังคมและเทคโนโลยีของระบบการผลิตข้าวซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคมชาวนา งานวิจัยของเบรย์เสนอว่าระบบการผลิตข้าวในเอเชียมีลักษณะพิเศษบางประการที่ต่อต้านการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบฟาร์มขนาดใหญ่ และทำให้ความเหลื่อมล้ำหรือความแตกต่างทางชนชั้น (class differentiation) มีลักษณะที่แตกต่างไปจากสังคมชาวนาในยุโรป ระบบการค้ายังไม่สามารถพัฒนาขึ้นได้อย่างสมบูรณ์ ชาวนากลางและชาวนายากจนยังคงดำรงอยู่ และการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานออกไปรับจ้างนอกภาคเกษตร ทำให้แรงงานกลายเป็นสิ่งหายากและขาดแคลนและทำให้ชาวนายากจนและชาวนาไร้ที่ดินมีอำนาจต่อรองกับชาวนารวยในระดับหนึ่ง

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ของฮาร์ต เทอร์ตันและไวท์ (Hart, Turton & White 1989) แม้จะมีข้อค้นพบสำคัญประการหนึ่งสอดคล้องกับเบรย์ในแง่ที่ว่า ชาวนารายย่อยและระบบการผลิตขนาดเล็ก (*petty production*) ยังมิได้สูญหายไปแต่กลับยังคงดำรงอยู่ในสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ แต่ฮาร์ตและคณะ ได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับแนวคิดของเบรย์ ที่ให้ความสำคัญกับเทคโนโลยีการผลิตที่มีลักษณะจำเพาะของการทำนาดำ ในฐานะเป็นปัจจัยสำคัญในการอธิบายความยั่งยืนของชาวนารายย่อยในเอเชีย ฮาร์ตและคณะเสนอว่า การศึกษา การเปลี่ยนแปลงและความแตกต่างทางชนชั้นที่เพิ่มสูงขึ้นในสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์ มักให้ความสำคัญกับการค้าและเทคโนโลยีเป็นประเด็นสำคัญ โดยมองข้ามบทบาทของรัฐและความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับภายนอก ที่ส่งผลกระทบต่อสังคมชาวนาทั้งทางตรงและทางอ้อม ฮาร์ตและคณะเสนอว่า เราควรให้ความสนใจกับกลไกและกระบวนการเปลี่ยนแปลง และการขยายตัวของความเหลื่อมล้ำในชุมชนชาวนา โดยมองกลไกและกระบวนการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นเชื่อมโยงกับพลังทางเศรษฐกิจและการเมืองระดับมหภาค เพื่อเข้าใจถึงสาเหตุและผลของการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนาได้ชัดเจนขึ้น ฮาร์ตและคณะให้ความสำคัญกับการมองการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธี แทนที่จะมองการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในลักษณะพัฒนาการเป็นเส้นตรง (linear evolution)

อย่างไรก็ตาม แนวคิดที่มองว่าสังคมชาวนายังคงหยดยืนอยู่ได้ในระดับหนึ่งได้รับการปฏิเสธจากเอลสัน (Elson 1997) ซึ่งมองพัฒนาการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในลักษณะเป็นเส้นตรง และนำเสนอแนวคิดที่ว่าสังคมชาวนาในเอเชียอาคเนย์กำลังมาถึงจุดสุดท้าย เอลสันวิเคราะห์บริบทและเงื่อนไขของการผลิตและการดำรงชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปในเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาและเสนอว่าการเติบโตของประชากรและความต้องการผลผลิตทางการเกษตรในตลาดโลกที่เพิ่มสูงขึ้น ทำให้ชาวนามีบทบาทในการค้าเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของตลาดส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆ ตามมา เช่น การขยายตัวของอำนาจรัฐ ระบบกฎหมาย การคมนาคมสื่อสาร และความเข้มข้นของการค้า เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ เหล่านี้ ตามทัศนะของเอลสัน ล้วนแล้วแต่เป็นเงื่อนไขสำคัญทำให้ “ชาวนา” ซึ่งเคยถูกนิยามว่าเป็นชุมชนที่ทำการเกษตรแบบยังชีพ ผูกพันกับที่ดินและประเพณี กลายมาเป็น “เกษตรกร” (farmers) ช่างฝีมือ และพลเมืองในรัฐสมัยใหม่ แนวคิดของเอลสันอาจกล่าวได้ว่าไม่ได้มีอะไรแตกต่างไปจากการศึกษาชาวนายุโรปของแฟรงคลิน (Franklin 1969) ซึ่งพูดถึงการสิ้นสูญของสังคมชาวนาในยุโรปและกระบวนการกลายมาเป็นแรงงานรับจ้าง (Proletarianization) ของชาวนา ทั้งๆ ที่สังคมเอเชียอาคเนย์อาจมีบริบทและเงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างออกไปก็ตาม

ในลักษณะหนึ่ง การถกเถียงในประเด็นเรื่องการดำรงอยู่หรือการล่มสลายของสังคม ชาวนา อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการค้าและเทคโนโลยี เป็นการถกเถียงที่มีมาตั้งแต่ยุคสมัยของ ชยานอฟ ซึ่งถกเถียงกับเลนินเกี่ยวกับสถานะของชาวนารัสเซีย

ใน The Development of Capitalism in Russia เลนินเสนอแนวความคิดว่า ภายใต้อ กระบวนการพัฒนาเข้าสู่ระบบทุนนิยม ชาวนารัสเซียในฐานะเป็นชนชั้นทางสังคม ไม่เพียงเกิด ความแตกต่างภายในเพิ่มขึ้นเท่านั้น แต่ชาวนาในฐานะชนชั้นกำลังจะสลายตัวและถูกแทนที่ด้วย ชาวชนบทกลุ่มใหม่ๆ ซึ่งกลายมาเป็นพื้นฐานของสังคมที่มีการแลกเปลี่ยนสินค้าและการผลิตแบบ ทุนนิยม กลุ่มคนเหล่านี้ คือ กระฎุมพีชนบท (rural bourgeoisie) และแรงงานชนบท (rural proletariat) หรือ ชนชั้นผู้ผลิตสินค้ารายย่อย และชนชั้นแรงงานในภาคเกษตรกรรม (Deere and Janvry 1981: 336)

แต่สำหรับชยานอฟ (Chayanov 1966) ระบบเศรษฐกิจของชาวนามีพื้นฐานอยู่ที่แรงงาน ของครัวเรือนชาวนาในฐานะที่เป็นทั้งหน่วยของการผลิตและการบริโภค แรงงานของครัวเรือนชา วนา ตามทัศนะของชยานอฟ มีศักยภาพที่จะอยู่รอดได้แม้ท่ามกลางการขยายตัวของกลไกตลาด และการผลิตสินค้า การเปลี่ยนแปลง “ขนาด” ของครัวเรือนชาวนาซึ่งเลนินอธิบายว่าเป็นผลมา จากกระบวนการสะสมทุนและความแตกต่างทางสังคมนั้น ชยานอฟมองว่าเป็นความแตกต่างใน ด้านของประชากร

ประเด็นสำคัญที่นักคิดทั้งสองมีความเห็นแตกต่างกัน คือ ประเด็นในเรื่องของการเข้าถึง เครื่องมือการผลิต เลนินมองว่าสังคมชาวนารัสเซียมีความแตกต่างทางชนชั้นเพิ่มมากขึ้น ไม่เพียง แต่เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับขนาดของการถือครองที่ดิน แต่ยังเกี่ยวกับการสะสมทุนหรือเครื่องมือ การผลิตอีกด้วย กลไกหรือพลังที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการสร้างความแตกต่างภายในชนชั้นชาวนา นี้อยู่ที่ การก่อกำเนิดของการว่าจ้างแรงงาน (wage labor) ในฐานะเป็นความสัมพันธ์ทางการผลิต ระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจน

การผลิตเพื่อการค้าสำหรับชาวนารวย กลายเป็นกิจกรรมการเกษตรแบบทุนนิยม (capitalist farming) เมื่อการผลิตเพื่อการค้าวางอยู่บนพื้นฐานของการว่าจ้างแรงงาน ชาวนายาก จนคือกลุ่มคนที่ต้องขายแรงงาน ความสัมพันธ์ทางชนชั้นแบบทุนนิยมจึงเป็นผลของความแตกต่าง ภายในที่เกิดขึ้น ความแตกต่างดังกล่าวมาจากความแตกต่างในศักยภาพของการเข้าถึงเครื่องมือ การผลิต ซึ่งทำให้ชาวนารวยกลายมาเป็นกระฎุมพีทางการเกษตร (agrarian bourgeoisie) ขณะที่ กลุ่มคนที่ไม่สามารถเข้าถึงเครื่องมือการผลิตหรือชาวนายากจนกลายมาเป็นแรงงานในชนบท (rural proletariat)

ในทางตรงข้าม ทฤษฎีเศรษฐกิจชาวนาของชยานอฟ ให้ความสนใจกับการจัดสรรทรัพยากรในครัวเรือนชาวนา แนวคิดของชยานอฟวางอยู่บนพื้นฐานว่าสังคมชาวนาไม่มีข้อจำกัดในด้านที่ดิน และไม่มีการว่าจ้างแรงงานในภาคเกษตร การที่ครัวเรือนชาวนาเป็นทั้งหน่วยการผลิตและหน่วยการบริโภคไปพร้อมกัน หมายความว่ากระบวนการจัดสรรแรงงานมิได้ถูกกำหนดโดยความสัมพันธ์แบบว่าจ้างแรงงาน แต่ถูกกำหนดโดยสัดส่วนระหว่างแรงงานกับผู้บริโภคซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามวัฏจักรของครอบครัว ตัวอย่างเช่น ในช่วงเริ่มต้น อัตราส่วนระหว่างแรงงานกับผู้บริโภคอาจเอนเอียงไปทางด้านผู้บริโภค แต่เมื่อเด็ก ๆ ในครอบครัวเริ่มเติบโตขึ้นและกลายมาเป็นแรงงานของครอบครัว ขนาดของฟาร์มก็อาจขยายใหญ่ขึ้น นั่นคือ ครอบครัวสามารถขยายที่ดินและการเพาะปลูกออกไปเนื่องจากมีแรงงานเพิ่มขึ้น ในระยะสุดท้ายของวัฏจักรครอบครัว เมื่อลูก ๆ เติบโตและแยกครัวเรือนออกไป ชาวนาสามีภรรยาอาจกับไปทำมาหากินบนผืนดินแปลงเล็กๆ ตามเดิม สำหรับชยานอฟ ขนาดของครอบครัวจึงเป็นตัวแปรอิสระที่มีส่วนสำคัญในการกำหนดการเข้าถึงเครื่องมือการผลิต เช่น ที่ดินและทุน ในกรณีของการกดขี่ทางชนชั้นซึ่งเชื่อกันว่าเกิดขึ้นจากการว่าจ้างแรงงาน ชยานอฟนำเอาแนวคิดเรื่อง “การกดขี่ตนเอง” (self-exploitation) มาใช้อธิบายการทำงานหนักของแรงงานในครอบครัวช่วงเริ่มต้นของวัฏจักรชีวิตเมื่อสัดส่วนระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคไม่ได้สมดุลกัน (ฉัตรทิพย์และคณะ 2541:32-35) กล่าวคือ ผู้ผลิตมีน้อยแต่ผู้บริโภคมีมาก เช่น ในเวลาที่เด็กยังอายุน้อยและไม่สามารถเป็นแรงงานของครัวเรือนได้ การทำมาหากินของชาวนา ตามทัศนะของชยานอฟ จึงมีพื้นฐานที่เน้นการยังชีพ ความเป็นหนึ่งเดียว เน้นการใช้แรงงานครอบครัวที่ถูกผลิตซ้ำผ่านคนรุ่นแล้วรุ่นเล่าในวัฏจักรของชีวิตครอบครัวเป็นสำคัญ

ในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1960 วิวาทะเกี่ยวกับการดำรงอยู่ และ/หรือการล่มสลายของสังคมชาวนาเริ่มหวนกลับมาอีกครั้งหนึ่งเมื่องานวิจัยเกี่ยวกับสังคมชาวนาในภูมิภาคต่างๆ ของโลก เริ่มได้ข้อสรุปสำคัญประการหนึ่งว่า ครัวเรือนชาวนารายย่อยยังคงหยดยืนอยู่ได้ตามชายขอบของประเทศโลกที่สาม ปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้เกิดคำถามขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งว่าทำไมชาวนาจึงยังไม่หมดไปเสียที? การแปลและตีพิมพ์แนวคิดด้วยเศรษฐกิจชาวนาของชยานอฟออกเป็นภาษาอังกฤษในปีค.ศ. 1966 อีกทั้งงานวิจัยใหม่ๆ ที่มุ่งค้นหาสาเหตุของความด้อยพัฒนาของประเทศโลกที่สาม เริ่มปฏิเสธมุมมองเดิมที่เสนอว่าสังคมชาวนาเป็นสังคมประเพณี หยุดนิ่งและต่อต้านการเปลี่ยนแปลง ในทางตรงกันข้าม แนวคิดใหม่ๆ เช่น งานของวอลเลสเตอร์สไตน์ (Wallerstein 1978) เริ่มเสนอว่าโครงสร้างของระบบทุนนิยมโลกหรือจักรวรรดินิยมต่างหากที่เป็นตัวสร้างสภาวะความด้อยพัฒนาให้กับประเทศโลกที่สาม

ท่ามกลางบรรยากาศของการถกเถียงเชิงทฤษฎีในช่วงเวลานี้ ทีโอดอร์ ชานิน (Shanin 1973) นำเสนอแนวคิดที่ว่า สังคมชาวนาหรือระบบเศรษฐกิจชาวนามีธรรมชาติและตรรกเฉพาะตัว

ที่แตกต่างไปจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยม วิธีการผลิตแบบชาวนา “เป็นวิธีการผลิตที่เก่าแก่ที่สุด และเป็นสากลที่สุดในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ” (Shanin 1973: 63) สังคมชาวนา ตามทัศนะของชานิน วางอยู่บนพื้นฐานสำคัญ 4 ประการด้วยกัน คือ (1) ระบบฟาร์มของครัวเรือน ซึ่งเป็นองค์กรทางสังคมที่ทำหน้าที่เป็นหน่วยการผลิตและการบริโภคไปพร้อมกัน (2) การใช้ที่ดิน เพื่อการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ควบคู่กันไป (3) วัฒนธรรมชุมชนที่เรียบง่ายและมีความสัมพันธ์ภายในแน่นแฟ้น และ (4) การตกอยู่ภายใต้กระแสดัดตนจากภายนอก เช่น รัฐ และ ตลาด เป็นต้น ภายใต้เงื่อนไขพื้นฐานทั้งสี่ประการดังกล่าว ชานินพยายามนิยามความหมายของชุมชนชาวนาว่าเป็น

“...กระบวนการ (ซึ่ง) เป็นส่วนหนึ่งของข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์สังคม มีโครงสร้าง มีความคงที่ มีรูปแบบและจังหวะของตนเอง สังคมชาวนาเป็นสังคมที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในขั้นตอนต่างๆ ของรูปแบบการจัดองค์กรสังคม สังคมชาวนาอาจแตกสลายไปแล้วเกิดขึ้นใหม่อีก” (Shanin 1973: 64)

แนวคิดของชานินได้รับการโต้แย้งโดยเฮนรี เบิร์นสไตน์ ซึ่งทำการศึกษาสังคมชาวนาในแอฟริกา เบิร์นสไตน์เสนอว่า พัฒนาการของระบบทุนนิยมโลกได้ทำลายวิธีการผลิตก่อนทุนนิยมลง รวมทั้งระบบเศรษฐกิจธรรมชาติ (natural economy) ของชาวนา ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของมูลค่าการใช้ (use value) ชาวนากลายมาเป็นผู้ผลิตสินค้ารายย่อยซึ่งให้ความสำคัญกับมูลค่าของการแลกเปลี่ยน (exchange value) ยิ่งกระบวนการแทรกตัวของทุนนิยมมีความเข้มข้นมากขึ้นเท่าใด ความแตกต่างภายในชุมชนชาวนาก็ยิ่งมีมากขึ้นเท่านั้น ชาวนาในฐานะชนชั้นทางสังคมเริ่มแตกแยกออกเป็น 3 กลุ่มคือ

หนึ่ง ชาวนายากจน ซึ่งไม่สามารถผลิตซ้ำตนเองผ่านการผลิตของครัวเรือน (เพราะขาดแคลนที่ดินหรือเครื่องมือการผลิตอื่นๆ หรือขาดแรงงานในครัวเรือน) ชาวนากลุ่มนี้จำเป็นต้องแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นประจำและก่อรูปกลายเป็นชาวนารับจ้าง ...การมีที่ดินขนาดเล็กไม่ได้ทำให้ชนกลุ่มนี้เป็น “ชาวนา” ตามนิยามความหมาย หากแต่คนกลุ่มนี้ได้กลายมาเป็นแรงงานชนบท

สอง ชาวนากลาง ซึ่งสามารถผลิตซ้ำตนเองผ่านแรงงานและที่ดินของครัวเรือน รวมทั้งความสัมพันธ์ทางการผลิตในรูปแบบอื่นๆ ไปพร้อมกัน และ

สาม ชาวนารวย ซึ่งสะสมทุนได้เพียงพอสำหรับการลงทุนทำการผลิตโดยใช้เครื่องมือการผลิตที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าหรือโดยการใช้แรงงาน ชาวนารวยค่อยๆ พัฒนาขึ้นจนกลายเป็นเกษตรกรนายทุน” (Bernstein 1979: 431)

เบิร์นสไตน์เสนอให้ใช้คำว่า “ผู้ผลิตสินค้ารายย่อย” (simple commodity producer) ซึ่งให้ความสำคัญกับมูลค่าการแลกเปลี่ยนและการค้า แทนคำว่า “ชาวนา” ซึ่งให้ความสำคัญกับมูลค่าการใช้และการผลิตเพื่อยังชีพ อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอของเบิร์นสไตน์ได้รับการโต้แย้งจากแฮเรียต ฟรีดแมน (Friedmann 1980, 1981) และนักสังคมวิทยาสำนักปีลาเฟล (Evers 1981; Wong 1987: 20-26) ซึ่งเสนอว่า เราจำต้องแยกแยะระหว่าง “การผลิตสินค้ารายย่อย” ซึ่งเป็นการผลิตในวิถีนินยิมและมีความสัมพันธ์กับตลาดในการผลิต การใช้แรงงาน ที่ดิน สินเชื่อ ฯลฯ กับ “การผลิตของชาวนา” (peasant subsistence production) ซึ่งเป็นการผลิตที่ยังไม่ถูกดูดกลืนเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดโลก ความสัมพันธ์ส่วนบุคคล มิใช่ความสัมพันธ์แบบตลาด เป็นพื้นฐานของการใช้ที่ดิน แรงงาน เครื่องมือการผลิต สินเชื่อ ฯลฯ ในวิถีการผลิตประเภทนี้

แนวคิดที่ว่าด้วยการพิจารณาการปะทะประสานหรือปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “การผลิตเพื่อยังชีพ” กับ “การผลิตเพื่อการค้า” จึงพัฒนาขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งในแนวคิดของนักสังคมวิทยาสำนักปีลาเฟล รวมทั้งนักทฤษฎีเศรษฐกิจชาวนารัสเซียบางกลุ่ม (ฉัตรทิพย์และคณะ 2541: 105-108) เพื่อใช้มองสังคมเชิงซ้อนในทวีปเอเชียและแอฟริกา การมองสังคมชาวนาในมุมมองนี้ เป็นการให้ความสำคัญกับพัฒนาการของรูปแบบการผลิตที่เกิดขึ้นท่ามกลางเงื่อนไขที่แตกต่างหลากหลายของกระบวนการที่ชาวนาถูกดูดดึงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจโลกเพิ่มมากขึ้น ภายใต้มุมมองที่เปิดกว้างโดยมิได้กำหนดอย่างจำเพาะเจาะจงว่าสังคมชาวนาจะต้องถูกทำลายจนล่มสลายลงเสมอไป

ชนชั้น อำนาจ และการต่อต้านของชาวนา

ในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามพรมแดนรัฐชาติและการขยายตัวของอุตสาหกรรมเกษตร เป็นพลังสำคัญที่ช่วยละลายความแตกต่างของชีวิตตรงข้ามระหว่างชนบท/เมือง ชาวนา/กรรมกร อีสรภาพ/การพึ่งพา สังคมประเพณี/สังคมสมัยใหม่ ให้เริ่มเลือนหายไปหรืออย่างน้อยก็ไม่อาจจำแนกได้ง่ายดายเช่นในอดีต

ความเชื่อมโยงระหว่างผู้ผลิตรายย่อยกับอุตสาหกรรมเกษตรในรูปของเกษตรพันธสัญญา รวมทั้งผลของการย้ายถิ่นทั้งแบบชั่วคราวตามฤดูกาลและแบบถาวร ความหลากหลายของอาชีพที่เพิ่มขึ้น ตลอดจน การแพร่ระบาดของบริโภคนิยม ปัจจัยเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้ความแตกต่างภายในชนบทมีมากเกินกว่าจะนำเอาแนวคิดเรื่อง “ชนชั้น” จิตสำนึกทางชนชั้น อัตลักษณ์ของชนชั้น ฯลฯ มาใช้เป็นเครื่องมือในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมชนบท คราวเรือนที่ดิน แรงงานทุน บรรษัทข้ามชาติ ไอเอ็มเอฟ กลายมาเป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงซึ่งกัน

และกันในพื้นที่ทางสังคมตั้งแต่ระดับนานาชาติไปจนถึงชุมชนหมู่บ้าน อัตลักษณ์ของชาวนา/กรรมกรชาวเชียงใหม่ที่เดินทางไปขายแรงงานในไต้หวัน ญี่ปุ่นและตะวันออกกลาง เริ่มมีความซับซ้อนไม่แตกต่างไปจากอัตลักษณ์อันซับซ้อนของธุรกิจข้ามชาติ ประเด็นดังกล่าวทำให้เริ่มมีการตั้งคำถามเกี่ยวกับการนำเอาแนวคิดเรื่องชนชั้นมาเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์อัตลักษณ์และจิตสำนึกของกลุ่มทางสังคมใหม่ๆ ที่มีความซับซ้อนกว่าในอดีต

ใน *Hegemony and Socialist Strategy* ลาคลาวและมูเฟ (Laclau and Mouffe 1985) ได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับการนำเอาแนวคิดเรื่อง “ชนชั้น” มาเป็นพื้นฐานของการต่อสู้ทางการเมือง นักวิชาการทั้งสองได้ศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองยุโรปช่วงปี 1848-1968 และพบว่า การเมืองเรื่องชนชั้นหรือแนวคิดเรื่องชนชั้นเป็นแนวคิดที่ล้มเหลวในแง่ของการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในยุโรป ลาคลาวและมูเฟเสนอว่า การเคลื่อนไหวของขบวนการแรงงานถูกกลบเกลื่อนทางอุดมการณ์โดยวัฒนธรรมของชนชั้นนำ ยังผลให้จิตสำนึกทางชนชั้นของแรงงานไม่สามารถก่อรูปขึ้นได้อย่างแท้จริง ทั้งสองเสนอว่า เราควรละทิ้งแนวคิดเรื่องชนชั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของการสร้างอุดมการณ์ทางการเมืองและหันไปให้ความสนใจกับขบวนการทางสังคมในลักษณะที่กว้างขวางกว่า ดังเช่น การต่อสู้เพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมของคนชายขอบ ผู้หญิง ขบวนการประชาสังคม และการก่อกำเนิดขึ้นของอัตลักษณ์อันหลากหลายของกลุ่มชนกลุ่มต่างๆ

ในขณะที่ลาคลาวและมูเฟนำเสนอการวิเคราะห์ขบวนการทางสังคมในรูปแบบใหม่ๆ ในฐานะเป็นตัวเลือกแทนการเมืองเรื่องชนชั้น งานศึกษาขบวนการทางสังคมในส่วนอื่นๆ ของโลก อย่างเช่น ขบวนการทางสังคมในละตินอเมริกา (Escobar and Alvarez 1992) ก็พัฒนาการวิเคราะห์ยุทธศาสตร์การต่อสู้ที่เน้นการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ๆ ในการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการทางการเมือง อย่างไรก็ตาม การศึกษาขบวนการทางสังคมในภูมิภาคต่างๆ ของโลก มิได้ปฏิเสธการวิเคราะห์เชิงชนชั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการทางสังคมไปเสียทั้งหมด การศึกษาขบวนการชาวสวนยางในอเมริกาใต้ (Revkin 1990) หรือแม้กระทั่งการต่อสู้ของคนชายขอบ เช่น สัมชัคคนจน และขบวนการป่าชุมชนในประเทศไทย (เสนห์และยศ 2536) ทำให้เรายังไม่อาจปฏิเสธการวิเคราะห์เชิงชนชั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของการต่อสู้ทางการเมืองไปเสียเลยทีเดียว

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว การให้ความสนใจกับกระบวนการสร้างความแตกต่าง (differentiation) ของกลุ่มและชนชั้นที่มีความซับซ้อนมากขึ้น มิได้หมายความว่าเราจำเป็นต้องละทิ้งพื้นฐานทางวัตถุ (เช่น รายได้ เครื่องมือการผลิต) ของความแตกต่างทางสังคมซึ่งทำให้นักกลุ่มต่างๆ มีฐานะทางสังคมแตกต่างกันออกไปในระบบการผลิตคุณค่า รวมทั้งการกระจายตัวและการบริโภคคุณค่าที่แตกต่างกัน ในขณะเดียวกัน แม้ว่าพหุลักษณะของกระบวนการสร้างความแตกต่าง

ต่างจะมีส่วนสำคัญในการช่วยบดบังมิให้จิตสำนึกทางชนชั้นก่อร่างสร้างตัวขึ้น แต่นักสังคมศาสตร์ก็ไม่ควรมองข้ามพื้นฐานที่แท้จริงของความแตกต่างทางชนชั้น (Kearney 1996: 153) กล่าวอีกนัยหนึ่ง การที่ขบวนการสังคมในรูปแบบใหม่ๆ มิได้เป็นภาพสะท้อนของการต่อสู้หรือความขัดแย้งทางชนชั้น มิได้หมายความว่า เราควรละทิ้งแนวคิดเรื่องชนชั้นในฐานะเป็นพื้นฐานของการวิเคราะห์ทางสังคมไปเสียเลยทีเดียว ในทางตรงกันข้าม คำถามสำคัญของการวิจัยอาจมีอยู่ว่า ทำไมขบวนการทางสังคมในรูปแบบใหม่ จึงมิได้เป็นภาพสะท้อนของการต่อสู้หรือความขัดแย้งทางชนชั้น?

คำถามดังกล่าวทำให้นักสังคมศาสตร์จำนวนไม่น้อยเริ่มหันมาให้ความสนใจกับการเปิดพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบใหม่ๆ ของคนกลุ่มใหม่ๆ เช่น ผู้หญิง เกย์ ผู้ป่วยโรคเอดส์ การต่อต้านของชาวนา และคนชายขอบกลุ่มต่างๆ ดังปรากฏในงานของ Scott (1985), Comaroff (1985), Escobar and Alvarez (1992) และ Anderson (1994) เป็นต้น

การศึกษาชาวนาในบริบทของสังคมปัจจุบัน

หลังจากที่เราได้พิจารณาประเด็นวิจัยและกรอบทฤษฎีของการศึกษาสังคมชาวนาในอดีตมาโดยสังเขป ณ จุดนี้ เราจะหันมาให้ความสนใจกับปัญหาของการนิยามความหมายของชาวนาจากอดีตจนปัจจุบัน เพื่อเป็นอาร์มภพของการจัดรูปกระบวนทัศน์และกรอบคิดเกี่ยวกับการศึกษาสังคมชาวนาสมัยใหม่ในบทต่อไป

การนิยามความหมายของชาวนาจากมุมมองทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา อาจกล่าวได้ว่าถูกครอบงำโดยแนวคิดแบบ “แก่นสารนิยม” (essentialism) นั่นคือ ความพยายามที่จะค้นหาและนำเสนอคุณลักษณะพื้นฐานสำคัญของความเป็นสังคมชาวนา โดยทั่วไปแล้ว “ชาวนา” ถูกนิยามด้วยคุณลักษณะพื้นฐานอย่างน้อย 4 ประการด้วยกัน ประการแรก คือ ระบบการผลิต ชาวนาถูกนิยามว่าเป็นสังคมที่ทำการผลิตทางการเกษตรขนาดย่อม การผลิตของชาวนามีจุดมุ่งหมายเพื่อสนองตอบต่อการยังชีพ ผิดกับการผลิตส่วนเกินเพื่อส่งให้กับรัฐและชนชั้นนำเป็นหลัก

อีริก วูล์ฟ นักมานุษยวิทยาอเมริกันคนสำคัญ นิยามความหมายของชาวนาว่าเป็นชาวชนบทที่ดำรงชีพอยู่ด้วยการเพาะปลูกและทำการตัดสินใจในเรื่องเกี่ยวกับการผลิตอย่างเป็นเอกเทศ (Wolf 1969: xiv) ชาวนาจึงแตกต่างหากจากเกษตรกรบนสาระของการนิยามความหมายว่าชาวนาทำการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก ในขณะที่เกษตรกรทำการผลิตเพื่อการค้าเป็นหลัก ในทำนองเดียวกัน สตาเวนเฮเกน (Stavenhagen 1978) นิยามความหมายของชาวนาว่าเป็นกลุ่มชนซึ่งทำการผลิตเพื่อยังชีพเป็นสำคัญ

“เศรษฐกิจชาวนาวางอยู่บนพื้นฐานของหน่วยการผลิตขนาดเล็ก การแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นกำลังผลิตหลักของสังคม โอกาสของการสะสมทุนเป็นได้อย่างจำกัดหรือแทบไม่มีเลย และจุดมุ่งหมายหลักของกิจกรรมทางเศรษฐกิจมิใช่การตักตวงกำไร แต่เพื่อประกันความอยู่รอดของการยังชีพ” (Stavenhagen 1978: 31)

คุณลักษณะพื้นฐานประการที่สองของชาวนา คือ การที่สังคมชาวนาอยู่ภายใต้การครอบงำของรัฐที่มีสถานะอำนาจเหนือกว่า (superordinate state) โดยรัฐทำหน้าที่ให้ความคุ้มครอง การอุปถัมภ์ และรีดไถภาษีจากชาวนาไปพร้อมกัน (Wolf 1969: xiv) คุณลักษณะพื้นฐานประการที่สามของการนิยามความหมายของชาวนา ซึ่งทำให้ชาวนาแตกต่างไปจากชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ (เช่น ชาวเขา และกลุ่มชนดั้งเดิมอื่นๆ ซึ่งเป็นชาวชนบทเช่นเดียวกัน) คือ ความผูกพันต่อผืนดิน ที่ดินถูกนำมาเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตและนำเสนอให้เป็นพื้นฐานสำคัญของอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวนา คุณลักษณะพื้นฐานประการสุดท้ายของชาวนา คือ การให้ความสำคัญกับการผลิตและการบริโภคบนฐานของมูลค่าการใช้ (use value) ชาวนาถูกนำเสนอว่าทำการผลิตเชื่อมโยงกับสิทธิในการเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดิน ซึ่งเมื่อรวมกับแรงงานแล้ว กลายมาเป็นพื้นฐานของการผลิตของชาวนา ในกระบวนการผลิตบนฐานของที่ดินและแรงงานนี้เอง ชาวนาให้ความสำคัญกับมูลค่าการใช้ ในขณะที่เกษตรกรให้ความสำคัญกับมูลค่าการแลกเปลี่ยนและการบริโภค (Kearney 1996: 61)

บนพื้นฐานของคุณลักษณะทั้งสี่ประการดังกล่าวข้างต้น นักสังคมศาสตร์ตะวันตก ได้นิยามความหมายของ ‘ชาวนา’ ในฐานะเป็นกลุ่มทางสังคม แยกออกจากชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ เสมอมา หากโดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ชาวนาส่วนใหญ่ในโลกดำเนินชีวิตและผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของตนเองในบริบทของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ ขณะเมื่อรูปแบบของการเกษตรสมัยใหม่เริ่มเข้ามาแทนที่การผลิตแบบเดิม รูปแบบของการถือครองที่ดิน การจัดการแรงงานและการตัดสินใจเกี่ยวกับการเพาะปลูกพืชและการลงทุนเพื่อการผลิตเริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ที่ดินเริ่มเปลี่ยนมือและกระจุกตัวอยู่กับชาวนารวยและนายทุนภายนอกเพิ่มขึ้น การตัดสินใจในการผลิต ชนิดของพืชที่จะปลูก ระยะเวลาของการปลูก ฯลฯ เริ่มถูกกำหนดจากบรรษัทข้ามชาติเพิ่มมากขึ้น ในขณะเดียวกัน ชาวนาขนาดกลางและชาวนารายย่อยก็ยังคงทำการผลิตซ้ำตนเองเอาไว้ได้ในระดับหนึ่ง ชาวนาจำนวนไม่น้อยกลายเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร เป็นแรงงานอพยพและแรงงานข้ามชาติ

ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนมากขึ้นเช่นนี้ ที่ดิน และการผลิตเพื่อยังชีพ ไม่อาจอธิบายอัตลักษณ์อันซับซ้อนของชาวนาได้อีกต่อไป ในหลายมุมของโลก เส้นแบ่งพรมแดนระหว่างชาวนากับชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ เริ่มจางหาย และ/หรือมีความคลุมเครือมากขึ้น ในขณะเดียวกัน

การผลิตเพื่อยังชีพของชาวนารายย่อยเริ่มลดลง แต่การผลิตเพื่อการค้า และการรับจ้างหรือการผลิตนอกภาคเกษตรเริ่มขยายตัวเพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอาจเป็นสัญญาณบ่งบอกว่าการผลิตในภาคเกษตรแผนใหม่และระบบตลาดโลก กำลังทำลายสังคมชาวนาที่เราเคยรู้จักลงไป แต่หากมองในอีกแง่มุมหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมิได้หมายความว่าสังคมชาวนากำลังถูกทำลายลงโดยสิ้นเชิง ในทางตรงกันข้าม ร่องรอยของ “วัฒนธรรมชาวนา” และสถาบันสังคมชาวนายังคงดำรงอยู่ในอัตลักษณ์และการจัดองค์กรทางสังคมของชาวนาที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว หากเราพิจารณาวิเคราะห์สังคมชาวนาอย่างถ่องแท้ เราจะพบเห็นได้ไม่ยากว่า ชาวนาชนบทในหลายมุมของโลกมีความแตกต่างหลากหลายและความซับซ้อนเพิ่มขึ้น มิใช่แต่เพียงเฉพาะในด้านของพื้นฐานทางวัตถุ เช่น การผลิต และรายได้เท่านั้น แต่ยังคงมีความซับซ้อนในด้านของอัตลักษณ์และจิตสำนึกทางสังคมอีกด้วย ชนบทไทยในเขตภาคเหนือตอนบน มิได้มีเพียง ชาวนา ชาวไร่ ชาวเขา แต่เริ่มมีอัตลักษณ์ที่ซับซ้อนมากขึ้น เช่น “กลุ่มชาติพันธุ์” “แรงงานชาวนา” “ชาวเขาในเมือง” และกลุ่มทางสังคมอื่นๆ ภาพความซับซ้อนและขัดแย้งกันเองเช่นนี้ ทำให้เราจำเป็นต้องตั้งคำถามกับทฤษฎีทางสังคมต่างๆ ที่พยายามนิยามความหมายของชาวนา ในลักษณะเชิงเดี่ยวและหยุดนิ่ง ว่ายังคงมีศักยภาพในการทำทำความเข้าใจและอธิบายชาวนาในรูปแบบใหม่ๆ ที่ซับซ้อนขึ้นได้อีกต่อไปหรือไม่

งานวิจัยชิ้นนี้ ให้ความสำคัญกับปฏิสัมพันธ์อันสลับซับซ้อนระหว่างเมืองกับชนบทในลักษณะที่ไม่อาจแยกข้อแบบทวินิยมได้อีกต่อไป และให้ความสำคัญกับพลวัตของความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มทางสังคมอันหลากหลายในชนบท ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชนบนที่สูง ชาวพื้นราบ ชาวเขา และกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ รวมทั้งกรรมกรและเกษตรกรรายย่อย กลุ่มชนเหล่านี้มีปฏิสัมพันธ์กันทางด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม ปฏิสัมพันธ์อันสลับซับซ้อน เคลื่อนไหวและเป็นเหตุผลเป็นผลซึ่งกันและกันนี้ ทำให้ ‘ชาวนา’ เป็นประเด็นปัญหาที่น่าสนใจมากยิ่งขึ้นไปอีก

ท่ามกลางปฏิสัมพันธ์อันสลับซับซ้อน และอัตลักษณ์อันหลากหลายของชาวนาชนบท งานวิจัยชิ้นนี้ให้ความสนใจเป็นพิเศษกับประเด็นในเรื่องของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ประเด็นสำคัญมีอยู่ว่า ในอดีตที่ผ่านมาชาวนาถูกสร้างและนิยามความหมายให้เป็นกลุ่มชนที่มีสายสัมพันธ์ลึกซึ้ง และยึดติดอยู่กับที่ดิน ประเด็นปัญหาเรื่องที่ดินจึงถูกนำเสนอว่าเป็นประเด็นหลักของการเมืองเรื่องชาวนา หากแต่ในปัจจุบัน การเมืองชนบทเริ่มมีความซับซ้อนมากขึ้นและเชื่อมโยงอย่างมีนัยสำคัญกับประเด็นปัญหาทางการเมืองตามกระแสของโลกอย่างน้อยสามด้านด้วยกัน นั่นคือ ประเด็นในเรื่องของสิทธิมนุษยชน ประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร และประเด็นในเรื่องของความเป็นชาติพันธุ์

สิทธิมนุษยชนในฐานะเป็นแนวคิดพื้นฐานสากล สิทธิชุมชนและการจัดการทรัพยากรในฐานะเป็นประเด็นหลักของประชาคมโลก และประเด็นความเป็นชาติพันธุ์ในฐานะเป็นปัญหาการเมืองระหว่างประเทศ ล้วนแล้วแต่เป็นประเด็นปัญหาทางการเมืองที่สอดคล้องกับการตื่นตัวของชนวนคนจนในชนบทของประเทศโลกที่สาม

ประเด็นหลักของการเมืองเรื่องชาวนา จึงมิได้จำกัดวงอยู่แต่เพียงในเรื่องของปัญหาการปฏิรูปที่ดินหรือความมั่นคงในการถือครองที่ดินอีกต่อไป แต่การเมืองเรื่องชาวนามีความซับซ้อนมากขึ้น เช่นเดียวกับอัตลักษณ์ของชาวนาปัจจุบันที่มีความซับซ้อนและหลากหลายมากขึ้นจนเราจำต้องขนานนามชาวนาเสียใหม่ว่าเป็น ชาวนาผู้ยืดหยุ่นเปลี่ยนแปลง (the flexible peasants) แม้กระนั้นก็ดี ท่ามกลางความซับซ้อนของ อัตลักษณ์ชาวนาและการเมืองเรื่องชาวนา งานวิจัยชิ้นนี้ให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับการมองชาวนาในฐานะเป็น “ผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม” การนำเสนอภาพของชาวนาในฐานะเป็นผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม และชุมชนชนบทในฐานะเป็นชุมชนเรียนรู้ (learning community) ดังปรากฏจากข้อมูลงานวิจัยมากมายในเขตภาคเหนือ และข้อมูลจากงานวิจัยชิ้นนี้ ทำให้เราเชื่อมั่นว่า การนำเสนอภาพของชาวนาดังกล่าวจะช่วยให้เราเปิดมิติทางเลือก และมุมมองใหม่ๆ ของการศึกษาสังคมชาวนาให้กว้างขวางและสอดคล้องกับความเป็นจริงมากขึ้น

งานวิจัยชิ้นนี้ต้องการนำเสนอข้อสมมติฐานใหม่ว่า โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว การนิยามความหมายของสังคมชาวนา จะต้องเริ่มต้นด้วยการทำความเข้าใจว่า สังคมชาวนาเป็นสังคมที่มีลักษณะพิเศษ นั่นคือ ชุมชนชาวนาเป็นชุมชนเรียนรู้ (learning community) ณ จุดนี้ งานวิจัยชิ้นนี้ต้องการวิวาทะกับทฤษฎีเศรษฐกิจชาวนาล้านทองคำการผลิตของชายนอฟ นักมานุษยวิทยากลุ่ม Substantivist รวมทั้งนักมานุษยวิทยามากซิสต์แนวอื่นๆ ที่มักศึกษากลไกและเส้นทางของเศรษฐกิจชาวนา โดยพิจารณาจากพื้นฐานของการใช้แรงงานในครอบครัว และความเป็นชุมชนหรือ พิจารณาจากการปะทะประสาน (articulation) ของวิธีการผลิตสองแบบ คือ วิธีการผลิตแบบยังชีพ และวิธีการผลิตแบบทุนนิยม เป็นหัวใจสำคัญ

งานวิจัยชิ้นนี้เสนอว่า พื้นฐานของชุมชนชาวนาที่ทฤษฎีแนวต่างๆ มองข้ามมาโดยตลอด คือ การเป็นชุมชนเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับระบบการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) และทรัพยากรพันธุกรรม (genetic resources) โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ชาวนาไทยรวมทั้งชาวนาอื่นๆ ในเขตร้อน เป็น “ผู้จัดการ” ทรัพยากรพันธุกรรมมาเนิ่นนานนับพันปี ดังปรากฏหลักฐานชัดเจนในจำนวนสายพันธุ์ข้าวที่พบในประเทศไทยมีความหลากหลายสูงที่สุดในโลก คือ มีมากกว่า 20,000 สายพันธุ์ ในขณะที่สายพันธุ์ข้าวป่ามีเพียง 700 สายพันธุ์เท่านั้น (อภิชาติ อัมมารและกอบกุล 2538) ความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกว่าสองหมื่นสาย

พันธุ์จึงเกิดขึ้นจากการคัดค้น คัดสรร และพัฒนาของชุมชนชาวนาในที่ต่างๆ ซึ่งเกี่ยวพันเชื่อมโยงกับ "แรงจูงใจ" อันซับซ้อนของชุมชนชาวนา ในการเพิ่มผลผลิตด้วยการพัฒนาสายพันธุ์ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันออกไปในระบบการผลิตแต่ละชนิด เช่น ไนไร่ หรือที่นา เป็นต้น

ชุมชนชาวนา จึงเป็นชุมชนที่มีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ เป็นชุมชนที่ระบบการผลิตวางอยู่บนพื้นฐานของการเรียนรู้และการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชที่มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของชาวนา ไม่ว่าจะเป็นข้าว ข้าวโพด ถั่ว แตง พริก และพืชผักอื่นๆ ตลอดจน สมุนไพรที่ใช้เป็นยารักษาโรค ชุมชนชาวนาทุกแห่งก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างชุมชนกับสภาพแวดล้อมภายนอก ที่ส่งผลให้ชาวนาจำต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติของสายพันธุ์ต่างๆ เช่น จำนวนผลผลิต ความไวแสง คุณสมบัติของดิน ความลาดชันของพื้นที่ปลูก เป็นต้น ข้อจำกัดในด้านของที่ดิน อันเกิดจากสภาพภูมิประเทศของทางภาคเหนือที่เต็มไปด้วยภูเขาสูง ที่ราบลุ่มมีน้อย ทำให้ชาวนาจำต้องปรับปรุงและพัฒนาสายพันธุ์พืชให้เหมาะสมกับการผลิตในพื้นที่ที่แตกต่างหลากหลาย ทั้งในด้านของความลาดชัน ความสูง สภาพของดิน ฯลฯ พัฒนาความหลากหลายของสายพันธุ์พืช การเรียนรู้คุณสมบัติของสายพันธุ์แต่ละชนิด อีกทั้งคุณสมบัติของดิน จึงเป็นเงื่อนไขทางการผลิตขั้นพื้นฐานอันเกิดจากการปรับตัวของชาวนาเข้ากับสภาพแวดล้อม และการสร้างความมั่นคงในการผลิต

กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนชาวนา ยังรวมไปถึงการเรียนรู้เกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรที่จำเป็นต่อการผลิต ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการจัดการป่าต้นน้ำ การสร้างและบำรุงรักษาระบบเหมืองฝาย การจัดการที่ดิน ในรูปแบบต่างๆ เช่น การตัดพินโค่นเผา การทำไร่หมุนเวียน เป็นต้น ความจำเป็นในการจัดการทรัพยากร ทำให้กระบวนการเรียนรู้หรือภูมิปัญญาของชุมชนชาวนา เชื่อมโยงไปถึงระบบความเชื่อและพิธีกรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานของการใช้อำนาจในชุมชนเพื่อออกกฎระเบียบ เช่น กฎข้อห้ามในการใช้ป่า การกำหนดสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร เป็นต้น กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนชาวนาอันมีพื้นฐานมาจากการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังทำให้ "วิธีคิด" ในสังคมชาวนา เน้น "การแลกเปลี่ยนแบบสมดุล" (balanced reciprocity) ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน อันเป็นวิธีคิดที่สะท้อนออกมาในรูปของการแลกเปลี่ยนแรงงาน โลกทัศน์แบบแบ่งปัน หรือที่ Scott (1976) เรียกว่า จริยศาสตร์แห่งการยังชีพ (subsistence ethics)

การจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังเชื่อมโยงกับฐานะของสตรีในสังคมชาวนาซึ่งมักเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการคัดเลือก เก็บรักษาและพัฒนาสายพันธุ์พืช อีกทั้งเป็นเพศที่มีองค์ความรู้ทางด้านพันธุกรรม คุณสมบัติของดิน อีกทั้งระบบการผลิตและการจัดการการผลิตอย่างสำคัญ หากแต่

บทบาทของสตรีมีกฎหมายมองข้ามไปในการศึกษาสังคมชาวนา ซึ่งมองข้ามทรัพยากรพันธุกรรมไปอย่างน่าเสียดาย

กระบวนการเรียนรู้และการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังส่งผลให้ชุมชนชาวนาทุกชุมชน มีการแลกเปลี่ยนสายพันธุ์พืชระหว่างครัวเรือนต่างๆ ภายในชุมชน มีระบบการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมและการแลกเปลี่ยนแรงงานภายในชุมชน อีกทั้งยังมีการติดต่อเพื่อแลกเปลี่ยนสายพันธุ์พืชกับหมู่บ้านใกล้เคียง รวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อยู่เป็นประจำ การแลกเปลี่ยนทรัพยากรพันธุกรรมจึงเป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนาระบบการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการอันเป็นพื้นฐานสำคัญของระบบเศรษฐกิจชาวนา

ด้วยเหตุนี้เอง ชุมชนชาวนา จึงมีใช้ชุมชนที่ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว สงบนิ่ง ไร้การเคลื่อนไหว ในทางตรงกันข้าม ชุมชนชาวนาดำรงอยู่อย่างมีสัมพันธ์กับภายนอกมาเนิ่นนานหลายร้อยปี ระบบเศรษฐกิจของชาวนามีความซับซ้อนและเชื่อมโยงกับปัจจัยต่างๆ มากมาย โดยมีการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม เป็นปัจจัยสำคัญ

ข้อเสนอหลักของงานวิจัยนี้มีอยู่ว่า สังคมชาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภูมิภาคเขตร้อน ได้ก่อรูปพัฒนาขึ้นผ่านปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชน กับ ธรรมชาติ จนกลายเป็นกระบวนการประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไปพร้อมกัน กระบวนการดังกล่าวสร้างให้เกิดการเรียนรู้ และสั่งสมภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและทรัพยากรพันธุกรรมมาเนิ่นนานนับร้อยนับพันปี ภูมิปัญญาท้องถิ่นปรากฏให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมในระบบการจัดการทรัพยากร เช่น ป่า เหมืองฝาย ที่ดิน รวมทั้งการคัดสรร และพัฒนาทรัพยากรพันธุกรรม เช่น ข้าว ข้าวโพด มะเขือ และพืชผักพื้นบ้านต่างๆ ที่มีคุณลักษณะสอดคล้องกับระบบนิเวศท้องถิ่นเป็นสำคัญ ดังนั้น ชุมชนชาวนาแต่ละแห่งนอกจากจะพัฒนาจารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติของตนเองแล้ว ยังพัฒนาความเป็นชุมชนเรียนรู้และองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่สอดคล้องกับบริบททางสังคมวัฒนธรรมของตนเองอีกด้วย

ทุ่งนา เนินเขาและสันดอย กลายเป็นห้องแล็บสำหรับการค้นคว้าทดลอง เก็บรวบรวมความรู้ ความชำนาญ เทคโนโลยี และสายพันธุ์ที่พัฒนาขึ้นจากมันสมองของชาวนารุ่นแล้วรุ่นเล่า ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น ปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ความรู้ วิถีปฏิบัติ เทคโนโลยีและทรัพยากรพันธุกรรมต่างๆ มิได้จำกัดตัวอยู่โดดเดี่ยวแต่เพียงภายในชุมชนหมู่บ้านแคบๆ หากแต่มีการแลกเปลี่ยนความรู้ ทรัพยากรสายพันธุ์ทั้งภายในและระหว่างชุมชน รวมทั้งการแลกเปลี่ยนข้ามกลุ่มชาติพันธุ์มาโดยตลอด กระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชนชาวนา จึงเป็นพัฒนาที่เกิดขึ้นและดำเนินควบคู่ไปกับการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม การค้า การแลกเปลี่ยน และความสัมพันธ์ทางการเมืองภายในท้องถิ่นมาโดยตลอด

แม้ว่าในช่วงหลายสิบปีมานี้ การจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมเริ่มหลุดพ้นไปจากการควบคุมของชุมชนชาวนา อันมีสาเหตุหลักมาจากการเบียดแทรกของรัฐและกลไกการผลิตในระบบทุนนิยมซึ่งส่งเสริมให้กิจกรรมทางการเกษตรเน้นการใช้ปุ๋ยเคมี สารฆ่าแมลงและกำจัดวัชพืช ตลอดจน เมล็ดพันธุ์จากบรรษัทข้ามชาติเพิ่มขึ้น ทิศทางการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้นักวิชาการบางท่าน เช่น Elson (1997) ถึงกับเสนอว่า ชุมชนชาวนาขนาดเล็กกำลังสูญหายไป เพราะถูกดูดกลืนเป็นส่วนหนึ่งของระบบโลกาภิวัตน์ ชาวนาผลิตเพื่อการค้าขายในตลาดเป็นหลักและรับเอาวัฒนธรรมชาติเป็นสำคัญ แม้ว่าทัศนะดังกล่าวจะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์และโต้เถียงในแง่มุมต่างๆ แต่ผู้วิจัยต้องการนำเสนอสมมติฐานใหม่ว่า อำนาจต่อรองและการควบคุมการผลิตของชุมชนชาวนาได้ลดถอยลง และในหลายๆ แห่งเสื่อมสลายไปจริง แต่มิใช่เป็นเพราะการเข้าสู่ระบบตลาด หากแต่เป็นเพราะชุมชนชาวนาหมดสภาพจากการเป็นชุมชนเรียนรู้ และการเสื่อมถอยลงของทรัพยากรพันธุ์กรรม โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ยังมีชุมชนชาวนามากมายหลายแห่งในสังคมไทย ที่พยายามต่อสู้ดิ้นรนในการพลิกฟื้นทรัพยากรพันธุ์กรรมและความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อสร้างอำนาจต่อรองและการควบคุมการผลิตและการค้าขึ้นมาใหม่ ด้วยเหตุนี้เอง การให้ความสำคัญกับนโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพและการจัดสร้างเวทีเรียนรู้เกี่ยวกับทรัพยากรพันธุ์กรรม อาจเป็นแนวทางหนึ่งในการผลิตใหม่ของชุมชนชาวนา ที่สามารถยืนหยัดดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและสามารถปรับตัวเข้ากับระบบตลาดและการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยมได้ในอนาคต

นอกจากนั้น การขยายตัวของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยม ความห่วงใยของประชาคมโลกเกี่ยวกับการลดลงของพื้นที่ป่า และความหลากหลายทางชีวภาพ ตลอดจน การตื่นตัวของแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ทำให้คนจำนวนไม่น้อย เริ่มหันมาให้ความสำคัญกับบทบาทของชุมชนท้องถิ่นและเกษตรกรรายย่อยในการอนุรักษ์และการพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน การขยายตัวของการเมืองเชิงนิเวศ (ecopolitics) นี้เอง ที่ทำให้เกิดการเปิดเวทีและพื้นที่ทางสังคมสำหรับการก่อร่างสร้างตัวของอัตลักษณ์ใหม่ๆ ของชาวนาในฐานะเป็น “ผู้ปกป้องผืนป่า” “ผู้จัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมและความหลากหลายทางชีวภาพ” และ “ปราชญ์ชาวนา” เป็นต้น

ภาพลักษณ์และอัตลักษณ์แบบใหม่ๆ ของชาวนาเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็น “ชาวเขาในเมือง” ที่ทำการค้าขายของที่ระลึกในตลาดกลางคืนกลางเมือง “เกษตรกรพันธุ์สัญญา” “แรงงานข้ามชาติ” ที่เดินทางไปทำงานในตะวันออกกลาง ญี่ปุ่นและไต้หวันแล้ววนกลับมายังชุมชนชาวนาใหม่ หรือ “ผู้จัดการทรัพยากรพันธุ์กรรม” อัตลักษณ์ที่แตกต่างหลากหลายและซับซ้อนเคลื่อนไหวเหล่านี้ รวมทั้งรูปแบบในการนำเสนอตัวตนและการต่อสู้ทางการเมืองแบบใหม่ๆ ทำให้เราไม่อาจนิยามความหมายของชาวนาอย่างโดดเดี่ยวและหยุดนิ่งแบบเดิมอีกต่อไป ความหลากหลายและซับซ้อน

ของอัตลักษณ์ใหม่ๆ ทำให้เราจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ และสร้างกรอบคิดแบบใหม่ๆ เพื่อทำความเข้าใจกับ “ชาวนา” และชาวนบทในลักษณะที่ซับซ้อนและเคลื่อนไหว อันเป็นจุดมุ่งหมายของการนำเสนอในบทต่อไป

บทที่ 1

การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนา

สังคมศาสตร์ได้พิพากษาดัดสินประหารชีวิตชาวนาโดยปราศจากกระบวนการพิจารณาอย่างยุติธรรม โดยมักกล่าวอ้างหลักการศักดิ์สิทธิ์อันมีอาจหลีกเลี่ยงได้ เช่น ความเจริญก้าวหน้า การพัฒนา และความทันสมัย ... นักสังคมศาสตร์บางท่านพิพากษาชาวนาโดยละทิ้งคนกลุ่มนี้ไว้ นอกทฤษฎีของตน บางคนเพียงแต่มองชาวนาแบบผ่านเลยไปอย่างฉาบฉวย ในขณะที่อีกหลายคนยืนยันอย่างหนักแน่นว่า ชาวนากำลังจะหายสาบสูญไปต่อหน้าต่อตาของเรา ไม่ว่าจะมองชาวนาด้วยแนวคิดประการใดก็ตาม ผลก็คงออกมาเหมือนกัน นั่นคือ การมองข้ามนัยสำคัญของชาวนาในฐานะเป็นพลังทางสังคมที่มีความหมายต่ออนาคต (Mortimer 1975: 1-2; อ้างจาก Dahlan 1983: 7, การเน้นเป็นของผู้เขียน)

การหวนกลับของการศึกษาสังคมชาวนา ในแวดวงสังคมศาสตร์ตะวันตกในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1960 ได้รับการขนานนามว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญที่สุดประการหนึ่งในประวัติศาสตร์ของสังคมศาสตร์สมัยใหม่ (Shanin 1971) ในช่วงเวลานั้น ชาวนาซึ่งประกอบเป็นประชากร กลุ่มใหญ่ของโลกได้พิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพวกเขามีความหลากหลาย และเป็นพลังสำคัญชักนำการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองให้เกิดขึ้นในภูมิภาคต่างๆของโลกไม่ว่าจะเป็นเอเชีย ลาตินอเมริกาหรือแอฟริกา การตระหนักถึงนัยสำคัญของชาวนานี้เองที่ทำให้การศึกษาสังคมชาวนาในปัจจุบัน เริ่มปรับเปลี่ยนจากความพยายามที่จะ “นิยาม” ความหมายของชาวนาในลักษณะแก่นสารนิยม (essentialism) และการพิจารณาความแตกต่างระหว่างชาวนากับชาวชนบทกลุ่มอื่นๆ ไปสู่การให้ความสำคัญกับพหุลักษณะและความสัมพันธ์เชิงซ้อนของชาวนา ท่ามกลางกระบวนการโลกาภิวัตน์

แม้ว่าการศึกษาสังคมชาวนาในมุมมองใหม่ๆ จะให้ความสำคัญกับความยืดหยุ่นเปลี่ยนแปลงและความซับซ้อนของอัตลักษณ์ชาวนา แต่ทฤษฎีและกรอบคิดว่าด้วยชาวนาก็ยังคงมิได้ให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ระหว่างชาวนา กับความหลากหลายทางชีวภาพ ประเด็นสำคัญที่งานวิจัยชิ้นนี้ต้องการนำเสนอคือมีอยู่ว่า การทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่น ความหลากหลายทางชีวภาพและความหลากหลายทางวัฒนธรรม เป็นเงื่อนไขพื้นฐานสำหรับการทำความเข้าใจกับพลวัตและความซับซ้อนที่เพิ่มขึ้นในสังคมชาวนา อัตลักษณ์ของชาวนาในฐานะเป็นผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรมและนักอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อม และการมองสังคมชาวนาในฐานะเป็นสังคมเรียนรู้ ช่วยให้เราสามารถทำความเข้าใจกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและดำเนินไปในสังคมชาวนาตั้งแต่อดีตจวบจนปัจจุบัน ตลอดจน ช่วยให้เราทำความเข้าใจกับการก่อร่างสร้างตัวของขบวนการทางสังคมการเมืองรูปแบบใหม่ของชาวชนบทในปัจจุบัน การนำเสนออัตลักษณ์ของชาวนาในฐานะผู้ปกป้องป่าและผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังเป็นการตระหนักถึงนัยสำคัญของชาวนาในฐานะเป็นพลังทางสังคมที่มีความหมายต่ออนาคต

ชาวนา ความหลากหลายทางชีวภาพและความมั่นคงในการยังชีพ

ภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ครอบคลุมอาณาบริเวณประมาณ 85,900 ตารางกิโลเมตร พื้นที่ส่วนใหญ่ประกอบไปด้วยทิวเขาสูงสลับซับซ้อน ที่ราบลุ่มที่เหมาะสมต่อการเกษตรมีอยู่ไม่มากนัก การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและแหล่งทำกินของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆบนระดับความสูงและระบบนิเวศที่แตกต่างกัน จึงส่งผลต่อลักษณะของระบบการผลิต การจัดการทรัพยากร ตลอดจน การจัดองค์กรสังคมของกลุ่มชนต่างๆเหล่านี้

ชาวนาจำนวนหลายล้านคนในเขตภาคเหนือตอนบนและเอเชียอาคเนย์ ทำการเพาะปลูกพืชหลากหลายชนิดมาเป็นเวลานานนับร้อยนับพันปี สังสมองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศสายพันธุ์พืชที่เป็นอาหารและยา ทั้งที่อยู่ในไร่ นา สวนและผืนป่า อย่างละเอียดลึกซึ้ง และช่วยให้ดินแดนแถบนี้มีความหลากหลายของสายพันธุ์พืชมากที่สุดแห่งหนึ่งของโลก สายพันธุ์พืชที่ได้รับการคัดสรรและปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศท้องถิ่นเรียกว่าสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน (landraces หรือ local varieties) ในเขตภาคเหนือตอนบน ชาวนาอาจปลูกพืชถึง 40 ชนิดในที่ดินแปลงหนึ่ง พืชเหล่านี้พัฒนาขึ้นในระบบนิเวศแถบนี้มาเป็นเวลาหลายร้อยปี บางชนิดมีสายพันธุ์แยกย่อยออกไปอีกมากมายตามความนิยมและการปรับตัวเข้ากับถิ่นที่อยู่และระบบนิเวศแต่ละชุด ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด คือ ความหลากหลายของข้าวซึ่งเป็นพืชหลักของคนไทยและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆในเอเชียอาคเนย์ ในอาณาบริเวณที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันมีการพบสายพันธุ์ข้าวกว่า 20,000

สายพันธุ์ (อภิชาติ, อัมมารและกอบกุล 253) ในจำนวนนี้มีสายพันธุ์ข้าวป่าประมาณ 700 สายพันธุ์ สายพันธุ์ข้าวที่เพิ่มขึ้นจากข้าวป่าจึงเกิดจากการคัดเลือก และปรับปรุงสายพันธุ์บนฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นสำคัญ นอกจากข้าวแล้วพืชรอง เช่น ถั่ว ข้าวโพด แตง พริก พัก ฯลฯ อาจพบมากถึง 200-300 สายพันธุ์ในพืชแต่ละชนิด นอกจากนั้นเรายังพบพืชผักพื้นบ้านอีกไม่น้อยกว่า 200 ชนิดในพื้นที่ต่างๆ ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชทั้งในที่ไร่ นา สวนและผืนป่า ช่วยเพิ่มความหลากหลายและสีสันให้กับบริเวณเขตร้อนของประเทศไทยและเอเชียอาคเนย์เป็นอย่างมาก ความหลากหลายของสายพันธุ์ยังเป็นหัวใจของกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น ทั้งภายในและระหว่างชุมชน ซึ่งต่างพยายามสร้างความมั่นคงให้กับการยังชีพและการผลิตอาหารเพื่อให้เพียงพอต่อความต้องการ โดยการปรับปรุงสายพันธุ์ให้ดีขึ้นและมีความหลากหลายมากขึ้นอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา

แม้กระนั้นก็ดี ความสำคัญของการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมในฐานะเป็นหัวใจสำคัญของระบบการผลิตและการความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนชาวนากลับไม่เคยได้รับความสนใจจากนักวิชาการตะวันตกเลยแม้แต่น้อย งานศึกษาสังคมชาวนานับเนื่องแต่งานรุ่นบุกเบิกจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นงานของ Redfield (1930, 1947, 1956); Foster (1953); Wolf (1966); Franklin (1969); Hunter (1969); Scott (1976); Popkin (1979); Stavenhagen (1979); Bray (1986); Chayanov (1966, 1986) และ Elson (1997) เป็นต้น ไม่ได้พูดถึงบทบาทของการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมของชาวนาในสังคมต่างๆที่พวกเขาศึกษา ในทำนองเดียวกัน การศึกษาสังคมชาวนาไทย ดังเช่นงานของ Sharp et al. (1953); Moerman (1968); Potter (1976); Anan (1984); Hart et al. (1989); Kanoksak (1995) และฉัตรทิพย์และคณะ (2542) เป็นต้น ก็ไม่ได้ให้ความสนใจต่อการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมและกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างความมั่นคงในการยังชีพของชาวนาเช่นเดียวกัน

ในหนังสือเรื่อง *The Moral Economy of the Peasant* เจมส์ สกอตต์ (Scott 1976) นำเสนอภาพของชาวนาเอเชียอาคเนย์ว่า เปรียบเสมือนกับคนที่ยืนอยู่ในน้ำปริ่มแค่จมูก คลื่นลูกเล็กๆ เพียงลูกเดียวก็เพียงพอจะทำให้เขาจมน้ำตาย สกอตต์อธิบายโน้มน้าวให้เห็นคล้ายตามว่า ความกลัวการขาดแคลนอาหาร หรือกลัวอีกนัยหนึ่ง การแสวงหาความมั่นคงทางด้านอาหาร เป็นที่มาของ “จริยศาสตร์แห่งการยังชีพ” (subsistence ethic) ซึ่งชาวนาในเอเชียอาคเนย์ยึดมั่นเช่นเดียวกับชาวนายุโรปในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 บนพื้นฐานของจริยศาสตร์แห่งการยังชีพนี้เอง ที่ทำให้สังคมชาวนาจัดองค์กรทางสังคมและทางเทคนิคหลายประการ เพื่อปกป้องมิให้เกิด “คลื่น” ที่อาจส่งผลให้คนจมน้ำตายได้ การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม ระบบอุปถัมภ์ การจัดทรัพยากรในรูปแบบของกรรมสิทธิ์ร่วม และการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เป็นรูปแบบของการจัดการทางสังคมเพื่อสร้างหลักประกันของความอยู่รอดให้แก่สังคมชาวนา สกอตต์ยังได้พูดถึง

“การจัดการทางเทคนิค” (technical arrangements) บางประการ เช่น “การใช้พันธุ์พืชพื้นบ้าน และเทคนิคในการปลูกพืชซึ่งพัฒนาขึ้นจากการลองผิดลองถูกมาเป็นเวลานานนับศตวรรษ จนกระทั่งได้พืชที่ให้ผลผลิตคงที่สม่ำเสมอภายใต้สภาพการณ์ปกติ” (Scott 1976: 2-3) อย่างไรก็ตาม กรอบคิดว่าด้วยสังคมชาวนาของสกอตต์ให้ความสำคัญกับการจัดองค์กรทางสังคมเพื่อสร้างความมั่นคงในการยังชีพ โดยมีได้ให้ความสนใจต่อสิ่งที่เขาเรียกว่า “การจัดการทางเทคนิค” โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมและการปรับปรุงสายพันธุ์เพื่อสร้างความมั่นคงของการยังชีพในสังคมชาวนา

โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ความหลากหลาย (diversity) ไม่ว่าจะเป็นทางด้านวัฒนธรรม เศรษฐกิจ หรือพันธุกรรม คือ ความมั่นคง ความหลากหลายทางชีวภาพและความหลากหลายทางพันธุกรรม สร้างหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหารให้ชาวนาสามารถต่อสู้กับแมลงศัตรูพืช โรคระบาด ไปจนถึงความแปรปรวนของลมฟ้าอากาศและปริมาณน้ำในแต่ละปี ความหลากหลายทางพันธุกรรมยังช่วยให้ชาวนาสามารถเพิ่มผลผลิตภายใต้ความหลากหลายของสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศที่พวกเขาดำรงชีพอยู่ การเพิ่มผลผลิตสามารถกระทำได้ ด้วยการปลูกพืชหลากหลายชนิดและหลายสายพันธุ์ไปพร้อมกัน พืชแต่ละสายพันธุ์ได้รับการปรับแต่งและคัดเลือกให้มีคุณสมบัติเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่พืชนั้นเติบโตขึ้น ในสภาพแวดล้อมทางกายภาพของสังคมชาวนาที่ประกอบไปด้วยระบบนิเวศหลากหลายชนิดดำรงอยู่ร่วมกัน เช่น ทุ่งราบ ที่ดอนและหุบเขา ฯลฯ ความหลากหลายของสายพันธุ์กลายเป็นสิ่งที่มีค่าอย่างยิ่ง ในทางกลับกัน การปลูกพืชเชิงเดี่ยวหรือการใช้สายพันธุ์ส่งเสริมที่ให้ผลผลิตสูง (High-Yielding Variety หรือ HYV) ย่อมหมายความว่าสภาพแวดล้อมต้องได้รับการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมต่อการเพาะปลูก นั่นคือ ที่ดินมีคุณภาพดี มีระบบชลประทาน และการใช้ปุ๋ย เป็นต้น การใช้สายพันธุ์แผนใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงย่อมไม่สามารถกระทำได้อย่างมีประสิทธิภาพหากสภาพแวดล้อมไม่เหมาะสม เช่น มีความลาดชันและอากาศเย็นจัด เป็นต้น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นอันเกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และการสั่งสมความรู้ สืบทอดต่อกันมาเนิ่นนานนับร้อยปี ทำให้ชุมชนชาวนาพัฒนายุทธวิธีหลายประการในการสร้างความมั่นคงให้กับระบบยังชีพและการผลิตของตน ยุทธวิธีหลายประการวางอยู่บนพื้นฐานของการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ในระบบการผลิตแบบเดิม ชาวนาไม่เพียงแต่ปลูกพืชหลากหลายชนิดคละเคล้ากันไปในที่ไร่ นา และสวน เท่านั้น แต่ชาวนายังทำการปลูกพืชหลากหลายสายพันธุ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชอาหารหลักเช่น ข้าว มักจะมีความหลากหลายของสายพันธุ์มากที่สุด

ตลอดเวลาหลายศตวรรษที่ผ่านมา ชาวนาในภาคเหนือตอนบนของไทยได้ทำหน้าที่เป็นผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรมมาโดยตลอด ในหลายพื้นที่ ชาวนายังคงครอบครองและควบคุมสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านหลายสิบชนิด จุดมุ่งหมายในการผลิตของชาวนาเหล่านี้ก็คือ การสร้างความมั่นคง

คงทางด้านอาหารและการมีอำนาจควบคุมการผลิต วิธีปฏิบัติเกี่ยวกับการผลิตและการจัดเก็บ เมล็ดพันธุ์ของชาวนา เชื่อมโยงและครอบคลุมกระบวนการผลิตทั้งหมดเอาไว้เพราะการดูแลรักษา เชื้อพันธุ์ นับเป็นหัวใจสำคัญของระบบการผลิต ชาวนาจึงให้ความสำคัญกับการคัดเลือกและเก็บ รักษาเชื้อพันธุ์คุณภาพดีไว้สำหรับการเพาะปลูกในปีต่อไป ในกระบวนการผลิตในแต่ละปี ชาวนา ยังให้ความสำคัญกับการเตรียมดิน การเตรียมเมล็ดพันธุ์สำหรับปลูก การดูแลหญ้าและศัตรู พืช การผสมเกสร การคัดเลือกสายพันธุ์คุณภาพดี การทดลองปลูกพืชสายพันธุ์ใหม่ๆเพื่อทดสอบ คุณสมบัติในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม ปริมาณและคุณภาพของผลผลิต เป็นต้น

วิธีปฏิบัติเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมหรือสายพันธุ์นี้เอง ที่ทำให้ชุมชนชาวนา เป็นชุมชนเรียนรู้อย่างแท้จริง ผืนป่า สวน ไร่ และนา ทั้งในเขตที่ราบลุ่มและบนที่สูง ล้วนแล้วแต่ เป็นห้องทดลองซึ่งชาวนาใช้ในการคัดเลือกและปรับปรุงสายพันธุ์ การทดสอบคุณสมบัติของพันธุ์ พืชแต่ละชนิด ทั้งในด้านของรส ปริมาณผลผลิต ความอดทนต่อโรคระบาดและแมลงศัตรูพืช การ ปรับตัวต่อระดับความสูง ประเภทของดินและระยะเวลาในการเพาะปลูก เป็นต้น โดยทำการคัด เลือกและจัดเก็บสายพันธุ์ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมตามความต้องการของท้องถิ่น ในขณะที่ทอดทิ้ง สายพันธุ์อื่นๆที่มีคุณสมบัติไม่เหมาะสมไป หลังจากทำการปลูกซ้ำและคัดสรรพืชสายพันธุ์ใหม่ หลายต่อหลายครั้งด้วยกัน พืชสายพันธุ์ใหม่ก็เริ่มมีคุณสมบัติคงที่ สม่ำเสมอและได้รับการเก็บ รักษาไว้เป็นสายพันธุ์พื้นบ้านคุณภาพดีอีกสายพันธุ์หนึ่ง ซึ่งช่วยสร้างความมั่นคงทางอาหารให้แก่ ชุมชน

ในเขตพื้นที่ชายขอบ เช่น พื้นที่สูง อากาศหนาวเย็น ซึ่งไม่สามารถปลูกพืชสายพันธุ์สูง เสริมหรือ HYV ได้ ชุมชนชาวนาก็ยังคงเก็บรักษาและปรับปรุงสายพันธุ์พืชของตนอย่างต่อเนื่อง ใน พื้นที่เหล่านี้เราจึงพบสายพันธุ์พืชพื้นบ้านอยู่เป็นจำนวนมาก การศึกษาความหลากหลายทางชีว ภาพในเขตภาคเหนือตอนบน และการเก็บตัวอย่างความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวของกลุ่ม ชชาติพันธุ์บนที่สูง (ยศ 2542) พบว่า ยังคงมีความหลากหลายของสายพันธุ์สูงมาก บางชุมชนยังคง เก็บรักษาสายพันธุ์ข้าวเอาไว้ได้กว่า 140 สายพันธุ์

แม้ในเขตที่ราบลุ่ม ซึ่งมีระบบชลประทานเหมาะสมต่อการปลูกพืชสายพันธุ์สูงเสริม แต่ ชาวนาจำนวนไม่น้อยก็ยังคงทำการทดลองเพื่อปรับปรุงสายพันธุ์ข้าวของตนอย่างสม่ำเสมอ ใน จังหวัดโคตาบาโกบนเกาะมินดาเนา ฟิลิปปีนส์ (Salazar 1992: 22-25) ชาวนารายหนึ่งในเมือง ซานตา คาสาลินา พบว่าในที่นาของเขาซึ่งปลูกข้าวสายพันธุ์สูงเสริม พันธุ์ IR-36 กลับมีข้าวบาง ชนิดขึ้นแซมอยู่ ข้าวเหล่านี้รอดพ้นจากสภาวะน้ำท่วมมาได้ ชาวนารายนี้เชื่อว่า ข้าวเหล่านี้คงถูก กระแสน้ำพัดพามาตกยังที่นาของเขาและมีใช้พันธุ์ข้าวที่เขาหว่านเอง เมื่อข้าวสุก ชาวนารายนี้เก็บ เกี่ยวผลผลิต คัดเลือกเมล็ดพันธุ์ที่สมบูรณ์และเก็บไว้เป็นเชื้อพันธุ์สำหรับปลูกในปีต่อไป หลังจาก คัดเลือกสายพันธุ์ติดต่อกันมาหลายปี ชาวนารายนี้ก็ได้ข้าวสายพันธุ์ใหม่ที่มีคุณภาพดีเยี่ยม เขาตั้ง

ชื่อข้าวสายพันธุ์ใหม่นี้ว่า บอร์กาดอล ซึ่งหมายถึง ข้าวต้นดำและแข็งแรง ข้าวพันธุ์ใหม่นี้ได้รับความนิยมเป็นอย่างสูงในแถบเมืองโคตาบาโก และขายได้ราคางาม

ตัวอย่างดังกล่าวข้างต้นทำให้เราสามารถกล่าวได้อย่างมั่นใจว่าพื้นฐานสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับพันธุกรรมพืช โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ข้าว ข้าวโพด ถั่ว แตงพริก และพืชชนิดอื่นๆซึ่งมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชนท้องถิ่น ชุมชนชาวนาทุกแห่งหนจึงมีเครือข่ายของนักคัดเลือกและปรับปรุงสายพันธุ์ ซึ่งทำหน้าที่เก็บรักษา ดูแลและพัฒนาสายพันธุ์ อีกทั้งทำการแลกเปลี่ยนสายพันธุ์พืชทั้งภายในและภายนอกชุมชน การที่พืชแต่ละสายพันธุ์ต้องปรับตัวเข้ากับระดับความสูง ปริมาณน้ำ สภาพอากาศ แสงและศัตรูพืชในระบบนิเวศที่อาจมีความแตกต่างกันออกไป ช่วยเพิ่มความหลากหลายให้กับสายพันธุ์พืช การแลกเปลี่ยนพันธุกรรมยังเป็นส่วนสำคัญของการต่อยอดความสัมพันธ์ทางสังคม การแลกเปลี่ยนความรู้ การสืบทอดและพัฒนาความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ในบริบทของกระบวนการเรียนรู้เอนกเทศที่สายพันธุ์พืชได้รับการพัฒนาปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่เคยหยุดนิ่ง

การปฏิบัติเขียวและการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพ

ช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ชุมชนเรียนรู้เริ่มหดหายไปอย่างรวดเร็วเมื่อประเทศต่างๆในเอเชียอาคเนย์ รับเอากระบวนการทัศน์การพัฒนาของประเทศอุตสาหกรรมทางซีกโลกเหนือโดยปราศจากการทบทวนตรวจสอบ กระบวนทัศน์หลักที่อยู่เบื้องหลังการพัฒนาของประเทศโลกที่สาม ภายใต้การสนับสนุนขององค์กรระหว่างประเทศต่างๆ คือ “การพัฒนาชนบท” กระบวนทัศน์นี้เริ่มแพร่หลายขึ้นพร้อมกับแนวคิดเรื่อง “การปฏิบัติเขียว” ในช่วงกลางคริสต์ทศวรรษที่ 1960 (Holdcroft 1978) แนวคิดเรื่องการพัฒนาชนบทเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจว่าเป็นพันธกิจที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด และโครงการพัฒนาชนบทก็เน้นในด้านของการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน เขื่อน ระบบชลประทานขนาดใหญ่ สถานีผลิตกระแสไฟฟ้า มหาวิทยาลัยและสถาบันค้นคว้าวิจัยด้านการเกษตรแผนใหม่ โรงงานผลิตปุ๋ยและสารเคมีทางการเกษตร เป็นต้น

สมมติฐานที่อยู่เบื้องหลังแนวทางการพัฒนาดังกล่าวมีอยู่ว่า ชาวชนบทจะใช้ประโยชน์จากโอกาสทางเศรษฐกิจหากโครงสร้างพื้นฐานเอื้ออำนวย (Alliband 1983: 1) ดังนั้นหากมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ชนบทก็จะเจริญงอกงามบานสะพรั่งจากการปฏิบัติเขียว เมื่อชาวนามีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ รวมทั้งสามารถเพิ่มเงินทุนจากการกู้ยืม เพื่อเพิ่มผลผลิตจากเมล็ดพันธุ์ส่งเสริมคุณภาพดี มีน้ำบริบูรณ์ อีกทั้งมีปุ๋ยเคมี สารฆ่าแมลง และการปรับปรุงเทคนิคการผลิตซึ่งจะช่วยให้ผลผลิตมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง

หลายทศวรรษผ่านไป แต่การปฏิวัติเขียวกลับเป็นเพียงฝันกลางฤดูฝนที่จางหายไปดุจหมอกควันยามสายเมื่อแสงอาทิตย์แผดกล้าขึ้น ในทางตรงกันข้าม การลอกเลียนตัวแบบความสำเร็จของตะวันตกโดยปราศจากการยั้งคิด กลับทำให้ชาวชนบทจ่อมจมอยู่ในวัฏจักรของหนี้สินและสถานะลุ่มดอนของชีวิตหนักหนาสาหัสไปกว่าเดิม การปฏิวัติเขียวทำให้ชนบทต้องพึ่งพิงภายนอก โดยเฉพาะเทคโนโลยีจากตะวันตกเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้ประเทศโลกที่สามตกอยู่ภายใต้อาณัติของการของ “ตลาดเสรี” การเน้นย้ำความสำคัญของการเจริญเติบโต และการขยายกำลังผลิตภาคเกษตรด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกและการใช้พืชพันธุ์ส่งเสริม ปุ๋ยและสารฆ่าแมลง ตลอดจนการทำการผลิตแบบเข้มข้นและการเพิ่มจำนวนครั้งของการเพาะปลูกข้าว กลับส่งผลให้ชาวนาต้องพึ่งพาทุนและเทคโนโลยีจากภายนอกเพิ่มขึ้น ในขณะที่ราคาผลผลิตกลับตกอยู่ในมือของ “ตลาด” และพ่อค้าคนกลาง และมักถูกกดให้อยู่ในระดับต่ำ ชาวนาเริ่มมีหนี้สินสะสมจนกลายเป็นคนจนดักดานและบางรายต้องสูญเสียที่ดินทำกิน การขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชพาณิชย์ยังทำให้ผืนป่าถูกตัดฟันทำลายลงเพิ่มขึ้นทุกขณะ

ในกรณีของประเทศไทย นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติยังให้ความสำคัญกับการนำเอารายได้จากภาคเกษตร มาหล่อเลี้ยงการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมที่ศูนย์กลาง ผลพวงของนโยบายพัฒนาดังกล่าวทำให้ภาคเกษตรในชนบทตกอยู่ในสภาวะล้มละลาย ปัญหาราคาสินค้าตกต่ำ ภาวะว่างงานในภาคเกษตร การกดราคาค่าจ้างแรงงาน การกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรม การครอบงำทางวัฒนธรรมและอุดมการณ์ และความเหลื่อมล้ำระหว่างความต้องการบริโภคที่เพิ่มสูงขึ้น กับรายได้ของชาวชนบท ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้ชุมชนท้องถิ่นอ่อนแอลงอย่างต่อเนื่อง ตัวแบบการพัฒนาที่มุ่งเลียนแบบความสำเร็จของตะวันตก ยังส่งผลให้ศักยภาพในการพึ่งตนเองถดถอยลงเนื่องจากชาวชนบทไม่ได้รับโอกาสให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาอย่างแท้จริง ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น การปฏิวัติเขียวและการปลูกพืชสายพันธุ์ส่งเสริมยังส่งผลให้สายพันธุ์พืชพื้นบ้านถูกลดคุณค่าและสูญหายไปอย่างรวดเร็ว กระบวนการเรียนรู้ที่อยู่เบื้องหลังการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมเริ่มถดถอยลงเช่นเดียวกัน

ในเอเชียอาคเนย์ โครงการพัฒนาด้านการเกษตรของรัฐบาลประเทศต่างๆ มักให้ความสำคัญกับการปรับเปลี่ยนสายพันธุ์พืชจากสายพันธุ์พื้นบ้าน ไปสู่สายพันธุ์ส่งเสริม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปรับเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวนาดำ จุดมุ่งหมายหลักของการพัฒนาดังกล่าว คือ การเพิ่มผลผลิตเพื่อส่งออก เพื่อบรรลุจุดหมายดังกล่าว รัฐบาลในภูมิภาคนี้ได้พัฒนายุทธวิธีต่างๆ เพื่อสร้างแรงจูงใจ เช่น ชาวนาที่เข้าร่วมโครงการและเลิกใช้สายพันธุ์พื้นบ้านจะได้รับสิทธิพิเศษจากรัฐบาล ได้รับแจกพันธุ์ข้าวฟรี และได้สิทธิในการกู้ยืมเงิน เป็นต้น ในบางพื้นที่มีการใช้ความรุนแรง การข่มขู่และกำลังบังคับเพื่อให้ชาวนาปรับเปลี่ยนสายพันธุ์ ในทศวรรษออกช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1980 เจ้าหน้าที่รัฐบาลทำการเผาสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ชาวนาปลูกเอาไว้ (Salazar 1992: 18)

ในช่วงแรกของการเริ่มปลูกข้าวสายพันธุ์ส่งเสริม ผลผลิตที่ได้มีปริมาณเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก ความสำเร็จช่วงแรกนี้เองที่ทำให้มีการจัดตั้งเครือข่ายของ “สถานีวิจัยการเกษตรนานาชาติ” (International Agricultural Research Centers หรือ IARCs) ขึ้น ความสำเร็จในการเพิ่มผลผลิตของสายพันธุ์ส่งเสริมในช่วงแรกนี้มาจากการใช้เทคนิคสองด้านควบคู่กันไป ด้านแรก คือการลดขนาดลำต้นพืช เพื่อถ่ายเทพลังงานส่วนใหญ่ไปสู่ผลผลิต และด้านที่สอง คือ การใช้ปุ๋ยและระบบชลประทาน การเน้นเทคนิคทั้งสองประการข้างต้น ทำให้จำเป็นต้องเพิ่มการลงทุนทางการผลิต โดยเฉพาะการเพิ่มสิ่งที่ป้อนเข้าไป (input) เพื่อสร้างสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการผลิต ด้วยเหตุนี้เอง งานค้นคว้าของสถาบันวิจัยการเกษตรนานาชาติจึงไม่อาจตอบสนองต่อความต้องการของพื้นที่ชายขอบซึ่งมีลักษณะสภาพแวดล้อมไม่เหมาะสม เช่น ที่ดอน ขาดแหล่งน้ำ หรือบนภูเขาสูง ซึ่งมีระบบนิเวศขนาดเล็กที่แตกต่างกันหลายประเภทดำรงอยู่ร่วมกัน เป็นต้น

หลังจากดำเนินการไปได้ไม่นานนัก การปฏิวัติเขียวก็เริ่มพบกับปัญหาและอุปสรรคมากมาย การปลูกพืชเชิงเดี่ยวและสายพันธุ์ส่งเสริมที่ต้องพึ่งพาปุ๋ยและสารเคมีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ นำไปสู่การแพร่ระบาดของโรคและแมลงศัตรูพืชหนักหน่วงรุนแรงขึ้นจนทำให้ในบางปี ชาวนาต้องสูญเสียผลผลิตเป็นจำนวนมาก ยิ่งไปกว่านั้น ในขณะที่เมล็ดพันธุ์ส่งเสริมเข้าไปแทนที่สายพันธุ์พื้นบ้าน วัตถุดิบสำหรับการพัฒนาสายพันธุ์พืชรุ่นใหม่ก็ถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว การสูญหายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านและการปลูกพืชส่งเสริมในลักษณะเชิงเดี่ยว ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมและความสมดุลของระบบนิเวศ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาหนี้สินและการสูญเสียที่ดินทำกินของชาวนารายย่อยเป็นจำนวนไม่น้อย ในขณะที่ต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง แต่ราคาผลผลิตกลับถูกกดให้อยู่ในระดับต่ำ ชาวนาได้รับการชี้แจงว่า ผลผลิตจำเป็นต้องอยู่ในระดับราคาต่ำ เพื่อสร้าง “ความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบ” (comparative advantage) เหนือคู่แข่งรายอื่นๆ ในตลาดโลก ผลที่ตามมาก็คือ ชาวนายากจนลงอย่างต่อเนื่อง ชาวนายากจนกลายมาเป็นชาวนาไร้ที่ดิน ชาวนาไร้ที่ดินกลายมาเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูกตามโรงงานอุตสาหกรรมและกิจการก่อสร้างประเภทต่างๆ ในเขตเมือง

ไครกนาฏกรรมของการปฏิวัติเขียว คือ การลดทอนและทำลายวิถีปฏิบัติและกระบวนการเรียนรู้ของชาวนาเกี่ยวกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ และทรัพยากรพันธุกรรม นอกจากนั้น การที่ผู้หญิงในกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มีบทบาทสำคัญในการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการคัดเลือกและเก็บรักษาสายพันธุ์ การเปลี่ยนแปลงด้านการเกษตรซึ่งการปฏิวัติเขียวชักนำให้เกิดขึ้นจึงส่งผลให้บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงลดต่ำลง การย้ายเทคโนโลยีและกระบวนการเรียนรู้จากชุมชนไปสู่ห้องแล็บในศูนย์วิจัยวิทยาศาสตร์การเกษตร อีกทั้งการย้ายทรัพยากรพันธุกรรมจากไร่นาไปยังธนาคารพันธุกรรม ทำให้อำนาจเหนือการผลิตของ

ชุมชนลดลง การเร่งกระบวนการผลิตเชิงเดี่ยวไม่เพียงส่งผลต่อความหลากหลายทางชีวภาพเท่านั้น แต่ยังทำให้กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนหยุดชะงัก เครือข่ายของชุมชนเรียนรู้เริ่มขาดสะบั้นลง

การพัฒนากระแสหลักกับการปิดล้อมชุมชน

การปฏิวัติเขียวเข้ามาในเขตภาคเหนือตอนบนพร้อมกับเงื่อนไขปัจจัยอีกอย่างน้อยสองประการที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชนชาวนา และทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรม ลดความสำคัญลงไปกว่าเก่าก่อน ปัจจัยประการแรก คือ กระบวนทัศน์การพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว ซึ่งกลายมาเป็นวาทกรรมครอบงำ และทำให้ชาวนาแปรสภาพจากผู้ผลิตมาเป็น “ผู้ถูกระงับ” ผู้ถูกควบคุมและถูกจัดระเบียบ ปัจจัยประการที่สอง คือ การขยายตัวของอำนาจรัฐที่สยายปีกเข้าควบคุมการปกครองและการจัดการทรัพยากรในทุกอณูของสังคมไทย หน่วยงานราชการต่างๆ ของรัฐไทยเริ่มเชื่อมโยงชุมชนท้องถิ่นเข้ากับพลังทางเศรษฐกิจและการเมืองในระดับประเทศและระดับโลก และเริ่มตอบสนองต่อผลประโยชน์ของคนกลุ่มเล็กๆ มากกว่าจะตอบสนองต่อความต้องการของชาวนาชนบท

รัฐไทยสมัยใหม่ก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากการแย่งชิงอำนาจและการควบคุมไปจากชุมชนท้องถิ่น อีกทั้งสร้างระบบการเมืองการปกครองซึ่งชุมชนท้องถิ่นถูกกีดกันสิทธิในการเข้าร่วม ในทำนองเดียวกัน กลไกตลาดเกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็วด้วยการที่รัฐและหน่วยงานราชการเปิดโอกาสให้ธุรกิจเอกชนรุกเข้าไปยึดครองพื้นที่ซึ่งชุมชนท้องถิ่นเคยใช้ประโยชน์มาแต่เดิมและทำการปรับพื้นที่และประชาชนในพื้นที่นั้น ให้กลายเป็นทรัพยากรเพื่อตัดตวงกำไรและความมั่งคั่ง การปิดล้อมผืนป่าด้วยการออกพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2484 และ พ.ศ. 2507 เป็นการฉีกทำลายรากฐานของการจัดการป่าโดยชุมชน และเปิดโอกาสให้กรมป่าไม้และบริษัทเอกชนที่ได้รับสัมปทานไม้ ทำการยึดครองพื้นที่ซึ่งเคยเป็นของชุมชนท้องถิ่นมาแต่เดิม นอกจากนั้น ระบบการเมืองยังเริ่มเชื่อมโยงอำนาจท้องถิ่นเข้ากับหน่วยงานราชการ พรรคการเมืองและชนชั้นนำจากภายนอก และทำให้อำนาจในการควบคุม การต่อรองและถ่วงดุลอำนาจในระดับท้องถิ่นถูกทำลายลง

ภายใต้ระบอบของกระบวนการพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว ซึ่งเริ่มต้นขึ้นอย่างเป็นทางการตั้งแต่ปี 2504 เป็นต้นมานี้เอง การปรับเปลี่ยนชาวนาให้กลายเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูกเพื่อป้อนสู่โรงงานอุตสาหกรรมจึงเกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ระบบการเกษตรแบบเดิมถูกแทนที่ด้วยเกษตรแผนใหม่ และทรัพยากรดิน-น้ำ-ป่า ซึ่งเคยเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน ก็ถูกแย่งชิงไปเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐเพื่อถ่ายโอนให้กับเอกชนและภาคเมืองอีกต่อหนึ่ง ภายใต้นโยบายที่มุ่งเน้นการทำลายวัฒนธรรมท้องถิ่นและการครอบงำทางอุดมการณ์จากศูนย์กลาง ชาวนาชนบทถูกยึดเยียดให้รับเอาระบบคุณค่าและอุดมการณ์รัฐชาติผ่านระบบการศึกษาแผนใหม่ที่ตอบสนองต่อการค้า

และการจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของโลก เพื่อนำพาประเทศชาติไปสู่ความทันสมัยและความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ชาวนาหลายสิบล้านคนถูกยึดเย็ดให้กลายเป็นกระดูกสันหลังของชาติ ถูกปล้นชิงทรัพยากรและกำไรเพื่อแปรสภาพให้ยากจนลง วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นถูกดูหมิ่นจาบจ้วง สิทธิชุมชนถูกริดรอนและคุณค่าความเป็นมนุษย์ถูกลดลงเป็นเพียงแรงงานรับจ้างรายวันราคาถูกเท่านั้น

ก่อนหน้าที่เศรษฐกิจฟองสบู่ของไทยจะพังพินาศลง ในช่วงปลายคริสต์ทศวรรษที่ 1990 โดยเฉพาะในช่วงปลายสมัยรัฐบาลเปรม ติณสูลานนท์และรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ ประเทศไทยในขณะนั้นได้ชื่อว่ามีอัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจสูงที่สุดประเทศหนึ่งของโลก แต่ทว่า การขยายตัวทางเศรษฐกิจในอัตราสูงดังกล่าวกลับมีลักษณะกระจุกตัวอยู่แต่เพียงในภาคธุรกิจเอกชน โดยเฉพาะภาคอุตสาหกรรม การส่งออกและสถาบันการเงิน ในขณะที่ภาคเกษตรกลับถูกทอดทิ้งและผลักไสให้ไปอยู่ตรงชายขอบของสังคม

เราอาจกล่าวได้ว่า การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของภาคธุรกิจในประเทศไทย เป็นไปได้ท่ามกลางการล่มสลายของภาคเกษตรในชนบท การเจริญเติบโตดังกล่าวยังเกิดขึ้นและดำเนินไปท่ามกลางปัญหาวิกฤตที่รุมเร้าประเทศไทยอยู่ในหลายด้าน ปัญหาวิกฤตประการแรก คือ ปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อม การเจริญเติบโตทางธุรกิจเกิดขึ้นท่ามกลางหายนภัยของสภาพแวดล้อม ผืนป่าทั้งบนบกและป่าชายเลนถูกทำลายอย่างหนักจนลดลงอย่างน่าเป็นห่วง การถือครองที่ดินเปลี่ยนมืออย่างรวดเร็ว ความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรทวีความรุนแรงเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ปัญหาประการที่สอง คือ ปัญหาความยากจน หนี้สินของชาวชนบทและช่องว่างของรายได้ ระหว่างเมืองกับชนบท คนรวยกับคนจนเขยิบห่างออกจากกันมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ และความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วของภาคเมือง ทำให้การแย่งชิงทรัพยากรเริ่มหนักหน่วงรุนแรงขึ้นอีก การกว้านซื้อและเก็งกำไรที่ดินเพื่อสร้างบ้านพัก รีสอร์ท และสนามกอล์ฟเริ่มมีมากขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติที่ชาวชนบทใช้ในวิถีชีวิตของตนมาแต่เก่าก่อนกำลังถูกพรากไปจากชุมชนของพวกเขา

การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจย่อมไม่อาจเป็นไปได้อย่างยั่งยืน หากทรัพยากร ธรรมชาติเสื่อมโทรมลงจนระบบนิเวศขาดความสมดุล อีกทั้งปัญหาความยากจนและการแย่งชิงทรัพยากรไม่ได้รับการแก้ไขเยียวยา ความยั่งยืนของเศรษฐกิจและสังคมวางอยู่บนพื้นฐานของความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศและความเป็นธรรมทางสังคม หากแต่สภาพของผืนป่าที่หดเล็กลงไปทุกขณะ รายได้ของคนรวยกับคนจนที่เขยิบห่างออกจากกันมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ตลอดจน ความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรที่ทวีความรุนแรงขึ้น ล้วนแล้วแต่บ่งบอกว่าความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจไทยเป็นเพียงภาพลวงจอมปลอมที่พร้อมจะพังครืนลงมาได้ทุกขณะ

แต่ท่ามกลางปัญหาวิกฤติในด้านต่างๆ และสัญญาณบ่งบอกความไร้เสถียรภาพของการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วก็ยังคงถูกนำมาใช้เป็นตัวชี้วัดความสำเร็จของนโยบายเศรษฐกิจเสรี ความเจริญก้าวหน้าและความทันสมัย ประเทศไทยกำลัง “ทะยานขึ้น” และกำลังจะเป็นเสือตัวใหม่ของเอเชีย นักวางแผนยังคงยึดติดอยู่กับภาพลวงที่ว่า ระบบเศรษฐกิจที่เน้นการส่งออกจะแผ่ส่วนบุญไปยังชุมชน ชาวนาตามชายขอบของชนบทไทย ในเวลาไม่ช้าไม่นาน และประเทศไทยควรแล้วที่จะย่ำเดินตามนโยบายเดิม เพื่อทำตนเป็นผู้ผลิตสินค้าราคาถูกไปปรอปรนการบริโภคอย่างตะกละตะกลามของประเทศอุตสาหกรรม

เพราะเหตุใดสังคมไทย จึงโอดแค้นมาอยู่ตรงจุดที่ประชากรจำนวนมากของประเทศกำลัง ถูกผลักไสให้ไปยืนอยู่ตรงชายขอบของสังคม และทรัพยากรธรรมชาติกำลังถูกทำลายลงอย่างรวดเร็วจนน่าใจหายเช่นนี้? บางส่วนของคำตอบมีอยู่ว่า การพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียวสามารถดำเนินต่อไปได้ด้วยการทำลายรากฐานของชุมชนที่มีค่าสองประการ นั่นคือ ชุมชนท้องถิ่นที่เข้มแข็ง และธรรมชาติแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์

ภายใต้กระบวนการพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว ชุมชนและธรรมชาติถูกมองอย่างไรค่า มนุษย์ถูกลดคุณค่าลงเป็นเพียงแรงงาน ธรรมชาติเป็นเพียงที่ดิน ชุมชนและสถาบันสังคมกลายเป็นเพียงส่วนหนึ่งของตลาด และความสำเร็จทางเศรษฐกิจเป็นเพียงการเจริญเติบโตเท่านั้น ในโลกซึ่งธรรมชาติและชุมชนถูกย่ำยีจนเปราะบางและเสื่อมโทรมลงเรื่อยๆ เราจึงพบเห็นกระบวนการพัฒนาที่ล้มเหลวและสร้างปัญหาตามมาโดยตลอด (Ekin 1990: viii)

ในการแสวงหากำไรสูงสุดและความเจริญเติบโตของภาคธุรกิจนี้เอง ที่เราพบว่ากลไกรัฐหรือหน่วยงานราชการต่างๆ ได้แปรสภาพจากการทำหน้าที่บริหารประเทศไปเป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ “บริหารธุรกิจ” เพื่อกำกับดูแลการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างที่ถูกสั่งการจากภายนอกและได้รับการขนานนามอย่างสวยหรูว่า “การจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของโลก” ในบริบทของการพัฒนาเช่นนี้เองที่รัฐบาลของประเทศโลกที่สามได้กลายมาเป็นกลไกทางธุรกิจ เพื่อตอบสนองการครอบงำของภาคเอกชนและบริษัทข้ามชาติเหนือภาคอื่นๆ ที่ถูกมองว่าไม่มีความสำคัญ วิธีคิดเช่นนี้เองที่ช่วยอธิบายให้เราเข้าใจได้ว่าทำไมรัฐบาลไทยจึงมักมองออกไปข้างนอกและทำตัวเป็นนักเรียนที่ดีของสถาบันการเงินระหว่างประเทศเช่น ธนาคารโลก และไอเอ็มเอฟ เพื่อขอรับ “คำแนะนำ” และนโยบายเศรษฐกิจที่เหมาะสม ในขณะที่เอาหูไปนาเอาตาไปไร่และเพิกเฉยต่อข้อเรียกร้องของประชาชน โดยเฉพาะชาวไร่ชาวนาที่ประสบปัญหาเดือดร้อนมาโดยตลอด วิธีคิดเช่นนี้เองที่ช่วยอธิบายให้เราเข้าใจเหตุผลว่า ทำไมกลไกรัฐจึงเป็นเพียงจักรสำคัญในการสร้างความยากจนในภาคเกษตรเพื่อเพิ่มแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม และยังจัดหาทรัพยากรธรรมชาติราคาถูกเพื่อรองรับการลงทุนจากต่างชาติ ตลอดจนจัดเตรียมโครงสร้างพื้นฐานไว้รอคอยการตักตวงกำไรของบริษัทข้ามชาติ

ท่ามกลางระบบเศรษฐกิจเสรีนี้เองที่เราพบต่อไปอีกว่า การดำเนินธุรกิจกลับตกอยู่ภายใต้ระบบผูกขาดและมีลักษณะเผด็จการอำนาจนิยมมากขึ้นเรื่อยๆ ตัวอย่างเช่น การจัดทำ “โครงการจัดที่ดินทำกินให้ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม” หรือโครงการ คจก. ซึ่งในเขตภาคอีสานภาคเดียวมีโครงการอพยพเคลื่อนย้ายประชาชนประมาณ 2,500 หมู่บ้านออกจากพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ เพื่อเปิดทางให้ธุรกิจเอกชนเข้าพื้นที่เพื่อสร้างสวนปาล์มคาลิปดัสและโรงงานเยื่อกระดาษสำหรับส่งออก (สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา 2535) ปรากฏการณ์ดังกล่าวช่วยอธิบายให้เราเข้าใจได้ว่าทำไมการสูญสลายของชุมชนและความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อม จึงเกิดขึ้นควบคู่ไปกับความเจริญเติบโตทางธุรกิจ

ในบริบทของการดำเนินนโยบายพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียว โดยรัฐทำหน้าที่เป็นกลไกบริหารธุรกิจให้กับ “ตลาดโลก” นี้เอง ที่เราพบว่าสังคมไทยต้องเผชิญหน้ากับปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อม ภาวะว่างงานในชนบท การอพยพย้ายถิ่นทั้งแบบชั่วคราวและถาวร การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของการค้าประเวณีและโสเภณีเด็ก ตลอดจนปัญหาทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอื่นๆ อีกมากมาย ชุมชนชนบทเริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

ชวากับการเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบท

การผลิตในภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกข้าว เป็นกิจกรรมหลักทางเศรษฐกิจและพื้นฐานของวิถีชีวิตคนไทยมาเนิ่นนานนับร้อยนับพันปี สถิติตัวเลขจนกระทั่งถึงปี 2530 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชาวนายังคงเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ และแรงงานกว่าครึ่งหนึ่งของแรงงานทั้งหมดในประเทศไทย ยังคงทำการผลิตในภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปลูกข้าว (Turton 1989: 53) สัดส่วนแรงงานภาคเกษตรต่อแรงงานรวมทั้งประเทศลดลงจากร้อยละ 55 ในปี 2537 มาเป็นร้อยละ 47 ในปี 2542 ขณะที่สัดส่วนแรงงานภาคเกษตรต่อแรงงานรวมในเขตภาคเหนือมีแนวโน้มลดลงจากร้อยละ 62 ในปี 2537 มาเป็นร้อยละ 56 ในปี 2540 และกลับเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 62 ในปี 2541 จากตารางที่ 1 และตารางที่ 2 จะเห็นได้ว่า แรงงานกว่าครึ่งหนึ่งของแรงงานทั้งหมดในภาคเหนือยังคงทำการผลิตในภาคเกษตร และสัดส่วนรายได้ภาคเกษตรต่อรายได้ประชาชาติเริ่มทรงตัวอยู่ที่ระดับร้อยละ 10 ตั้งแต่ปี 2537 (ตารางที่ 3) โดยมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นบ้างเล็กน้อย¹

¹ เป็นที่น่าสังเกตว่า การเพิ่มขึ้นของแรงงานภาคเกษตรในเขตภาคเหนือในช่วงปี 2541-42 อาจเป็นผลมาจากสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำและการกลับสู่ภูมิลำเนาของแรงงานรับจ้างในเขตเมือง ในทำนองเดียวกัน สัดส่วนของรายได้ภาคเกษตรต่อรายได้ประชาชาติที่เพิ่มขึ้นเล็กน้อยในช่วงปี 2538-40 อาจเป็นผลมาจากสภาวะเศรษฐกิจของภาคการผลิตอื่นๆ ลดลง

ตารางที่ ๑ แสดงการเปรียบเทียบแรงงานภาคการเกษตรในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2537 – 2542 *

แรงงาน / ปี พ.ศ.	2537	2538	2539	2540	2541	2542
จำนวนประชากรทั้งประเทศ	59,444,068	59,450,877	60,045,315	60,648,992	61,248,436	61,856,730
แรงงานรวมทั้งประเทศ	32,517,923	32,950,185	32,586,308	33,454,940	33,275,993	33,072,932
แรงงานภาคการเกษตร	17,960,352	16,929,344	16,127,108	16,691,282	16,471,792	15,563,570
สัดส่วนแรงงานภาคการเกษตรต่อแรงงานรวมทั้งประเทศ (%)	55.23%	51.37%	49.49%	49.89%	49.51%	47.05%

ตารางที่ 2 แสดงการเปรียบเทียบแรงงานภาคการเกษตรในเขตภาคเหนือระหว่างปี พ.ศ. 2537-2542 *

กำลังแรงงาน / ปี พ.ศ.	2537	2538	2539	2540	2541	2542
แรงงานรวมในเขตภาคเหนือ	6,471,428	6,308,005	6,232,530	6,216,636	6,102,302	6,290,817
แรงงานภาคการเกษตร	4,056,924	3,802,999	3,656,551	3,499,205	3,788,875	3,858,344
สัดส่วนแรงงานภาคการเกษตรต่อแรงงานรวมในภาคเหนือ (%)	62.6%	60.28%	58.66%	56.28%	62.0%	61.33%

* รวบรวมข้อมูลจาก: 'ตารางสถิติโครงสร้างภาคการทำงานของประเทศระดับจังหวัดรอบปี 1 พ.ศ.2537 – รอบที่3 พ.ศ. 2542' สำนักงานสถิติแห่งชาติ มกราคม ปี พ.ศ. 2543

ตารางที่ 3 เปรียบเทียบรายได้จากภาคการเกษตรของภาคเหนือและรายได้ภาคการเกษตรทั้งประเทศ ระหว่างปี พ.ศ. 2537 – 2540

รายได้ (ล้านบาท) / ปี พ.ศ.	2537	2538	2539	2540
รายได้ประชาชาติ	3,634,494	4,185,627	4,608,492	4,724,104
รายได้จากภาคการเกษตรทั้งประเทศ	392,495	469,426	510,400	531,782
รายได้จากภาคการเกษตรภาคเหนือ	64,669	75,484	91,787	93,037
สัดส่วนรายได้ภาคการเกษตรทั้งประเทศ ต่อรายได้ประชาชาติ (%)	10.79 %	11.21 %	11.07 %	11.25 %
สัดส่วนรายได้ภาคการเกษตรภาคเหนือ ต่อรายได้ภาคการเกษตรทั้งประเทศ (%)	16.47 %	16.08 %	17.98 %	17.49 %
สัดส่วนรายได้ภาคการเกษตรภาคเหนือ ต่อรายได้ประชาชาติ (%)	1.77 %	1.80 %	1.99 %	1.97 %

รวบรวมข้อมูลจาก: ธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) และศูนย์พัฒนาภาคเหนือ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ตลอดชั่วระยะเวลาหลายสิบปีมานี้ ประเทศไทยได้ชื่อว่าเป็นผู้ผลิตและส่งออกข้าวรายใหญ่ของโลก แต่ในเวลาเดียวกัน ภาคเกษตรกรรมก็เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในหลายๆ ด้านด้วยกัน ด้านแรก แม้ว่าประเทศไทยจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ผลิตและส่งออกข้าวรายใหญ่ของโลก แต่ระบบและเทคโนโลยีการผลิตนั้นนับได้ว่าอยู่ในระดับต่ำที่สุดแห่งหนึ่งของโลก การเพิ่มผลผลิตทำได้ด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นสำคัญ (Anan 1989: 99) ด้านที่สอง ภาคการเกษตรของไทยไม่เคยได้รับการเหลียวแลเอาใจใส่จากรัฐบาล ไม่ว่าจะเป็นในด้านของเงินอุดหนุน หรือการปรับระบบการบริหารจัดการ เช่น การปฏิรูปที่ดินอย่างจริงจัง ซึ่งจะส่งผลให้ “ผู้ผลิต” หรือ เกษตรกรรายย่อยสามารถปรับปรุงประสิทธิภาพทางการผลิตและการลงทุนทางการผลิตของตนได้อย่างแท้จริง (Turton 1989: 53) ในทางตรงกันข้าม กลไกรัฐขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงสี่สิบปีที่ผ่านมา และแทรกตัวเข้าครอบงำชุมชนชนบท ทั้งในด้านการปกครอง การศึกษา การเกษตร อุดมการณ์ ไปจนกระทั่งการใช้ระบบกฎหมายจำกัดสิทธิของชาวชนบทในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่า ที่ดินทำกิน และแหล่งน้ำ จนทำให้ชาวชนบทเริ่มสูญเสียโอกาสในการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรเพื่อการยังชีพ (subsistence resource base) เช่นการใช้ป่าเพื่อเก็บหาอาหาร พืช หรือการใช้แม่น้ำลำธารเพื่อการประมง เป็นต้น การขยายตัวของกลไกรัฐจึงทำให้ชาวชนบทถูกริดรอนสิทธิในการ

เข้าถึงทรัพยากร และทำให้ระดับของการยังชีพลดต่ำลงอย่างชัดเจน การขยายตัวของกลไกรัฐยังเป็นพลังผลักดันให้ชาวนาบทจําต้องพึ่งพิงภายนอก เป็นแหล่งรายได้เพิ่มมากขึ้น

ด้านที่สาม แม้ว่าที่ดินมีแนวโน้มที่จะกระจุกตัวอยู่ในมือของเจ้าที่ดินรายใหญ่และส่งผลให้อัตราการถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยลดลงอย่างต่อเนื่อง (Tanabe 1981, Anan 1989) อีกทั้งการผลิตในภาคเกษตรได้เคลื่อนตัวจากระบบการผลิตแบบยังชีพเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้าในอัตรารวดเร็ว ยิ่ง งานวิจัยของพอล โคเฮน (Cohen 1981) อานันท์ กาญจนพันธุ์ (Anan 1984) และวีระสิทธิ์ สิทธิไตร (Werasit 1988) ได้ให้ภาพของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมของชาวนาภาคเหนือ อันเป็นผลมาจากการพัฒนาของรัฐและพลังภายนอก ซึ่งนำไปสู่การแตกขั้วทางชนชั้นภายในหมู่บ้านอย่างชัดเจน แต่ชาวนารายย่อยก็มีได้สูญหายไปตามการพยากรณ์ของทฤษฎีบางแนว หากกลับสามารถยืนหยัดอยู่ได้ในสถานการณ์และเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความแตกต่าง (differentiation) ภายในชุมชนชาวนาที่มีมากขึ้น ทั้งในด้านการถือครองที่ดินและรายได้ มิได้นำไปสู่การแบ่งขั้วแบบเบ็ดเสร็จระหว่างเจ้าที่ดินรายใหญ่กับกรรมกรไร้ที่ดิน ในทางตรงกันข้าม การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างภาคเกษตรทำให้เกิดการกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียม และการก่อรูปของกลุ่มและชนชั้นที่หลากหลายซับซ้อนโดยเริ่มตั้งแต่ชาวนาไร้ที่ดิน/กรรมกร ไปสู่ชาวนาขนาดเล็ก ขนาดกลางและชาวนานายทุน ซึ่งทั้งหมดยังคงผูกพันกันด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่ซับซ้อน เกินกว่าจะทำความเข้าใจและอธิบายด้วยความสัมพันธ์เชิงพันธะสัญญาเพียงอย่างเดียว

ด้านที่สี่ ชาวนารายย่อยเริ่มถูกดึงเข้าสู่กระบวนการผลิตเชิงพาณิชย์ในรูปของเกษตรพันธะสัญญาเพิ่มมากขึ้น จนกระทั่งชาวนาเหล่านี้ไม่สามารถทำการผลิตอย่างอิสระได้อีกต่อไป อำนาจการควบคุมการผลิต และการจัดการแรงงานลดลงอย่างชัดเจน ชาวนาเริ่มถูกปรับเปลี่ยนโดยเกษตรพันธะสัญญา ให้กลายเป็นแรงงานรับจ้างในที่ดินของตนเอง ด้านที่ห้า การผลิตในภาคเกษตรเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้นอย่างชัดเจน ผู้ผลิตรายหนึ่งอาจมีสถานะหลายอย่างพร้อมๆ กันเช่น เป็นทั้งเจ้าของที่ดิน ผู้เช่าที่ดิน แรงงานรับจ้าง ผู้จ้างแรงงาน พ่อค้ารายย่อย ฯลฯ ประการที่หก ควบคู่ไปกับความหลากหลายของการผลิตในภาคเกษตร คือ ความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างเข้มข้นมากขึ้นระหว่างภาคเมืองกับชนบท ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม รวมทั้งระบบคุณค่า วัฒนธรรม ประเพณี ที่เริ่มได้รับอิทธิพลของเมืองมากยิ่งขึ้น งานของเจนนิเฟอร์ เกรย์ (Gray 1990) ศึกษาหมู่บ้าน 5 หมู่บ้านในเขตรอบเมืองเชียงใหม่ และพบว่าผู้หญิงในหมู่บ้านเริ่มออกมาทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านเพิ่มขึ้น การเคลื่อนไหวของชาวบ้านที่มีการศึกษาได้ออกไปทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้นทำให้ชุมชนมีความหลากหลายทางด้านชนชั้นและฐานะเพิ่มขึ้น มาร์ค ริตชี (Ritchie 1996) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงในบ้านเล็กซึ่งทานาเบ้ (Tanabe 1981) เคยศึกษาไว้เมื่อยี่สิบปีก่อนและพบว่า การเปลี่ยนแปลงลักษณะการถือครองที่ดินมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการย้ายถิ่นและ

การไปทำงานรับจ้างเป็นแรงงานก่อสร้างที่เพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ในทำนองเดียวกัน โจนาธาน ริก (Rigg 2001) พบว่าการเปลี่ยนแปลงในชนบทของเอเชียอาคเนย์นั้น กำลังเป็นไปในทิศทางที่ชนบทกับเมืองมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น การผลิตในภาคเกษตรลดลงในขณะที่การทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตรเพิ่มสูงขึ้น อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงในระบบคุณค่าของชนบทที่ว่านี้ ก็คาดว่าจะเป็นไปได้ในทางลบเสียทั้งหมด ในทางตรงกันข้าม ปฏิสัมพันธ์ที่เข้มข้นขึ้นระหว่างเมืองกับชนบท ทำให้ชาวชนบทเริ่มมีทางเลือกมากขึ้น และเปิดโอกาสให้ชาวนาก่อร่างสร้างขบวนการทางการเมือง เพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมใหม่ๆ เพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน (Clammer 1982: 21)

ตลอดช่วงเวลาสี่สิบปีที่ผ่านมา ชาวนาไทยถูกบีบให้ต้องพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ กฎหมาย เทคโนโลยี หรือแม้กระทั่งทางด้านวัฒนธรรม โดยเฉพาะจากภาคอุตสาหกรรมในเขตเมือง เรากำลังพบเห็นการก่อร่างสร้างตัวของชาวนาชายขอบ (marginal peasants) ที่มีความยืดหยุ่น หลากหลายและขัดแย้งกันเองทั้งในด้านของบทบาท อัตลักษณ์และสถานภาพทางสังคม เช่น การเป็นทั้งชาวนาและกรรมกรไปพร้อมกัน การเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร เป็นชาวนาเมือง แรงงานข้ามชาติ พ่อค้าแม่ค้ารายย่อย หาบเร่แผงลอย ฯลฯ ชาวนาไทย กำลังตกอยู่ในสภาวะของการเป็นส่วนหนึ่งของทุนนิยมชายขอบ และกำลังเผชิญหน้ากับพลังกระเทาะทางเศรษฐกิจการเมืองรอบด้าน หากแต่ชาวนามีได้เป็นฝ่ายนิ่งเฉย รามือรอรับการถูกระทำเพียงฝ่ายเดียว แต่พวกเขา กำลังดิ้นรนต่อสู้ในรูปแบบต่างๆ ภายใต้เงื่อนไขและบริบททางสังคมการเมืองที่แตกต่างกันออกไป

ช่วงหลายปีมานี้ ความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรที่ทวีความรุนแรงขึ้น ราคาปุ๋ย สารเคมีฆ่าแมลง ตลอดจนต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้น ผลกระทบต่อการใช้สารเคมีต่อสภาพแวดล้อมเริ่มได้รับการถกเถียงกันอย่างกว้างขวาง นอกจากนั้น การเติบโตของขบวนการสภาพแวดล้อมนิยม กระแสของการยอมรับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร อีกทั้งการเรียกร้องของผู้บริโภคจากชนชั้นกลางในเมืองที่ต้องการ “อาหาร สุขภาพ” ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้ “เกษตรทางเลือก” หรือเกษตรธรรมชาติซึ่งทำการเพาะปลูกโดยไม่ใช้ปุ๋ยเคมีและสารฆ่าแมลงเริ่มกลายเป็นกระแสตอบสนองต่อสังคมมากขึ้น ชาว นา องค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการในหลายๆพื้นที่เริ่มให้ความสนใจกับการเก็บรักษา การอนุรักษ์และปรับปรุงสายพันธุ์พืชพื้นบ้านในฐานะเป็นทางเลือกใหม่เพื่อสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารให้กับชุมชนและเพื่อสุขภาพที่ดีของผู้บริโภค ในพื้นที่ชายขอบหลายแห่งของสังคมไทย ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านในฐานะเป็น “ปฏิบัติการทางวัฒนธรรม” (cultural practice) ได้รับการพลิกฟื้นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

ความหลากหลายของพันธุ์พืชในฐานะเป็นปฏิบัติการทางวัฒนธรรม

ชาวนาในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย เช่นเดียวกับชาวนาเขตร้อนในพื้นที่อื่นๆ ทั่วโลก จะทำการปลูกพืชหลากหลายชนิดและสายพันธุ์โดยมีจุดหมายแตกต่างกัน หรือปลูกพืชหลากหลายชนิดและสายพันธุ์โดยเลือกพืชแต่ละสายพันธุ์ให้สอดคล้องเหมาะสมกับระบบนิเวศที่แตกต่างกันออกไปในพื้นที่เพาะปลูก พืชแต่ละสายพันธุ์มีคุณลักษณะพิเศษ ที่เกิดจากการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมและประเภทของดินซึ่งได้รับการจำแนกแยกแยะตามองค์ความรู้ของท้องถิ่น (Zimmerer 1996: 17-18; Brush and Guillet 1985: 21-25; โปรดดู Morner 1967 และ Nabhan 1989)

การที่พืชหลากหลายสายพันธุ์ ปรับตัวได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นทำให้สายพันธุ์พืชเหล่านั้นได้รับการคัดเลือกและเก็บรักษาเอาไว้ อย่างไรก็ตาม เราจำเป็นต้องใช้วิจรรณญาณอย่างระมัดระวัง ในการวิเคราะห์ความหลากหลายทางสายพันธุ์ว่าเป็นผลมาจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศท้องถิ่นแต่เพียงอย่างเดียว การศึกษาทางด้านนิเวศวิทยาในช่วงหลัง (Brown 1981; Gould 1982; Zimmerer 1995) เริ่มตั้งข้อสังเกตว่า การปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมเฉพาะถิ่นมิได้เป็นลักษณะที่พบในสิ่งมีชีวิตและระบบนิเวศมากมายอย่างที่เรเคยเข้าใจ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชไม่อาจอธิบายได้ว่าเป็นผลมาจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศเฉพาะถิ่นเท่านั้น แต่อาจเป็นผลมาจากปฏิบัติการทางวัฒนธรรม ข้อเสนอดังกล่าวมิได้ปฏิเสธว่า เหตุผลทางด้านนิเวศและการผลิตมิใช่แรงจูงใจหลักที่ทำให้ชาวนา นำเอาสายพันธุ์พืชใหม่มาทดลองปลูกเพื่อทดสอบศักยภาพของการปรับตัวและการให้ผลผลิตของพืชเหล่านั้น แต่มุมมองข้างต้นเสนอว่า แรงจูงใจที่ทำให้ชาวนาคัดเลือกและพัฒนาสายพันธุ์พืชในลักษณะหลากหลายอาจมิได้มาจากเหตุผลทางด้านนิเวศวิทยาเพียงอย่างเดียว แต่อาจมาจากแรงจูงใจด้านอื่นๆ ประกอบกัน เช่น รสนิยมในการบริโภค และคุณสมบัติอื่นๆ ของพืชเหล่านั้น เป็นต้น ด้วยเหตุนี้เอง การที่เราจะทำความเข้าใจกับความเชื่อมโยงระหว่างระบบการผลิตและความหลากหลายของสายพันธุ์พืช เราจึงไม่อาจพิจารณาจากการปรับตัวของชาวนาเข้ากับระบบนิเวศแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับรสนิยมในการบริโภค ตลอดจน ทัศนคติและความคาดหวังของชาวนาอีกด้วย

บริบทของความหลากหลายทางชีวภาพ ในระบบการใช้ที่ดินในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ยังจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับลักษณะทางกายภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ลักษณะของพื้นที่สูง (verticality) ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญในการอธิบายลักษณะการกระจายตัวของทรัพยากรพันธุกรรม การคัดเลือกและใช้ประโยชน์จากความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในเขตที่สูง งานศึกษาวิจัยทางด้านระบบเกษตรบนที่สูงมักนำเสนอแนวคิดที่ว่า เกษตรกรจะทำการเลือกใช้ที่ดิน

อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับระดับความสูง ความลาดเอียงของพื้นที่และคุณภาพดิน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะของ “พื้นที่” กับ คุณสมบัติของ “สายพันธุ์” อาจมิได้เป็นไปในแบบแน่นอนตายตัวหรือจำเพาะเจาะจงเสียทีเดียว ในทางตรงกันข้าม ข้อมูลจากการศึกษาระบบการผลิตของชาวนาบนที่สูง (Zimmerer 1996:22) อีกทั้งการศึกษาชุมชนชาวนาในงานวิจัยชิ้นนี้ ทำให้เราพบว่า ความหลากหลายทางชีวภาพในฐานะปฏิบัติการทางวัฒนธรรมนั้น มีลักษณะที่ยืดหยุ่น และปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขและสถานการณ์ต่างๆ บทบาทของความหลากหลายทางชีวภาพในระบบการผลิตและการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศของชาวนาในเขตภาคเหนือตอนบนจึงมีรูปแบบที่ยืดหยุ่น เคลื่อนไหวและแปรผันไปตามสภาวะการณ์และเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่อง ความยืดหยุ่นเคลื่อนไหวของระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม ยังส่งผลต่อความยืดหยุ่นของการจัดการแรงงานและทุนทางวัฒนธรรมของชาวนา เช่น ครอบครัวและระบบเครือญาติ ความสัมพันธ์ภายในชุมชน วิถีชีวิตและจารีตประเพณีต่างๆ เป็นต้น

ความยืดหยุ่นของระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม มาจากบทบาททางสังคมของสายพันธุ์พืชต่างๆ ที่มีต่อวิถีชีวิตของชาวนา สายพันธุ์พืชหรือทรัพยากรพันธุกรรม เป็นทั้งยุทธวิธีในการสร้างความมั่นคงด้านอาหารหรือการยังชีพ เป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่บ่งบอกอัตลักษณ์ของกลุ่ม และในขณะเดียวกัน ก็ยังเป็นพื้นฐานของปัจจัยการผลิตที่สำคัญต่อการค้าและการแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ แม้ว่าในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ชาวนาไทยภาคเหนือได้ทอดทิ้งระบบการผลิตแบบดั้งเดิมและความหลากหลายของสายพันธุ์พืชได้ลดลงอย่างชัดเจน หากแต่ “กระบวนการ” ลดลงของสายพันธุ์พืชนั้นเป็นกระบวนการที่ซับซ้อนและมีอาจทำ ความเข้าใจหรืออธิบายได้จากมุมมองแบบเส้นตรง ที่พูดถึงพัฒนาการจากประเพณีไปสู่ความทันสมัยเสมอไป ความเข้าใจผิดที่เรามักพบอยู่เสมอในแนวคิดของนักทฤษฎีมากซิสต์และนักทฤษฎีทันสมัย คือ มุมมองที่ว่า การเติบโตของตลาดและการค้า ทำให้ระบบการผลิตของชาวนาเปลี่ยนแปลงจากระบบการผลิตแบบประเพณี ไปสู่ระบบการผลิตแบบใหม่ในลักษณะเดียวกันหรือเหมือนกันไปหมด

ในภาคเหนือตอนบนของไทย และอาจรวมถึงสังคมชาวนาในเขตร้อนในที่อื่นๆ ทั่วโลก การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตมีลักษณะที่เลื้อยล้าไม่สมดุลง่ายๆ อย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น ชาวนาที่หันมาทำการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวส่วนใหญ่มักเป็นชาวนาในเขตที่ราบลุ่ม มีโอกาสเข้าถึงระบบชลประทานและโครงสร้างพื้นฐานอื่นๆ ในขณะที่ชาวนาส่วนใหญ่ที่ยังคงเพาะปลูกพืชสายพันธุ์พื้นบ้านมักเป็นชาวนาในเขตที่สูง อยู่ในบริเวณที่มีอากาศหนาวเย็น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชนกลุ่มน้อยและมีฐานะยากจน ความเลื้อยล้าทางสังคมและชาติพันธุ์ในการใช้ทรัพยากรพันธุกรรม จึงสอดคล้องกับความแตกต่างทางด้านฐานะและรายได้ของชาวนากลุ่มต่างๆ

อย่างไรก็ตาม วิฤตเศรษฐกิจของไทยในช่วง 3-4 ปีมานี้ อีกทั้งแนวโน้มของการพัฒนาที่ยังคงทอดทิ้งภาคเกษตรอย่างต่อเนื่อง ทำให้ชาวนาภาคเหนือหันมาปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตของตนให้มีลักษณะหลากหลายมากขึ้น การปรับตัวของชาวนาในลักษณะดังกล่าวเป็นการปรับตัวต่อความแปรปรวนไม่มั่นคงของตลาด และนโยบายของรัฐที่เน้นทิศทางเดียวและลำเอียงเข้าข้างภาคการผลิตอื่นๆมาโดยตลอด ตัวอย่างเช่น ชาวนาในจังหวัดน่านเริ่มละทิ้งการปลูกส้ม ไม้ผล และพืชพาณิชยหลายชนิดที่เคยได้รับการส่งเสริมอย่างแข็งขันจากหน่วยงานรัฐ แต่กลับประสบปัญหาขาดทุนมาโดยตลอด และหันมาให้ความสนใจกับการปลูกข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านหรือข้าวไร่ ซึ่งใช้ต้นทุนการผลิตต่ำ การหวนกลับมาหาสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกลายเป็นยุทธวิธีในการดิ้นรนต่อสู้เพื่อรักษาระดับการยังชีพและความมั่นคงด้านอาหารในครัวเรือนเอาไว้ หลังจากผลิตข้าวพอเพียงต่อการบริโภคภายในครัวเรือน จึงค่อยคิดขยับขยายหารายได้ที่เป็นเงินสดด้วยการออกไปเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตร เป็นต้น

การกลับไปค้นหาสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน คือ การกลับไปสู่กระบวนการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การผลิตซ้ำประเพณีและความหมายทางวัฒนธรรมซึ่งครั้งหนึ่งเคยมีบทบาทสำคัญในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และการรักษาความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านเอาไว้ แต่ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น ชาวนาในจังหวัดน่าน (ซึ่งเราจะพูดถึงอย่างละเอียดในบทที่ 4) กำลังก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ในรูปแบบใหม่ๆ ในฐานะเป็น ‘ผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม’ (genetic managers) และนักผสมพันธุ์พืช (plant breeders) การสร้างอัตลักษณ์ใหม่เหล่านี้ เป็นการคิดค้นตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ของ “ชาวนา” และ “ชุมชนชาวนา” ในลักษณะใหม่ที่ยืดหยุ่น เลื่อนไหล มีพลวัตและมิได้ยึดติดอยู่กับภาพลักษณ์ของชาวนาในลักษณะเดิม

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาเช่นเดียวกัน ความสนใจในอาหารสุขภาพ เกษตรปลอดสารพิษ และเกษตรทางเลือกที่เฟื่องฟูขึ้นอย่างรวดเร็ว ทำให้ระบบการผลิตในภาคเกษตรหันไปให้ความสำคัญกับการหวนกลับสู่ภูมิปัญญาท้องถิ่นและสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน การประยุกต์ใช้ระบบการผลิตดั้งเดิมเริ่มเป็นที่นิยมเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ การหันมาให้ความสนใจกับเกษตรทางเลือกแสดงให้เห็นอย่างชัดเจน ถึงการแสวงหาตัวแบบการพัฒนาใหม่ที่เกิดจากความล้มเหลวของแนวคิดปฏิวัติเขียว ในการชักนำการพัฒนาไปสู่สังคมชาวนาของประเทศโลกที่สาม การเกิดขึ้นของแนวคิดเกษตรทางเลือกในรูปแบบที่หลากหลาย ดังเช่น แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งให้ความสนใจกับการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาเดิมเข้ากับเทคโนโลยีสมัยใหม่ ในขณะที่เกษตรทางเลือกบางกระแสให้ความสนใจกับระบบการผลิตและการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการจัดการทรัพยากรของชุมชนไปพร้อมกัน

การชูประเด็นในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านอาหาร ยา ความหลากหลายทางชีวภาพ และสัมพันธภาพระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ ในลักษณะพึ่งพาซึ่งกันและกัน กลายมาเป็นพื้นฐาน

สำคัญของการเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับชาวนา คำว่า “ชุมชน” ในคำว่า “ชุมชนท้องถิ่น” เชื่อมโยง กระแสการพัฒนาอย่างยั่งยืนในฐานะขบวนการทางสังคมเข้ากับเสียงเพรียกของชาวนา ที่ต้องการ ปกป้องเสรีภาพและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของพวกเขาจากการละเมิดจากรัฐของพวกเขาคือ โนแครต ที่ต้องการผลักดันชาวนาให้ตกเวทีประวัติศาสตร์ไปโดยนโยบายทันสมัย การปรับเปลี่ยนชาวนายากจนให้เป็นกรรมกรยากจน การผลักดันให้ไปอยู่ตรงชายขอบของสังคมหรือนโยบายทำลายล้าง วัฒนธรรมท้องถิ่นในรูปแบบอื่นๆ

ขบวนการสภาพแวดล้อมนิยมในระดับโลก เริ่มถูกนำมาเชื่อมโยงเข้ากับการปกป้องสิทธิ ชุมชนและศักยภาพในการจัดการชีวิตตนเองของชุมชนท้องถิ่นในลักษณะที่ไม่เคยมีใครคาดเดามาก่อนปี 2530 ทิศทางการต่อสู้ของชาวนาในลักษณะนี้เองที่เราพบว่าประเด็นปัญหาการเมืองนิเวศ สิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน และความเป็นชาติพันธุ์ เริ่มถูกนำมาเชื่อมโยงเข้ากับกระแสการพัฒนาอย่างยั่งยืน การอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมเช่น ป่าชุมชน และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งกลายเป็นประเด็นหลักของขบวนการทางสังคมในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาจนปัจจุบัน

การเมืองเรื่องอัตลักษณ์และความมีตัวตน

ในบริบทของโลกที่กำลังก้าวผ่านยุคสมัยของอุดมการณ์รัฐชาติ เข้าสู่เวทีเศรษฐกิจการเมืองระดับข้ามชาติ (transnationalism) การสิ้นสุดของวาทกรรมการพัฒนาแบบเก่า การเฟื่องฟูของเกษตรอุตสาหกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพ การปรับขีดขัดแย้งระหว่างตะวันตกกับตะวันออก ไปสู่ความขัดแย้งระหว่างซีกโลกเหนือกับซีกโลกใต้ อีกทั้งพรมแดนระหว่างเมืองกับชนบทที่เริ่มลดความชัดเจนลงทุกขณะ ประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชน สิทธิชุมชนและการเมืองนิเวศเริ่มปรากฏโฉมเพื่อนำเสนอมิติใหม่ๆของความขัดแย้ง การประท้วงและการต่อต้านของผู้ด้อยโอกาสในประเทศโลกที่สาม

นัยสำคัญของประเด็นเรื่องสิทธิและการเมืองนิเวศ คือ การเป็นที่ยอมรับจากประชาคมโลก สิทธิมนุษยชน สิทธิชุมชนและการเมืองนิเวศยังเชื่อมโยงกับประเด็นความเป็นชาติพันธุ์ (ethnicity) ซึ่งกลายเป็นประเด็นที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดในยุคสมัยหลังสงครามเย็น ซึ่งจักรวรรดิต่างๆแตกตัวกลายเป็นกลุ่มชาติพันธุ์อันหลากหลาย แนวคิดเรื่องความเป็นชาติพันธุ์ จึงกลายเป็นประเด็นสำคัญระดับโลกเมื่อเปรียบเทียบกับบทบาทและอำนาจที่คลอนแคลนลงของรัฐชาติในการปันแบ่ง บงการ และครอบงำอัตลักษณ์ของชาวนา

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวนาชนบทในประเทศโลกที่สามกำลังเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อสร้างอัตลักษณ์ใหม่และแสดงตัวตนผ่านระบบสัญลักษณ์และความเป็นชุมชนของตนในฐานะเป็นส่วนหนึ่ง

ของกระบวนการต่อรอง และตัดทอนกับอำนาจครอบงำของรัฐชาติหรือหน่วยงานและกลุ่มผลประโยชน์อื่นๆ ในบริบทเช่นนี้เอง เราจึงไม่อาจนิยามความหมายหรือใช้กรอบคิดเกี่ยวกับชาวนาในลักษณะแก่นสารนิยม (essentialism) ที่ให้ความสำคัญกับวิถีการผลิตและคุณค่าเชิงเศรษฐกิจของชาวนาดังเช่นในอดีตที่ผ่านมา แต่เราจำเป็นต้องพัฒนารูปแบบของการนำเสนอตัวตนของชาวนา ทั้งในด้านชาติพันธุ์พหุรณและในทางการเมือง ในลักษณะที่สอดคล้องกับความซับซ้อนของอัตลักษณ์ชาวนาในปัจจุบัน เราจำเป็นต้องคิดค้นรูปแบบตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ของความเป็นชุมชนทางการเมืองของชาวนา ซึ่งสะท้อนภาพการหักเหจากอำนาจการครอบงำทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำ ความพยายามดังกล่าวคือ การแปลงงานจัดตั้งทางการเมืองและการชี้นำทางความคิดไปสู่การสร้างเวทีทางสังคมวัฒนธรรม เพื่อเปิดโอกาสให้เกิดการสังสมคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ที่สามารถปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นอำนาจทางการเมืองในรูปแบบใหม่ๆต่อไป

ด้วยเหตุนี้เอง การปรับกรอบคิดว่าด้วย “ชาวนา” จึงจำเป็นต้องหลีกเลี่ยงจากกรอบการมองแบบ ‘แก่นสารนิยม’ (essentialism) มาสู่การให้ความสำคัญกับการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ๆอันหลากหลายและซับซ้อน เราจำเป็นต้องถอยห่างออกจากแนวคิดที่ ‘กักขัง’ ชาวนาไว้ในภาพลักษณ์เชิงอุดมคติ เพื่อก้าวไปสู่การปลดปล่อยชาวนาสู่เสรีภาพ (emancipation) เราจำเป็นต้องปรับประเด็นในการทวิจยจากมุมมองที่เน้นความเป็นประเพณีนิยม (traditionalism) ไปสู่ความเป็นชาติพันธุ์ (ethnicity) และจากท้องถิ่นนิยม (localism) ไปสู่ประเด็นปัญหาในเวทีระดับโลก

จากการกักขังสู่การปลดปล่อย

การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนาจำต้องเริ่มต้น ด้วยการปรับเปลี่ยนจากแนวคิดว่าการกักขัง ซึ่ง Jameson (1981) เรียกว่า theory of containment ไปสู่แนวคิดว่าการปลดปล่อย (Ritzer 1992: 61) งานวิจัยแทบทั้งหมดที่ผ่านมาเกี่ยวกับสังคมชาวนามักให้ความสำคัญกับ “ชุมชน” ชาวนาซึ่งมักถูกนิยามแบบโรแมนติคในลักษณะที่เป็นท้องถิ่น มีขอบเขตชัดเจนหรือเป็น “หมู่บ้าน” เป็นส่วนหนึ่งของ “ชนบท” และมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจหรือการผลิตทางการเกษตรเป็นหลัก ชุมชนในลักษณะเช่นนี้จึงได้รับการขนานนาม หรือ “สร้างภาพ” ว่าเป็น ‘ชาวนา’ บนพื้นฐานของการนิยามความหมายชุดหนึ่ง และด้วยภาพชุดนี้เอง ชาวนาก็ถูกกักขังหรือจำกัดวงให้อยู่ในพื้นที่และอัตลักษณ์บางอย่างที่ถูกกำหนดไว้อย่างชัดเจน

การขนานนามบุคคล กลุ่มคน หรือชุมชนแห่งหนึ่งว่าเป็นอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งและหลังจากนั้น จึงสร้างทฤษฎีเพื่อจำแนกแยกแยะให้เห็นถึงสาระหรือแก่นสารของอัตลักษณ์ทางสังคมของคนเหล่านั้น ก็คือ การสร้างภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ (symbolic representation) ของกลุ่มคนหรือชุมชนนั้น หากภาพตัวแทนนี้ได้รับการยอมรับโดยความเคยชินหรือโดยเหตุผลอื่นๆ ภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์นี้ก็กลายมาเป็นเป้าหมายภาพตัวแทนในอีกนัยหนึ่งหรืออีกความหมายหนึ่ง นั่น

คือ สัญลักษณ์ทางการเมือง การที่ชุมชนแห่งหนึ่งถูกขนานนามว่าเป็น “ชาวนา” และยอมรับภาพลักษณ์นี้ว่าเป็นจริงหมายความว่าสมาชิกของชุมชนก็จะรับเป้าหมายและยุทธวิธีการต่อสู้ทางการเมืองที่สอดคล้องกับ “ความเป็นชาวนา” ในทำนองเดียวกัน ชาวนาชนบทกลุ่มอื่นๆที่เชื่อว่าชุมชนของตนเป็นชุมชนชาวนา ก็จะได้รับเป้าหมายและยุทธวิธีการต่อสู้ที่สอดคล้องกับความเป็นชาวนาเช่นเดียวกัน โดยความสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้ “ชุมชน” จะถูกกักขังและจัดระเบียบ และยิ่งในกรณีภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง กลายมาเป็นแนวคิดครอบงำ ดังเช่นในกรณีที่ชุมชนหมู่บ้านหลายแห่งในลำพูนยังคงคิดว่าตนเองเป็นชุมชนชาวนาอยู่ การกักขังและการปิดพื้นที่ก็ยังแน่นหนาหนักหน่วงยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุนี้เอง การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนาจึงมิได้เป็นเพียงกิจกรรมทางวิชาการเท่านั้น หากแต่ยังมีนัยสำคัญในแง่ของปฏิบัติการ (practice) โดยมุ่งเน้นการปลดปล่อยชาวนา จากการถูกกักขังและปิดกั้นโดยรูปแบบของตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ต่างๆที่รัฐและกลุ่มผลประโยชน์อื่นๆ รวมทั้งนักวิชาการ สร้างขึ้น โดยนัยดังกล่าว ชาติพันธุ์พรรณนาว่าด้วยชุมชนชาวนา จึงจำต้องวางตัวเองอยู่ภายในบริบทของความสัมพันธ์ในระดับโลก เพื่อรื้อทำลายแนวคิดแบบทวินิยมโบราณที่เป็นข้อขัดแย้งระหว่างเมืองกับชนบท ความทันสมัยกับประเพณี และกรรมกรกับชาวนา เป็นต้น หากชาวนาสามารถหลุดรอดจากอำนาจในการนิยามและกำหนดภาพลักษณ์จากรัฐได้ การปรับอัตลักษณ์ของชาวนาในรูปแบบใหม่ๆที่ยืดหยุ่นและเคลื่อนไหวก็ย่อมเป็นไปได้มากขึ้น

จากอัตลักษณ์ที่แตกแยกสู่ความเป็นชาติพันธุ์

การปรับกรอบคิดว่าด้วยชาวนาในแง่มุมหนึ่ง เป็นการให้ความสนใจกับอัตลักษณ์อันหลากหลายและซับซ้อนของชาวนา ในบริบททางเศรษฐกิจสังคมการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ในเขตภาคเหนือตอนบน อัตลักษณ์ของชาวนาเกิดขึ้นในบริบทที่แตกต่างกันออกไปอย่างน้อย 6 แบบด้วยกัน แบบแรก คือ ชุมชนชาวนาแบบดั้งเดิมหรือสังคมหมู่บ้าน ซึ่งชาวนาปรากฏโฉมในลักษณะของผู้ผลิตด้านการเกษตร โดยเฉพาะการผลิตเพื่อยังชีพ แบบที่สอง คือ อุตสาหกรรมการเกษตร ที่ซึ่งชาวนาถูกปรับเปลี่ยนโฉมโดยเกษตรพันธะสัญญาให้กลายเป็น “แรงงานรับจ้าง” ในที่ดินของตนเอง รวมทั้งการเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรในรูปแบบอื่นๆ แบบที่สาม คือ นิคม อุตสาหกรรมและโรงงานอุตสาหกรรมรูปแบบต่างๆในเขตภาคเหนือตอนบน ที่ซึ่งชาวนากลายมาเป็นกรรมกรรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมและสถานก่อสร้างต่างๆ แบบที่สี่ คือ ภาคการผลิตที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งชาวนากลายมาเป็นพ่อค้าแม่ค้ารายย่อย หาบเร่แผงลอย และลูกจ้างตามปั้มน้ำมัน ร้านค้าและบ้านเรือน แบบที่ห้า คือ บริบทของกรุงเทพ ได้หวัน โตเกียว คูเวต หรือเมืองอื่นๆ ที่ซึ่งชาวนากลายมาเป็นแรงงานอพยพและแรงงานข้ามชาติ และในบริบทแบบท้ายสุด

คือการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของชาวนาไปสู่อาชีพอื่นๆ เช่น พ่อค้า ครู ข้าราชการ ฯลฯ ซึ่งส่วนใหญ่มักพบได้มากในเขตเมืองใหญ่ โดยเฉพาะเชียงใหม่

ชาวชนบทในเขตภาคเหนือตอนบน เคลื่อนย้ายตนเองเข้าออกข้ามบริบทต่างๆ เหล่านี้ในวัฏจักรของชีวิตที่หมุนเวียนเปลี่ยนไปปีแล้วปีเล่า หรือในช่วงจังหวะของชีวิตที่แตกต่างกันออกไป ชีวิตของ “ชาวนา” คนหนึ่งจึงมิใช่เป็นชีวิตเรียบง่ายและมีอัตลักษณ์เพียงหนึ่งเดียวซึ่งยึดติดอยู่กับที่ดินและการผลิตในภาคเกษตรแต่เพียงอย่างเดียวอีกต่อไป ในทางตรงกันข้าม เมื่อเสร็จฤดูทำนา ชาวนาอาจเปลี่ยนสภาพของตนเองไปเป็น “แรงงานรับจ้าง” บนที่ดินของตนเองตามรูปแบบของเกษตรพันธะสัญญาในบริบทของความสัมพันธ์กับธุรกิจอุตสาหกรรมการเกษตรขนาดใหญ่ หลังจากนั้นอีกเพียงไม่กี่เดือน ชาวนารายนี้อาจอพยพเข้าไปทำงานก่อสร้างในเขตเมืองเชียงใหม่ จนกระทั่งฤดูทำนาหมุนเวียนมาเยือนอีกครั้งหนึ่งจึงหวนกลับไปสู่ผืนนาของตนดั่งเดิม ชาวชนบทมากมายอาจมีสมาชิกของครัวเรือนที่จัดวางตนเองอยู่ในบริบทและตำแหน่งที่แตกต่างหลากหลายกันออกไป ทั้งในหมู่บ้าน ในตัวเมืองเชียงใหม่ กรุงเทพฯ หรือจุดใดจุดหนึ่งของโลก

อย่างไรก็ตาม จุดอ่อนข้อจำกัดสำคัญของอัตลักษณ์อันหลากหลายซับซ้อนของชาวชนบทในลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้คือ อัตลักษณ์ในแต่ละประเภทเป็นตัวแทนเพียงส่วนเดียวหนึ่งของประสบการณ์ชีวิตเท่านั้น บริบทที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละแบบ ก่อรูปให้เกิดการจัดองค์กร ผลประโยชน์และจุดหมายทางการเมืองที่แตกต่างกันและส่งผลให้ ‘อัตลักษณ์’ ของชาวชนบทมีลักษณะแตกแยก มีจุดยืนและผลประโยชน์ทางการเมืองที่หลากหลายจนเกินไป ปัญหาสำคัญจึงมีอยู่ว่า อัตลักษณ์แบบใดน่าจะเป็นตัวแทนของผลประโยชน์ของคนชายขอบหรือชาวชนบทในเขตภาคเหนือ ซึ่งมีลักษณะแบ่งแยกและแตกต่างหลากหลายออกไปมากมายเช่นนี้ คำตอบบางส่วนต่อคำถามนี้ คือ ประเด็นเรื่องความเป็นชาติพันธุ์ (ethnicity)

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา อัตลักษณ์หรือความมีตัวตนที่ถูกสร้างขึ้นบนฐานของความเป็นรัฐชาติ (nation-state) ได้เคลื่อนตัวเข้าสู่จุดวิกฤตจนพังทลายลงในหลายประเทศ ชุมชนจินตนาการแบบเดิมที่วางอยู่บนเงื่อนไขของความเป็นพลเมืองของรัฐชาติเริ่มเสื่อมความสำคัญลงอย่างรวดเร็วภายใต้การถล่มทลายของพายุโลกาภิวัตน์ ชุมชนจินตนาการในรูปแบบใหม่บนฐานของความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ เริ่มเข้ามามีบทบาทและความสำคัญมากขึ้น (ยศ 2542: 226; Friedman 1994: 86-87) บริเวณภาคเหนือตอนบนของไทยก็เช่นเดียวกัน “ความเป็นชาติพันธุ์” เริ่มกลายเป็นกระแสสังคมที่เคลื่อนไหวอย่างชัดเจนในบรรดาชนกลุ่มน้อยบนที่สูง เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการตื่นตัวในกระแสความเป็นชาติพันธุ์ ก็คือประสบการณ์ของการถูกเหยียดผิวและการปฏิบัติจากเจ้าหน้าที่รัฐที่เต็มไปด้วยอคติ กลุ่มชนบนที่สูงหลายกลุ่มถูกตั้งข้อกล่าวหาว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ ถูกป้ายสีให้เป็นตัวต้นตอของปัญหายาเสพติด หลายกลุ่มถูกปฏิเสธ การเป็นพลเมืองของรัฐไทย หรือบางกลุ่มแม้จะมีบัตรประชาชนแต่ก็ไม่ได้สิทธิของความเป็นพลเมืองอย่างเต็มที่ แต่

กลับถูกเหยียดหยามว่าไร้การศึกษา สกปรก และล้าหลัง หลายกลุ่มถูกขับไล่ออกจากพื้นที่เดิมที่เคยพำนักอาศัยและทำกิน ด้วยข้อหาการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและเขตต้นน้ำ วิถีปฏิบัติดั้งเดิมเช่นการทำไร่ย้ายที่ และไร่หมุนเวียน กลายเป็นสิ่งผิดกฎหมาย ผู้นำของกลุ่มชนเหล่านี้หลายคน เริ่มพูดถึงประสบการณ์ดังกล่าวในฐานะเป็นปัญหาของ “ชนพื้นเมือง” (indigenous peoples)

กระแสวัฒนธรรมการเมืองของความเป็นชาติพันธุ์ (ดังที่เราจะได้พูดถึงรายละเอียดในกรณีการต่อสู้ของชาวปกากะญอในบทที่ 3) เริ่มมีบทบาทสำคัญในกระบวนการเชื่อมโยงอัตลักษณ์ที่แตกแยกกระจัดกระจายให้หลอมรวมกลายเป็นหนึ่งเดียว ผู้นำชาวปกากะญอได้พัฒนากระแสสังคมของความเป็นชาติพันธุ์ด้วยการปรับเปลี่ยน “ภาพ” ด้านลบซึ่งตอกตรึงและฝังแน่นอยู่ในชุมชนชาวปกากะญอที่ถูกตราหน้าว่าเป็น ‘ชาวเขา’ ล้าหลังและโง่มน ให้กลายมาเป็น ‘ทุนทางวัฒนธรรม’ (Bourdieu 1993: 83-86) ในด้านของภูมิปัญญาท้องถิ่นและศักยภาพในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ทุนทางวัฒนธรรมเหล่านี้สามารถนำไปใช้ในการลงทุนทางการเมืองเพื่อสร้างสรรค์อัตลักษณ์และควมมีตัวตนของชาวปกากะญอในฐานะเป็น “กลุ่มชาติพันธุ์” ที่มีภูมิปัญญาความรู้ อัตลักษณ์ดังกล่าวเริ่มได้รับการถ่ายทอดผ่านสื่อหนังสือพิมพ์และสารคดีโทรทัศน์มากมายจนเป็นที่ยอมรับทั้งจากชาวปกากะญอเองและสังคมภายนอก ผู้นำชาวปกากะญอยังใช้ยุทธวิธีทางด้านการเมืองนิเวศ ด้วยการนำเสนอ “ภาพ” ของชาวปกากะญอ ในฐานะเป็น “ผู้ปกป้องป่า” มีวัฒนธรรมที่ผูกพันแนบแน่นกับป่ามาเนิ่นนาน อัตลักษณ์ของความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เริ่มผนวกและดูดกลืนอัตลักษณ์ย่อยอื่นๆ ให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชาวปกากะญอ ในทำนองเดียวกัน กระแสความเป็นชาติพันธุ์เริ่มกลายมาเป็นพื้นฐานของการสร้างเครือข่ายของกลุ่มชนกลุ่มต่างๆ ที่ทำการจัดการทรัพยากรร่วมกัน เช่น ชาวม้งและปกากะญอที่ใช้ป่าร่วมกัน หรืออยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกัน โดยผนวกผสมผสานอัตลักษณ์ของกลุ่มชนบนที่สูงเหล่านี้ให้กลายมาเป็น “กลุ่มชาติพันธุ์” หรือชนพื้นเมืองบนที่สูง

เมื่อแนวคิดเรื่องความเป็นชาติพันธุ์ แทรกตัวเข้าสู่ปริณิณทลของความเป็นคนชายขอบ (marginalization) การเปลี่ยนแปลงบางประการก็เริ่มเกิดขึ้น ความเป็นชาติพันธุ์นำมาซึ่งการเปิดพื้นที่ทางสังคมอย่างกว้างขวางกว่าเก่าก่อน เนื่องจากชุมชนชาวนาหรืออัตลักษณ์ของความเป็นชาวนา ผูกโยงอยู่กับระบบการผลิตและสภาพแวดล้อมทางกายภาพบางประเภทที่เอื้อต่อการผลิตในภาคเกษตรเท่านั้น หากแต่ความเป็นชาติพันธุ์ไม่จำเป็นต้องยึดติดอยู่กับพื้นที่หรือระบบการผลิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความเป็นชาติพันธุ์จึงนำเสนออัตลักษณ์ในมิติที่สอดคล้องสำหรับคนชายขอบคนไร้ราก พลัดถิ่นาคาที่อยู่ และไร้ที่ดินทำกิน อันเป็นลักษณะของกลุ่มชนมากมายในประเทศโลกที่สามในปัจจุบัน (Kearney 1996: 179-180)

การปรับเปลี่ยนจากอัตลักษณ์ของชาวนาแบบดั้งเดิมมาสู่ความเป็นชาติพันธุ์ จึงเป็นการเปิดโอกาสให้เกิดการเสกสรรค์ความเป็น ‘ชุมชน’ รูปแบบใหม่ๆ นอกเหนือไปจากชุมชนชาวนาในลักษณะเดิมที่มีสภาพเป็นหมู่บ้านแต่เพียงอย่างเดียว การนำเอาความเป็นชาติพันธุ์เข้ามาเป็นประเด็นทางการเมืองของชาวนาหรือชาวนชนบท ยังเป็นการจัดรูปความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบใหม่ระหว่างชาวนากับชนกลุ่มอื่นๆ ในบริบทของประเทศไทย นั่นคือ การเปิดพื้นที่ทางสังคมที่เคยจมจ่อมอยู่กับมุมมองที่ยึดติดอยู่กับการผลิต การใช้ที่ดิน การประกันราคาผลผลิต ไปสู่ประเด็นที่กว้างขวางกว่าความขัดแย้งในเรื่องของที่ดินแต่ครอบคลุมถึงการต่อสู้เพื่อควบคุมและใช้ประโยชน์ จากสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมในการเปิดพื้นที่และสร้างอัตลักษณ์ใหม่ๆ ให้กับชาวนชนบท

การเมืองนิเวศบนเวทีโลก

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา การเมืองเรื่องชาวนาในประเทศโลกที่สามเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเนื่องจากนัยสำคัญของประเด็นที่เกี่ยวกับ “สิทธิ” และ “ธรรมชาติแวดล้อม” ปัจจุบันทั้งสองประการนี้มีอิทธิพลต่อการเมืองในสังคมชนบทของไทยเช่นเดียวกัน ในเขตภาคเหนือตอนบน กลุ่มชาติพันธุ์มากมายหลายกลุ่มตกเป็นเหยื่อของการละเมิดสิทธิมนุษยชน ถูกขับไล่ออกจากที่ดินทำกินโดยการอ้างสิทธิของรัฐเหนือวิถีชีวิตของประชาชน ในขณะที่อีกหลายกลุ่มถูกปฏิเสธสถานะความเป็นพลเมืองไทยเอาเสียเลยทีเดียว ชาวนชนบทในเขตพื้นที่ราบก็ถูกละเมิดสิทธิด้วยโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ไม่ว่าจะเป็นโครงการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น กก-อิง-น่าน หรืออภิมหาโครงการอื่นๆ ซึ่งส่งผลให้เกิดการอพยพโยกย้ายประชาชนออกจากที่ทำกินและการแตกสลายของชุมชน

การนิยามใหม่ของโครงการพัฒนาต่างๆ ในฐานะเป็น “การละเมิด” สิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชนของคนยากคนจน เริ่มเกิดขึ้นควบคู่ไปกับกระแสสภาพแวดล้อมนิยมในสังคมไทย ประเด็นเรื่อง “สิทธิ” และ “สภาพแวดล้อมนิยม” เติบโตขึ้นและเริ่มมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันและกันอย่างแนบแน่นจนทำให้การเมืองของชาวนชนบทที่เคยจำกัดวงอยู่แต่เพียงในประเด็นเรื่องการถือครองที่ดิน การใช้ประโยชน์จากที่ดิน การประกันราคาพืชผล ฯลฯ เริ่มปรับเปลี่ยนมาสู่การเมืองเรื่องสิทธิมนุษยชนและการเมืองนิเวศเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ประเด็นเกี่ยวกับชาวนาเริ่มถูกนิยามใหม่ให้พ้นไปจากเรื่องการถือครองที่ดินและมิติอื่นๆ ของการผลิตในภาคเกษตร ไปสู่ประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชน สิทธิชุมชน ความหลากหลายทางชีวภาพและความหลากหลายทางวัฒนธรรม ตลอดจน ความเสื่อมโทรมของธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งล้วนแล้วแต่ส่งผลกระทบต่อกฎวิถีชีวิตของมนุษย์ ไม่เพียงแต่ในชนบทของประเทศใดประเทศหนึ่งเท่านั้น แต่เป็นประเด็นความห่วงใยร่วมกันของประชาคมโลก ด้วยเหตุนี้เอง การเมืองเรื่องสิทธิและการเมืองนิเวศจึงช่วยยกเวทีการต่อสู้ไปสู่เวทีระดับนานาชาติหรือระดับโลก ที่ซึ่งเปิดโอกาสให้มีการถ่วงดุลอำนาจอย่างเป็นธรรมมากขึ้นระหว่างชาวนชนบทผู้ด้อยสิทธิกับหน่วยงานของ

รัฐ และทำให้ชาวชนบทมีโอกาสเป็นผู้ชนะบนเวทีเช่นนี้เพิ่มขึ้น การแทรกตัวเข้ามาของประเด็นเรื่องสิทธิและการเมืองนิเวศยังทำให้วาทกรรมว่าด้วยชาวนา ซึ่งเคยเป็นเครื่องมือที่รัฐใช้พัฒนาการชาวนาไว้ใน “หมู่บ้าน” หรือพื้นที่บางประเภท เริ่มเสื่อมมนต์ขลังลง ผลก็คือ อำนาจของรัฐในการกักขังชาวนาเริ่มคลอนแคลนและถูกท้าทายอย่างจริงจัง

ในบทต่อไป เราจะได้สำรวจและวิเคราะห์รูปแบบที่แตกต่างกันออกไปของการนำเสนอ “ความเป็นชุมชน” และการเปิดพื้นที่ทางสังคมของชาวชนบทกลุ่มต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบน ซึ่งพยายามหลีกเลี่ยงออกจากอำนาจครอบงำทางวัฒนธรรมและการนิยามความหมายเชิงสัญลักษณ์ของรัฐ ในกรณีของชาวลัวะ (บทที่ 2) การจับกุมชาวบ้านด้วยข้อหาการบุกรุกพื้นที่ป่าและการเผาไร่ นำไปสู่การปรับกรอบของประเด็นการเมืองเรื่องชาวนา จากปัญหาของการผลิตและที่ดินทำกิน ไปสู่การเปิดพื้นที่เกี่ยวกับเรื่องสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน กรมป่าไม้ถูกนำเสนอโดยองค์กรพัฒนาเอกชนและองค์กรที่ทำงานด้านสิทธิมนุษยชนในฐานะเป็นผู้ละเมิดสิทธิของประชาชน ในบริบทเช่นนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐไทยกับ “กลุ่มชาติพันธุ์” กลายเป็นประเด็นระดับนานาชาติซึ่งถูกเฟื่องฟูโดยประชาคมโลก

ในกรณีของชาวปกากะญอ (บทที่ 3) ประเด็นการเมืองเรื่องชาวนาไม่ได้ยึดติดอยู่แต่เพียงปัญหาที่ดินในฐานะเครื่องมือการผลิตอีกต่อไป แต่ที่ดินทำกินหรือไร่หมุนเวียน ถูกนำเสนอในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ การเมืองของชาวนาถูกนิยามใหม่ในรูปของปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่า การจัดการทรัพยากรชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการเรียกร้องการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ในกรณีของชาวนาจังหวัดน่าน (บทที่ 4) ประเด็นปัญหาหลักคือการสูญเสียสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน โดยเฉพาะการลดลงของสายพันธุ์ข้าว ซึ่งชาวนาได้ทำการคัดเลือกและปรับปรุงสายพันธุ์ติดต่อกันมาเป็นเวลาหลายร้อยปี ชาวนาน่านพยายามนำเสนอประเด็นการเมืองนิเวศโดยเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อนำเสนออัตลักษณ์ของชาวนาในฐานะเป็น “ผู้ปรับปรุงสายพันธุ์” และ “ผู้จัดการทรัพยากรพันธุกรรม” ในลักษณะเช่นนี้ ความหลากหลายทางชีวภาพกลายมาเป็นมิติใหม่ของอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวนา และการสร้าง “ชุมชน” ทางวัฒนธรรมในรูปแบบใหม่ของชาวชนบทที่ยังคงเรียกตัวเองว่าชาวนา แต่ในความหมายที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง

บทที่ 5 นำเสนอภาพของชุมชนชาวนาภาคเหนือและชีวิตทางสังคมของชาวนาที่ยึดหยุ่นเพิ่มขึ้น อันเกิดจากการเคลื่อนย้ายถิ่นที่ทำกิน การอพยพแรงงาน อิทธิพลของสื่อและข้อมูลข่าวสาร และการเดินทางข้ามพรมแดนทางการเมืองและวัฒนธรรม ในบริบทเช่นนี้ การผลิตใหม่ของวัฒนธรรมชาวนาเริ่มมีลักษณะที่ไม่ยึดติดอยู่กับความเป็นชุมชนหมู่บ้านหรือพื้นที่แบบจำเพาะตายตัว (deterritorialized) และอยู่นอกเหนืออิทธิพลของการของรัฐบาลและกฎหมายที่ศรัทธาวัฒนธรรมที่คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง

การศึกษาชุมชนชาวนาภาคเหนือหลายแห่ง ที่เคยมีนักมานุษยวิทยาศึกษาเอาไว้เมื่อหลายสิบปีก่อนเพื่อเปรียบเทียบข้อมูลในอดีตกับปัจจุบัน ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้เสนอว่า เรามิอาจนิยามเศรษฐกิจชุมชนของชาวชนบทในสังคมไทยภาคเหนือ ภายใต้อุปสรรคของพื้นที่ทางสังคม เช่น หมู่บ้าน ในลักษณะจำเพาะเจาะจงและแน่นอนตายตัวดุจดั่งเดิมอีกต่อไป ในทางตรงกันข้าม วิถีปฏิบัติ ระบบคุณค่าและวัฒนธรรมของชาวนาไทยในปัจจุบัน เป็นผลผลิตของสภาวะวิสัยที่กว้างขวางกว่าชุมชนหมู่บ้านและพื้นที่ทางสังคมแบบเก่า หากแต่ครอบคลุมการเคลื่อนย้ายถิ่น แรงงาน การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต การผลิต และกระบวนการทางสังคมในระดับนานาชาติที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตของชาวนา

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความเป็นชาวนามีรูปแบบ สถานภาพที่หลากหลาย ยืดหยุ่นและเลื่อนไหลมากขึ้น และสนิทแนบมากขึ้นกับกระบวนการทำงานของระบบทุนนิยมโลก ทั้งในด้านการผลิต การค้า การบริโภคและการเคลื่อนย้ายทางวัฒนธรรม ความเป็นชาวนาในรูปแบบที่ยืดหยุ่นและหลากหลาย ยังเกิดจากปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐ ซึ่งมีผลต่อการปรับเปลี่ยนพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ด้วยเหตุนี้เอง งานวิจัยชิ้นนี้จึงเรียกร้องให้มีการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์และมุมมอง เกี่ยวกับชาวนาและชาวชนบทในประเทศโลกที่สาม เพื่อทำความเข้าใจอธิบาย และนำเสนอชาวนาในรูปแบบที่ยืดหยุ่น เคลื่อนไหว มีพลวัตและสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมเพิ่มมากขึ้น

บทที่ 6 นำเสนอบทสรุปและข้อค้นพบจากงานวิจัยทั้งหมด พร้อมทั้งนำเสนอตัวแบบของการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วย “ชุมชน” ในลักษณะที่เป็นกระบวนการ มีพลวัต เลื่อนไหล และสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมในปัจจุบัน การมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับการเปิดพื้นที่ทางสังคม และการสร้างตัวตนของชาวไร่ชาวนาและ คนขายขอบผู้ไร้สิทธิ ทั้งในแง่ของความเป็นชาติพันธุ์หรืออัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในรูปแบบอื่นๆ ความเป็นชุมชนจึงมิได้หยุดนิ่งตายตัว หากแต่เป็น “ยุทธวิธี” ที่เลื่อนไหลและปรับเปลี่ยนไปตามบริบทและสถานการณ์ที่แตกต่างกันออกไป ความเป็นชุมชนและความเป็นท้องถิ่นถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ที่เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในระดับที่กว้างกว่าท้องถิ่น ผ่านการเจรจาต่อรอง ความขัดแย้ง การต่อสู้ การเลื่อนไหลไปมาของผู้คนและวัฒนธรรม อัตลักษณ์ ชุมชนและท้องถิ่นจึงเป็นกระบวนการที่ไม่เคยสมบูรณ์ หากแต่มีการปรับเปลี่ยน และสร้างใหม่อยู่เสมอจากปฏิสัมพันธ์ของพลังต่างๆที่กำหนดความเป็นไปของสังคม

บทที่ 2

ชาวนา ความเป็นชาติพันธุ์และการเมืองเรื่องพื้นที่

ยามบ่ายของวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2542 ครอบครัวชาวลัวะบ้านเตี้ยกลาง แห่งคอยภูคา จังหวัดน่าน เผชิญหน้ากับเจ้าหน้าที่หน่วยพิทักษ์ป่า อุทยานแห่งชาติคอยภูคา บริเวณถนนหน้าทางเข้าหมู่บ้าน เจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้นำชายสองคนจากครอบครัวนี้ขึ้นรถของหน่วยพิทักษ์ป่าพาไปยังสถานีตำรวจภูธรอำเภอปัว และแจ้งข้อกล่าวหาว่าบุคคลทั้งสองร่วมกันยึดถือ ครอบครองทำประโยชน์ ก่อสร้างแผ้วถางและเผาป่าโดยไม่ได้รับอนุญาตจากเจ้าหน้าที่เป็นเนื้อที่รวมประมาณ 20 ไร่ คิดเป็นค่าเสียหายประมาณ 3 ล้านบาท โดยอ้างหลักฐานยืนยันว่าบุคคลทั้งสองทำผิดจริง เพราะครอบครองมีดถางหญ้าจำนวนสี่เล่ม หลังจากถูกกักขังเป็นเวลา 8 วัน และชาวลัวะกลุ่มใหญ่ทำการประท้วงเพื่อเรียกร้องให้ปล่อยตัวผู้ต้องหา ชายทั้งสองจึงได้รับอนุญาตให้ประกันตัวไป

เหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้นมิใช่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยว ในทางตรงกันข้าม เมื่อหน่วยงานของรัฐเริ่มขยายตัวเข้าควบคุมพื้นที่ป่าและปรับเปลี่ยนนโยบายจากการบุกเบิกที่ได้รับ การส่งเสริมมาเป็นการบุกรุกที่ต้องยับยั้งและจับกุมอย่างเข้มงวด ชาวนาชาวไร่และกลุ่มชนชายขอบที่เคยทำมาหากินอย่างอิสระในบริเวณพื้นที่ป่า ม่อนดอยและภูสูงห่างไกลทุรกันดาร เริ่มถูกจับจองและตรวจตราอย่างใกล้ชิด ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา กลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงมากมายหลายกลุ่ม ได้ตกเป็นเหยื่ออันโอชะของนโยบายอนุรักษ์แบบสุดโต่ง ในเดือนสิงหาคม ปี 2533 ชาวปกากะญอ 24 คนจากหมู่บ้านสองแห่งในเขตอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ ถูกจับกุมด้วยข้อหาบุกรุกและถางป่าในพื้นที่ซึ่งชนกลุ่มนี้ได้ทำไร่หมุนเวียนติดต่อกันมาเป็นเวลานานนับร้อยปี ในปีพ.ศ. 2534 ชาวมังแห่งบ้านขุนกลางในเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ ได้ถูกบังคับให้ละเลิกจากการทำไร่และได้รับการข่มขู่ว่าจะถูกโยกย้ายออกจากพื้นที่ นับเนื่องแต่ปี 2535 เป็นต้นมา กรมป่าไม้ได้เพิ่มมาตรการกวาดล้างและดำเนินการตามนโยบายอนุรักษ์ป่าอย่างเข้มงวด ด้วยการประกาศเขตอุทยานแห่ง

ชาติใหม่ๆ และขยายพื้นที่ของอุทยานแห่งชาติเดิมเพิ่มขึ้น อีกทั้งขยายโครงการปลูกป่าและอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

หมู่บ้านเตย จังหวัดน่าน ล้อมรอบด้วยพื้นที่ไร่ข้าว และไร่เหล้าอายุต่างๆ กัน

ภาพแสดงให้เห็นถึง “ไร่ข้าว” ที่กำลังเพาะปลูกในปีนั้น และพื้นที่ “ไร่เหล้า” ของชาวลัวะ บ้านเตย จังหวัดน่าน นอกจากนี้ยังมีป่าแทรกอยู่บริเวณไร่ข้าว ซึ่งเป็นป่าพิธีกรรมที่ชาวไท่นเกี๊ยกรักษาไว้

นโยบายอนุรักษ์ป่าเริ่มกลายมาเป็นประเด็นขัดแย้งทางการเมือง อีกทั้งเกิดการประท้วงต่อต้านจากประชาชนเพิ่มขึ้น เมื่อนโยบายดังกล่าวได้รับการดำเนินการอย่างเข้มงวดกับคนยาก คนจนและกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูง ในขณะที่กลุ่มเศรษฐกิจเจ้าของรีสอร์ทขนาดใหญ่ที่บุกรุกป่าและกลุ่มนายทุนสวนยูคาลิปตัส กลับไม่ถูกบังคับใช้นโยบายอนุรักษ์เช่นเดียวกัน ในปี 2537 กรมป่าไม้เริ่มอพยพชาวเมี่ยนจากหมู่บ้านแม่ส้านและบ้านผาแดงในอุทยานแห่งชาติดอยหลวง และเริ่มขับเคลื่อนนโยบายอพยพคนออกจากป่าอย่างจริงจังมากขึ้น นอกเหนือไปจากการอพยพคนออกจากป่าแล้ว การขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์ด้วยการจัดตั้งอุทยานแห่งชาติใหม่ที่ทำกินและป่าชุมชนของชาวบ้าน อีกทั้งโครงการปลูกป่าอีกมากมายหลายแห่ง ได้ส่งผลให้ความมั่นคงในการถือครองที่ดินตามจารีตประเพณีและสิทธิการใช้แต่ดั้งเดิมของชุมชนเริ่มคลอนแคลนลง สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรป่าอันเป็นแหล่งทำมาหากินของคนจนถูกริดรอนเพิ่มขึ้น ตัวอย่างเช่น หมู่บ้านชาวปกากะญอหลายแห่งในเขตอำเภอแม่อว้าง ถูกยึดพื้นที่ไร่หมุนเวียนไปเป็นพื้นที่ในโครงการปลูกป่าของกรมป่าไม้

การไม่ยอมรับสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่า ทำให้กรมป่าไม้อ้างกฎหมายและเร่งประกาศเขตอุทยานเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว บ่อยครั้งที่อุทยานแห่งชาติที่ประกาศใหม่นั้นทับที่ทำกินและป่าชุมชนที่ชาวบ้านทั้งบนที่สูงและพื้นราบได้อนุรักษ์เอาไว้มาเป็นเวลายาวนานเพื่อใช้ประโยชน์ในรูปของป่าประเพณี ป่าต้นน้ำหรือป่าใช้สอยของชุมชน การเปลี่ยนแปลงนโยบายจัดการป่าและการบังคับใช้กฎหมายอย่างเข้มงวดก่อให้เกิดความขัดแย้งและความรุนแรงเพิ่มขึ้น จนกระทั่งชุมชนท้องถิ่นในหลายๆ พื้นที่เริ่มรวมตัวกันเป็นเครือข่ายป้องกันมิให้รัฐเข้ามาปิดล้อม และยึดป่าไปจากประชาชน (Anan 1998: 72-73)

อันที่จริง การย้ายคนออกจากป่า การประกาศอุทยานแห่งชาติและโครงการปลูกป่าเป็นส่วนหนึ่งของยุทธวิธีของรัฐในการใช้ “เทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่” กรมป่าไม้สร้างอาณาจักรด้วยการขีดเส้น ตัดแบ่ง การใช้แผนที่ เส้นแบ่งดินแดนและควบคุมความเคลื่อนไหวภายในและข้ามพรมแดนของป่าประเภทต่างๆ รวมทั้งการกำหนดโซน และพื้นที่ลุ่มน้ำ การขีดเส้นแบ่งพรมแดน การกำหนดประเภทของป่าและโซนเหล่านี้กลายมาเป็นการสร้างพื้นที่แห่งการครอบงำหรือสิ่งที่ไพล์ (Pile 1997: 3) เรียกว่า ‘ปฏิบัติการครอบงำเชิงพื้นที่’

นอกเหนือไปจากเทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่แล้ว กรมป่าไม้ยังใช้เทคนิควิทยาอีกหลายประการในการปิดกั้นมิให้ชาวบ้านแสดงอาการต่อต้านทั้งโดยพฤตินัยและการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ในรูปแบบต่างๆ เทคนิคเหล่านี้รวมถึงการสร้างควมหวาดกลัวด้วยการลาดตระเวน กันดินแดน ควบคุมพื้นที่ ปิดถนน แบ่งแยกและปกครอง ไปจนถึงการสร้าง ความขัดแย้งระหว่างชนพื้นราบกับกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูง อำนาจรัฐยังถูกนำมาใช้เพื่อยึดยึดระบบคุณค่าบาง

ประการเช่น การตีความหมายของการอนุรักษ์ป่าว่าเป็นการกระทำเพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งชาติ หรือการรักษาป่าต้นน้ำเพื่อส่วนรวม เป็นต้น ระบบคุณค่าเหล่านี้เป็นสิ่งที่ชนกลุ่มต่างๆ จำต้องยอมรับแม้ว่าจะไม่เห็นด้วยก็ตาม

เจ้าหน้าที่ป่าไม้และชาวลัวะ ต่างจับจ้องมองดูอีกฝ่ายหนึ่งด้วยสายตาหวาดระแวง แต่ละฝ่ายก็ต้องรู้ว่าคู่ตรงข้ามของตนเป็นใคร แต่ทั้งสองฝ่ายก็มิได้เห็น “ภาพ” ของอีกฝ่ายหนึ่งอย่างแท้จริง การติดต่อสื่อสารระหว่างเจ้าหน้าที่และชาวไร่บนดอยเป็นเพียงมายาภาพ เจ้าหน้าที่ที่ต้องทำความเข้าใจว่าใครกันที่พวกเขากำลังกีดกันสิทธิ จำกัดบริเวณและกิจกรรม ในลักษณะเช่นนี้ อำนาจของเจ้าหน้าที่ป่าไม้คืออำนาจในการควบคุมพื้นที่ การอ้างสิทธิ ยึดครองและสร้างหลักประกันว่าความคิดครอบงำเกี่ยวกับพื้นที่ซึ่งถูกนำมาใช้อ้างสิทธินั้นสอดคล้องกับเจตจำนงค์แห่งรัฐชาติ ในการยึดเอียดกฎเกณฑ์และควบคุมประชาชนนั้น เจ้าหน้าที่ก็ต้องเข้าใจว่าใครกันที่พวกเขา กำลังรุกรอนสิทธิ แต่ในขณะเดียวกัน เจ้าหน้าที่เองก็ไม่เข้าใจถึงสภาวะการณ์แท้จริงที่เกิดขึ้นและกำลังดำเนินไป เจ้าหน้าที่ได้สร้างภาพแทนความจริงเพื่อนำเสนอว่า “ชาวบ้าน” นั้นเป็นใคร และใช้ภาพลักษณ์นั้น ในการดูหมิ่นดูแคลนและทำให้สถานะของชนกลุ่มต่างๆ ลดต่ำลง รูปแบบของความรู้ที่เจ้าหน้าที่ใช้ในการทำความเข้าใจชาวบ้าน และจัดการความจริงนั้นเป็นมายาภาพ ความรู้เหล่านั้นวางอยู่บนพื้นฐานของเรื่องเล่า อคติ มายาคติ และคำโกหกหลอกลวง มายาภาพเกี่ยวกับ “ชาวเขา” ที่เกี่ยวคร้าน ว่างม ไร้การศึกษา ติดยาเสพติด และเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ ภาพเหล่านี้ถูกสร้างขึ้นภายใต้วาทกรรมการพัฒนาและกลายมาเป็นภาพแทนความจริงในจินตนาการของรัฐไทย และชนชั้นกลางผู้มีการศึกษาทั้งหลาย

อย่างไรก็ตาม ภาพลักษณ์อันเกิดจากวาทกรรมทรงอำนาจนั้นมิได้เกิดขึ้นและดำเนินไปโดยปราศจากการตอบโต้ ชาวลัวะมิได้อยู่นิ่งเฉย หากแต่ตีความและท้าทายภาพลักษณ์ดังกล่าว ในขณะที่พวกเขาถูกบังคับให้ยอมจำนน และถูกกำหนดโดยวาทกรรมไปพร้อมกัน หากพิจารณาเพียงผิวเผิน เราอาจรู้สึกว่าเป็นฝ่ายที่มีอำนาจควบคุมพื้นที่และชาวลัวะเป็นฝ่ายอ่อนแอ นิ่งเฉยและถูกควบคุม แต่เมื่อการจับกุมและขู่กล่าวหาดำเนินไป ชาวลัวะก็เริ่มตอบโต้ ปฏิบัติการต่อต้านเชิงพื้นที่หรือที่จินทรา โมฮานตี (Mohanty 1987) เรียกว่า “การเมืองเรื่องพื้นที่” ได้เริ่มต้นขึ้น

ตามทัศนะของโมฮานตี การเมืองเรื่องพื้นที่มิได้เกี่ยวพันแต่เฉพาะความรู้สึกเป็นเจ้าของหรือตำแหน่งแห่งที่ของ “บ้าน” ที่ชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งดำรงอยู่บนผืนพิภพแห่งนี้เท่านั้น หากแต่การเมืองเรื่องพื้นที่ยังผูกพันกับนิยามทางการเมืองของ “พื้นที่” ซึ่งเกิดการต่อสู้แย่งชิงระหว่างคนหลายกลุ่ม โดยนัยนี้ พื้นที่จึงเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับสถานที่ ซึ่งมักมีการต่อสู้แย่งชิง รวมทั้ง “อัตลักษณ์” ที่ประชาชนใช้ในการนำเสนอตัวตนและแสดงจุดยืนในการต่อสู้ มากกว่าที่จะพูดถึง

พื้นที่ในความหมายทางภูมิศาสตร์แบบโบราณแต่เพียงอย่างเดียว (Pie 1997: 28) พื้นที่จึงสื่อความหมายของการเข้าร่วมต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การเมืองเรื่องพื้นที่จึงเกี่ยวพันกับความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ และเปลี่ยนแปลงความหมายของพื้นที่ไปพร้อมกัน พื้นที่เป็นทั้ง “สถานที่” ต่อสู้และเป็นจุดศูนย์กลางของการช่วงชิงความได้เปรียบเสียเปรียบในการต่อสู้

ในกรณีของชาวลัวะ ความเป็นชาติพันธุ์ถูกค้นหามาและผลิตซ้ำในการนิยามความหมายของประสบการณ์ชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งการตีความพื้นที่และความเป็นเจ้าของผู้ครอบครองพื้นที่มาแต่เดิม พื้นที่สำหรับชาวลัวะจึงมีนัยสำคัญในแง่ของมิติทางประวัติศาสตร์ บ่งบอกความเป็นชุมชน ความเป็นชาติพันธุ์ การเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน อีกทั้งยังเป็นการกำหนดพรมแดนว่าใครเป็นผู้ครอบครองพื้นที่นี้และใครอยู่นอกพรมแดน พื้นที่จึงเป็นยุทธวิธีในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่เลื่อนไหลอย่างต่อเนื่องในกระบวนการต่อสู้แย่งชิงเพื่อนิยามความมีตัวตน

ในลักษณะเช่นนี้ การเมืองเรื่องพื้นที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับการกำหนดขอบเขต ความเคลื่อนไหวและอาณาบริเวณของชุมชน พื้นที่กลายเป็นเวทีแห่งการต่อสู้ซึ่งอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ได้รับการก่อร่างสร้างตัว พรมแดนถูกรื้อถอนและสร้างใหม่ ประวัติศาสตร์ถูกสร้างและผลิตซ้ำ และการต่อต้านเป็นปฏิกริยาตอบโต้ต่อความขัดแย้งและความร้าวรานในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

พรมแดนแห่งความเป็นชาติพันธุ์

กรณีการต่อสู้ของชาวลัวะ ทำให้เราจำเป็นต้องทบทวนตรวจสอบประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างรากเหง้าของความเป็นชาติพันธุ์ กับการสร้างอาณาเขตหรือการถือครองดินแดน การสืบค้นรากเหง้าหรือประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ กับความเป็นชาติพันธุ์หรืออัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชนกลุ่มนั้น แสดงให้เราเห็นถึงบริบทและความซับซ้อนของการสร้างประวัติศาสตร์ การผลิตความทรงจำและการอ้างสิทธิเหนือดินแดนที่ชนกลุ่มต่างๆ เรียกว่าเป็นบ้าน ประเทศหรือพื้นที่ของตน

ตัวอย่างเช่น ชาวลัวะในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ยังคงจดจำอาณาจักรที่เชื่อว่าครั้งหนึ่งได้รับการสถาปนาขึ้นโดยขุนหลวงวิรังคะ ผู้นำชาวลัวะที่ยิ่งใหญ่ที่สุดท่านหนึ่ง การดำรงอยู่ของอาณาจักรแห่งนี้ได้รับการยืนยันจากพงศาวดารหลายฉบับที่เขียนขึ้นหลังจากที่ชาวยุวนเรื่องอำนาจในอาณาจักรล้านนา พงศาวดารเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ระบุว่าชาวลัวะเป็นชนกลุ่มแรกที่ครอบครองดินแดนแถบนี้ อีกทั้งยังเป็นผู้ก่อตั้งเมืองและชุมชนมากมายหลายแห่งในล้านนา

พงศาวดารเก่าของไทยวนจารึกว่า ดอยเงินหรือดอยสุเทพ คือ ที่ตั้งของเมืองลัวะและได้รับการสถาปนาขึ้นก่อนเมืองหริภุญไชยของมอญในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 8 (Condominas 1990: 10-19)

ในทำนองเดียวกัน ชาวลัวะแห่งดอยภูคา จังหวัดน่าน ยังคงจดจำและเล่าขานสืบต่อกันมาว่า พวกเขาคือ**ชนกลุ่มแรก**ที่ตั้งรกรากครอบครองดินแดนและก่อตั้งเมืองวรรณคร หรืออำเภอปัวในบริเวณที่ราบลุ่มเชิงดอยภูคาในปัจจุบัน จนกระทั่งชาวไทลื้อซึ่งถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยในสมัยของพระเจ้ากาวิละแห่งเวียงพิงค์ ได้อพยพเข้ามาตั้งรกรากบ้านเรือนในบริเวณนั้นเมื่อกว่าสองร้อยปีมาแล้ว คนเฒ่าคนแก่แถบนั้นเล่าสืบต่อกันมาว่า ชาวไทลื้อที่อพยพมาใหม่มีจำนวนมากกว่าชาวลัวะที่อาศัยอยู่เดิม ชาวลัวะซึ่งมีนิสัยรักสงบ ไม่ต้องการมีข้อพิพาทกับคนอื่น จึงอพยพขึ้นไปตั้งรกรากเสาะหาพื้นที่ทำกินใหม่บนดอยภูคา และเริ่มทำไร่หมุนเวียนเนื่องจากไม่มีที่ราบสำหรับการทำนาดำบนดอย

การหลีกหนีภัยสงครามหรือการอพยพย้ายถิ่นไปตั้งรกรากใหม่บนที่สูง มิใช่สิ่งแปลกใหม่ในเขตภาคเหนือตอนบนของไทย ชนมากมายหลายกลุ่มถูกกวาดต้อนเป็นเชลยเมื่อผู้นำของตนพ่ายแพ้สงคราม หรือพลัดถิ่นหนีภัยและโรคระบาดมาตั้งรกรากในดินแดนใหม่ ในทำนองเดียวกับที่ชนชายขอบถูกกวาดต้อนจากบ้านและที่ทำกินเพื่อหลีกเลี่ยงให้กับการสร้างเขื่อน โรงงานไฟฟ้า การประกาศเขตอุทยานหรือโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา การอพยพโยกย้ายและการใช้กำลังบังคับเริ่มมีมากขึ้น ส่งผลให้การขัดแย้ง ตอบโต้และต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิของชนกลุ่มต่างๆ จึงเริ่มมีมากขึ้น เมื่อพื้นที่เดิมถูกทำลายโดยรัฐ อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ก็เริ่มถูกสร้างใหม่เพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการอ้างสิทธิเหนือพื้นที่เดิมของตน

ในบทนี้ เราจะวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่กับการสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวนา โดยนำเสนอมุมมองที่ว่า อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มิได้เป็นสิ่งที่หยุดนิ่งหรือตายตัว หากแต่เป็นกระบวนการที่ถูกสร้างขึ้นและปรับเปลี่ยนไปอย่างต่อเนื่องและยืดหยุ่นบนพื้นฐานของการแบ่งแยกระหว่าง “เรา” กับ ชนกลุ่มอื่นๆ ที่หลากหลาย อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์จึงมิใช่อะไรที่คงที่ หากแต่เป็นภาพสะท้อนของกระบวนการเจรจาต่อรองที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง (Bisharat 1999: 204-205) มุมมองดังกล่าวทำให้เราสามารถทำความเข้าใจกับการเมืองเรื่องพื้นที่ และการสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ในฐานะเป็น “ยุทธวิธีทางการเมือง” ในการต่อสู้เพื่อปรับความสัมพันธ์ระหว่างชนชายขอบกับชนกลุ่มอื่นๆ ที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองสูงกว่า พื้นที่หรือ “สถานที่ต่อสู้” แปรสภาพกลายมาเป็นปฏิบัติการของการช่วงชิง (contestation) การเปลี่ยนรูปใหม่ (reformulation) และการต่อต้าน (resistance) ในฐานะเป็นประสบการณ์ที่ช่วยปรับแต่งและมีอิทธิพลต่อการก่อร่างสร้างตัวตนและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวนา

ไร่มุมนเวียนของชาวลัวะและ ‘สถานที่ต่อสู้’ บนดอยภูคา

เช่นเดียวกับพื้นที่สูงอื่นๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ดอยภูคา คือ ผลผลิตแห่งปฏิบัติการของโครงการรัฐ แม้ว่าลักษณะทางกายภาพอันเต็มไปด้วยทิวเขาสลับซับซ้อนสูงชันจะช่วยปกป้องมิให้เกิดการตั้งรกรากถิ่นฐานของผู้คนจำนวนมาก แต่ดินแดนแถบนี้ ก็เป็นส่วนหนึ่งของระบบและเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ รวมทั้ง ชาวลัวะ ม้ง ไทลื้อ และไทยวน (ชลธิรา 2530: 24-28) “หุบเขาเป็นผู้สร้างภูคดอย” ในทัศนะของสก๊อต (Scott 1999) ซึ่งหมายความว่า ผู้คนในเขตที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรหรือรัฐขนาดใหญ่ มักจะมีอิทธิพลเหนือความเป็นไปของผู้คนบนที่สูง และชาวลัวะก็ถูกผลักดันให้ถอยร่นไปอยู่ตรงชายขอบของดินแดนและทำมาหากินบนผืนดินที่ไม่มีความอุดมสมบูรณ์บนดอยสูง (Hirsch 1990: 50)

ในปัจจุบัน ตำบลดอยภูคา ในอำเภอบัว จังหวัดน่าน เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวลัวะ 13 หมู่บ้าน¹ มีบ้านเรือนทั้งสิ้นจำนวน 1,152 หลังคาเรือน และมีประชากรทั้งสิ้น 4,407 คน หมู่บ้านชาวลัวะเหล่านี้กระจายตัวอยู่แถบภูคดอยที่กว้างขวาง บริเวณลำน้ำปัว ห้วยงอน ห้วยสกกุน ห้วยต้นตองและลำน้ำขวาง โดยมีพื้นที่ไร่มุมนเวียนรวมกันนับแสนไร่

หมู่บ้านชาวลัวะเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่เน้นการพึ่งตนเองเป็นหลัก การผลิตเน้นการสร้างความมั่นคงทางด้านอาหาร โดยเฉพาะการได้ผลผลิตข้าวเพียงพอสำหรับบริโภคภายในครัวเรือนตลอดทั้งปี ชาวลัวะส่วนใหญ่จึงยังมุ่งเน้นการเพาะปลูกข้าวไว้ร่วมกับพืชอาหารหลากหลายชนิด การดำเนินชีวิตของชาวลัวะยังคงเป็นไปอย่างเรียบง่าย เน้นการพึ่งพาผลผลิตในไร่และทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะอย่างยิ่งผลผลิตจากป่า เช่น เห็ด หน่อไม้ ผัก ไข่มด ตลอดจน ปลาในลำห้วยเป็นอาหารหลัก เมื่อว่างเว้นจากฤดูทำไร่ข้าว ชาวบ้านจะมีรายได้เสริมจากการทำสวนมะแขว่น เมี่ยง ละหุ่งและเก็บกักที่ขึ้นตามไร่เหล่า (ไร่ข้าวที่ปล่อยให้ร้างไว้ให้พื้นสภาพป่า) ขายเป็นรายได้ให้กับครอบครัว บางครัวเรือนยังเลี้ยงวัวเป็นรายได้เสริม โดยปล่อยให้หากินตามธรรมชาติบริเวณไหล่เขา และเลี้ยงสุกรพันธุ์พื้นบ้านสีดำ เด็กชาวลัวะรุ่นใหม่ที่มีการศึกษาเริ่มออกไปเป็นแรงงานรับจ้างของกรมป่าไม้ หรืออพยพย้ายถิ่นไปทำงานต่างจังหวัด เช่น รับจ้างตัดอ้อย ปลูกข้าวโพด เป็นต้น แม้ว่าแรงงานอพยพย้ายถิ่นจะมีจำนวนไม่มากนัก

¹ หมู่บ้านทั้ง 13 แห่ง ได้แก่ บ้านปางยาง บ้านขุนภู บ้านผาเวียง บ้านแจลงหลวง บ้านตาน้อย บ้านเตี้ยกลาง บ้านเตี้ยกู่เหิน บ้านป่าไร่ บ้านห้วยปุด บ้านเตี้ยห้วยงอน บ้านกอก บ้านน้ำปัวพัฒนา และบ้านน้ำตัน ในการทำวิจัยภาคสนามครั้งนี้ได้เก็บข้อมูลจากหมู่บ้านสามแห่งด้วยกัน คือ บ้านเตี้ยกลาง บ้านเตี้ยห้วยงอน และบ้านเตี้ยกู่เหิน

ในอดีต ชุมชนลัวะบ้านเตยมีการติดต่อกับชุมชนลัวะบ้านบ่อเกลือเป็นประจำ โดยมีการแลกเปลี่ยนสินค้าที่จำเป็นโดยเฉพาะเกลือ ชาวบ้านเตยยังทำการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากับคนพื้นราบ โดยนำสินค้าที่ผลิตได้เองในท้องถิ่น เช่น เมี่ยงและมะแขว่นไปขายและซื้อเสื้อผ้า ยาสูบ น้ำมันก๊าด อีกทั้งเครื่องมือการเกษตรที่จำเป็น ชาวลัวะกับคนพื้นราบจึงมีการ “ผูกเสี่ยว” หรือเพื่อนซึ่งเป็นคู่ค้าแลกเปลี่ยนสินค้ากันมาเป็นเวลาช้านาน

ในหลายๆ ลักษณะ ผืนป่าและไร่เหล่าเป็นหัวใจสำคัญของชุมชนชาวลัวะและระบบเกษตรกรรมแบบไร่หมุนเวียน ในฐานะที่เป็นทั้งแหล่งอาหาร ยา แหล่งที่มาของรายได้เงินสดและเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในลักษณะพึ่งพาและผูกพันมาเป็นเวลาช้านาน ได้กลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญของวัฒนธรรมการผลิตและระบบการจัดการทรัพยากร ซึ่งได้รับการถ่ายทอดผ่านความเชื่อ ตำนานและจารีตปฏิบัติมากมายหลายประการ ซึ่งเน้นในเรื่องของการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างยั่งยืน ตัวอย่างเช่น ชาวลัวะมีกฎข้อห้ามมิให้ตัดไม้ในบริเวณป่าต้นน้ำและบนยอดดอย ซึ่งเชื่อว่าเป็นที่สถิตยของผีขุนห้วยและเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าที่กลายมาเป็นอุทยานแห่งชาติดอยภูคาในปัจจุบันเป็นประจักษ์พยานยืนยันถึงจารีตประเพณีในการอนุรักษ์ป่าของชาวลัวะที่สืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน

ในขณะที่ความเชื่อในป่าศักดิ์สิทธิ์ ช่วยยืนยันให้เราเห็นถึงบทบาทของความเชื่อและจารีตประเพณีที่ถูกนำมาใช้เป็นพื้นฐานของอุดมการณ์อนุรักษ์ป่า ชาวลัวะยังมีกฎข้อห้ามและจารีตปฏิบัติอีกมากมายหลายประการ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบการจัดการทรัพยากร ตัวอย่างเช่น ในผืนป่าหลายประเภทมีกฎห้ามตัดไม้บริเวณสันดอยและทางน้ำ กฎเกณฑ์ทางสังคมเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการรักษาทางน้ำ และปกป้องมิให้มีการชะล้างพังทลายของหน้าดิน นอกจากนี้การปลูกมะแขว่น เมี่ยง และพืชเศรษฐกิจอีกหลายชนิดในผืนป่าบริเวณไหล่เขาและรอบๆ พื้นที่ไร่เหล่า ทำให้ชาวลัวะปลูกพืชรักษา “พื้นที่” เหล่านี้ไว้ในฐานะที่เป็นแหล่งทำกินและกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน

ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ การแลกเปลี่ยนแรงงานและการจัดการทรัพยากรร่วมกันภายในชุมชนทำให้ชาวลัวะ มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่แน่นแฟ้น ฐานะทางสังคมและการถือครองที่ดินในระดับที่ไม่แตกต่างกัน ยังช่วยเสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นและความสมานฉันท์ภายใน ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ค่อนข้างเท่าเทียมและระบบการผลิตที่เน้นการยังชีพในลักษณะที่พึ่งพาธรรมชาตินี้เอง ที่ทำให้ชาวลัวะกลายมาเป็นภาพตัวแทนของชุมชนบนที่สูง ที่พยายามอย่างต่อเนื่องเรื่อยมาในการปรับตัวให้เข้ากับขีดจำกัดของระบบนิเวศ ที่เป็นอุปสรรคต่อการทำการผลิตอย่างเข้มข้นและการขยายพื้นที่เพาะปลูก เงื่อนไขของระบบนิเวศและระบบการผลิตนี้เอง ที่ส่งผลให้ชาวลัวะเลือกใช้ระบบกรรมสิทธิ์และการจัดการทรัพยากรร่วม ซึ่งมีรูปแบบที่

ยืดหยุ่นและปรับเปลี่ยนตามความจำเป็นและความต้องการของครัวเรือนต่างๆ ระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรร่วมกันนี้เอง ที่ช่วยสร้างหลักประกันและความมั่นคงให้กับชุมชนบนที่สูงมาเนิ่นนานหลายชั่วอายุคน

ชุมชนชาวลัวะทุกแห่ง คือ เจ้าของไร่หมุนเวียน องค์กรรมสิทธิ์ทั้งหมดของหมู่บ้านวางอยู่บนพื้นฐานของการควบคุมที่ดิน การจัดการแรงงานและการใช้ประโยชน์จากไร่หมุนเวียน แม้ว่าที่ดินจะนับเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน แต่สิทธิในการใช้ที่ดินของแต่ละครัวเรือนซึ่งเกิดขึ้นจากการใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมาแต่เดิม ได้รับการยอมรับและสืบทอดต่อกันไปจนถึงลูกหลาน ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อฤดูทำไร่หมุนเวียนมาบรรจบอีกวาระหนึ่ง ทุกครัวเรือนจึงมักกลับไปยังผืนไร่ที่ครอบครองเคยทำกินมาแต่เดิม ในบางกรณี พี่น้องอาจทำกินในผืนไร่แปลงเดียวกันสืบทอดไปแม้จะแต่งงานแยกครัวเรือนไปแล้วก็ตาม โดยปกติแล้วครัวเรือนอันประกอบไปด้วยพ่อแม่และลูกนับเป็นหน่วยการผลิตหลัก อย่างไรก็ตาม ระบบการผลิตแทบทั้งหมดได้รับการจัดตั้งบนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแรงงานภายในกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้าน กลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงานจะทำหน้าที่หลักในช่วงของการเพาะปลูกและการเก็บเกี่ยว เมื่อมีความจำเป็นต้องใช้แรงงานค่อนข้างมากภายในเวลาจำกัด การรับจ้างแรงงานในภาคเกษตรยังคงเป็นเรื่องแปลกใหม่และไม่นิยมกระทำกันในชุมชน ครัวเรือนชาวลัวะยึดมั่นในระบบการแต่งงานแบบผัวเดียวเมียเดียวอย่างเคร่งครัด ภายหลังการแต่งงานนิยมให้ฝ่ายชายย้ายเข้ามาอยู่ในครัวเรือนของฝ่ายหญิง ระบบการจัดที่อยู่อาศัยภายหลังการแต่งงานจึงมีลักษณะเป็นแบบ “มาตุพงศ์” (matrilocal residence) ระบบเครือญาติเป็นระบบนับญาติทั้งสองฝ่าย เด็กๆ ใช้นามสกุลของพ่อตามกฎหมายไทยแต่นับถือผีของสายสกุลข้างแม่

วัฏจักรของการเพาะปลูกในบ้านเตยเริ่มต้นขึ้นในช่วงเดือนมกราคม เมื่อผู้อาวุโสของหมู่บ้านทำการปรึกษาหารือ และตัดสินใจร่วมกันเพื่อเลือกผืนไร่สำหรับปลูกข้าวในปีต่อไป แม้ว่าผู้อาวุโสจะทราบดีว่าไร่เหล่าแปลงต่อไปที่จะถูกตัดฟันเพื่อปลูกข้าวนั้นเป็นแปลงใดในรอบของการหมุนเวียน แต่ผู้อาวุโสก็ต้องยืนยันความเหมาะสมของผืนไร่ว่าได้เจริญเติบโตมีไม้ปกคลุมได้ที่แล้วหรือไม่ อีกทั้งตรวจสอบว่าดินในบริเวณนั้นคือดินอุดมสมบูรณ์ ไม่ใช่ดิน “จืด” หรือขาดธาตุอาหารที่จำเป็นสำหรับการเจริญเติบโตของพืช อีกทั้งไม่มีร่องรอยไฟไหม้ในไร่เหล่าแปลงนี้ หากไร่เหล่าแปลงใดมีคุณสมบัติไม่เหมาะสม ชุมชนก็อาจตัดสินใจเลือกไร่เหล่าแปลงถัดไปเพื่อทำการเพาะปลูกแทน แต่เดิมมา ชาวลัวะบ้านเตยมักมีที่ดินครัวเรือนละประมาณ 8-10 แปลง ซึ่งหมายความว่า ชาวบ้านสามารถตัดฟันไร่เพื่อทำการเพาะปลูกแปลงละหนึ่งปีหมุนเวียนเปลี่ยนไปเป็นเวลาประมาณ 8-10 ปีก่อนจะครบรอบหมุนเวียนกลับมาตัดฟันไร่ผืนแรกอีกครั้งหนึ่ง หากแต่ในปัจจุบัน แรงกดดันจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ทำให้ชาวบ้านจำต้องละทิ้งไร่บางแปลงและลดรอบการ

หมุนเวียนลงจากเดิมมาเป็น 3-5 ปี เท่านั้น ซึ่งหมายความว่า การเลือกไร่เหล่าสำหรับการเพาะปลูกจะมีข้อจำกัดมากขึ้น และไร่เหล่าอาจถูกใช้งานที่ขึ้นจนขาดความอุดมสมบูรณ์และให้ผลผลิตที่ไม่เพียงพอต่อความต้องการบริโภคภายในครัวเรือน

การตัดฟันไร่จะเริ่มขึ้นในช่วงเดือนมกราคมและใช้เวลาประมาณ 10 - 15 วัน สมาชิกของครัวเรือนจะทำงานร่วมกันในการตัดฟันต้นไม้ออกจากผืนไร่ ไม้ขนาดเล็กและไม้พุ่มจะถูกตัดบริเวณโคนใกล้กับพื้นดิน ในขณะที่ไม้ขนาดใหญ่จะถูกตัดโดยเหลือลำต้นสูงประมาณ 1-2 เมตร กิ่งก้านของไม้ใหญ่จะถูกตัดฟันและริดใบออกจนหมดเพื่อมิให้เกิดร่มเงาบังต้นข้าวที่จะเกิดใหม่ จารีตปฏิบัติของการไม่โค่นไม้ใหญ่ลงทั้งหมดก็เพื่อให้ต้นไม้อื่นฟื้นตัวขึ้นหลังจากที่ฝนเริ่มตก และทำให้ไร่เหล่าคืนสู่ความอุดมสมบูรณ์กลายเป็นผืนป่าได้เร็วขึ้น ไร่ที่ตัดฟันแล้วจะถูก “ตากไร่”ทิ้งไว้เป็นระยะเวลาประมาณ 6-8 สัปดาห์เพื่อให้ไม้แห้งสนิทและติดไฟดี การที่ครัวเรือนทั้งหมดในชุมชนมีไร่ของตนติดๆ กันเป็นผืนใหญ่ ทำให้การเผาไร่เป็นกิจกรรมที่ชุมชนทั้งหมดทำร่วมกัน แต่ละครัวเรือนจะช่วยกันทำแนวกันไฟเป็นระยะห่าง 7-8 เมตรเพื่อมิให้ไฟลามไปติดไร่เหล่าแปลงอื่น การเผาไร่ในบ้านเตี้ยจึงทำในเวลาเดียวกันและระดมแรงงานทั้งหมดหมู่บ้าน รวมทั้งหมู่บ้านอื่นๆ ในละแวกใกล้เคียงมาช่วย เพื่อควบคุมทิศทางของไฟไม่ให้ลุกลามไปเผาป่าในบริเวณใกล้เคียง และลดอันตรายที่อาจเกิดขึ้นได้ ก่อนการเผาไร่ ชาวลัวะจะทำพิธีไหว้ผีเพื่อขอให้การเผาไร่ดำเนินไปอย่างเรียบร้อย

หลังจากเผาไร่และเผาซ่อมในบริเวณที่ยังเผาไม่สมบูรณ์ดี แต่ละครัวเรือนก็จะลงมือสร้างตุงหรือเทียนหลังน้อยในไร่ของตน ตุงหลังเล็กที่สร้างด้วยไม้ไผ่และมุงด้วยหญ้าจะเป็นที่ปักกินอาหารในเวลากลางวัน สถานที่หลบแดดยามบ่ายเมื่อแสงอาทิตย์แผดแรงจนอ่อนล้า หรือพื้นที่หลบฝนที่โชยกระหน่ำตามฤดูกาล เด็กๆ ที่โตแล้วอาจนอนค้างที่ไร่เพื่อเฝ้าผลผลิตก่อนและหลังการเก็บเกี่ยว

การระดมแรงงานของญาติมิตรและเพื่อนบ้านจะทำในช่วงของการเพาะปลูกและการเก็บเกี่ยว การปลูกจะเริ่มต้นขึ้นในช่วงต้นเดือนเมษายนก่อนที่จะเริ่มหยาดลงมา ในวันที่ 12 เมษายน ก่อนประเพณีสงกรานต์ของชาวไทยวน ชาวลัวะแถบดอยภูคาจะทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำบัวหรือพิธีไหว้ผีเจ้าหลวงบัว ครัวเรือนทั้งหมดในทุกหมู่บ้านจะช่วยกันบริจาคเงินเพื่อซื้อไก่ หมู หรือควายเพื่อใช้เซ่นผีเจ้าหลวงบัว ในปัจจุบัน พิธีดังกล่าวเป็นเสมือนกับสัญลักษณ์ของความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาวลัวะ อีกทั้งช่วยตอกย้ำความเป็นชาติพันธุ์และการอ้างสิทธิเป็นผู้ครอบครองผืนดินแถบนี้มาแต่เดิม ผ่านความสัมพันธ์ระหว่างชาวลัวะกับผี

ชาวลัวะบ้านเตี้ยแต่ละครัวเรือนนิยมปลูกข้าวเหนียว 7-8 สายพันธุ์ในไร่ โดยแต่ละครัวเรือนจะเก็บสายพันธุ์ของตนเอาไว้ แต่ละครัวเรือนจะเริ่มหยอดข้าวดอกก่อน แล้วจึงหยอดข้าวกลาง

และข้าวปี ซึ่งข้าวแต่ละสายพันธุ์จะสุกไม่พร้อมกัน ทำให้ชาวบ้านสามารถทยอยกันเก็บเกี่ยวโดยไม่หนักแรงจนเกินไป การปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์ยังเป็นการช่วยลดความเสี่ยงจากการถูกรบกวนโดยแมลงศัตรูพืช และโรคระบาดอีกด้วย ในช่วงที่ปลูกข้าวนั้น ชาวลัวะยังนิยมที่จะหยอดเมล็ดพันธุ์พืชที่เป็นอาหารไปด้วย ดังนั้นไร่ข้าวของชาวลัวะจึงอุดมไปด้วยอาหารที่สามารถเก็บกินได้ตลอดทั้งปี ไม่ว่าจะเป็นพริก มะเขือ แตง เผือก มัน ข้าวโพด ถั่ว งา ยาสูบ พักทอง พักเขี้ยวและผักอีกหลายสิบชนิด

หลังจากปลูกข้าวแล้ว แรงงานในครัวเรือนจะใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับการดูแลและกำจัดวัชพืช โดยเฉพาะการดายหญ้าในไร่ ชาวลัวะบ้านเตยเล่าถึงอดีตว่าในสมัยก่อนนั้น แรงงานในครัวเรือนมีจำกัด เพราะสุขภาพอนามัยของชาวบ้านไม่สู้ดีนัก ลูกหลานมักเจ็บป่วยเป็นประจำ ทำให้พ่อแม่ต้องใช้เวลาดูแลลูก ไม่มีเวลาไปดูแลหญ้าในไร่ ทำให้ผลผลิตไม่เพียงพอต่อการบริโภค แต่ในปัจจุบันชาวบ้านมีเวลาดูแลไร่เพิ่มขึ้นเนื่องจากมีสถานอนามัยอยู่ในหมู่บ้าน ทำให้ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นจนเพียงพอต่อความต้องการบริโภคภายในครัวเรือน ภาระหนักในการดายหญ้าในไร่ ทำให้ชาวลัวะไม่นิยมทำไร่ในพื้นที่แปลงใหญ่ เนื่องจากพื้นที่ไร่ขนาดใหญ่นั้นอาจตัดฟันโค่นเผาและปลูกข้าวได้ แต่ไม่สามารถดูแลวัชพืชได้อย่างทั่วถึง ปัญหาเรื่องหญ้ายังเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านไม่นิยมปลูกพืชในไร่ผืนเดียวกันเกินกว่าหนึ่งปี เพราะจะทำให้ปริมาณหญ้ามามากขึ้นและยากต่อการควบคุม ภูมิปัญญาพื้นบ้านของชาวลัวะเน้นองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการคัดเลือกและดูแลรักษาสายพันธุ์พืช ในฐานะที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของการสร้างความมั่นคงทางการผลิต ชาวลัวะยังตระหนักดีถึงความสำคัญของการปล่อยผืนไร่ทิ้งไว้เป็นระยะเวลาหนึ่งเพียงพอสำหรับให้ป่าฟื้นตัว และผืนดินกลับคืนสู่ความอุดมสมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง การปล่อยให้ป่าฟื้นสภาพตามทัศนะของชาวลัวะยังเป็นวิธีการควบคุมหญ้าตามธรรมชาติที่ได้ผลดี ไร่เหล่าหรือป่าฟื้นสภาพจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในวิถีคิดของชาวลัวะ ทั้งในด้านการสร้างความมั่นคงทางการผลิตและในด้านการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

ไร่เหล่ายังเป็นแหล่งอาหาร และยาที่สำคัญ การสำรวจชนิดของพืชที่เติบโตขึ้นเองในไร่เหล่าของชาวลัวะบ้านเตย ยืนยันข้อค้นพบของปีเตอร์ कुนสตัดเตอร์ (Kunstadter 1978: 91) ที่พบว่าในไร่เหล่าของชาวลัวะมีพืชขึ้นเองกว่า 200 สายพันธุ์ และพืชเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นอาหารและยาของชาวลัวะ ในอดีตที่ผ่านมา รอบหมุนเวียนประมาณ 8-10 ปี นับว่าเป็นแบบแผนปกติที่พบเห็นได้ทั่วไปในระบบไร่หมุนเวียนของชาวลัวะ การลดเวลาลงย้อมทำให้ดินขาดความอุดมสมบูรณ์และส่งผลกระทบต่อปริมาณผลผลิต การลดรอบตัดฟันของไร่หมุนเวียนให้สั้นลงยังส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงของผืนป่าและไร่เหล่า หญ้าคาประเภทต่างๆ จะมีมากขึ้นและส่งผลให้การใช้ที่ดินในการเพาะปลูกมีข้อจำกัดเพิ่มขึ้น

ในช่วงระยะเวลา 4-5 ปีมานี้ แรงกดดันที่เพิ่มสูงขึ้นจากการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ดอยภูคา การขยายพื้นที่อุทยาน ตลอดจนโครงการอนุรักษ์และปลูกป่าของกรมป่าไม้ ได้บีบให้ชาวลัวะแห่งดอยภูคาจำต้องลดรอบการทำไร่หมุนเวียนจากเดิมที่เคยมีรอบหมุนเวียนเป็นเวลา 8-10 ปี ลงเหลือเพียง 3-5 ปี การลดรอบและละทิ้งไร่บางแปลงทำให้นาของการถือครองที่ดินของชาวลัวะบ้านเตี้ยลดลงอย่างเป็นอย่างมาก ในขณะที่ครัวเรือนแต่ละครัวเรือนเคยมีไร่ประมาณ 8-10 แปลง และมีพื้นที่แปลงละ 10-12 ไร่ในปัจจุบัน ครัวเรือนส่วนใหญ่เหลือไร่เพียงครัวเรือนละ 3-4 แปลง การลดรอบทำไร่หมุนเวียนและการลดลงของที่ดิน ส่งผลกระทบโดยตรงต่อความมั่นคงในการผลิตและอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการผลิตในอนาคตอันใกล้ การเพาะปลูกบนที่ดินแปลงเดิมซ้ำแล้วซ้ำอีกติดๆ กันเป็นเวลาหลายปี ทำให้ปัญหาการเก็บหญ้ามีมากขึ้น ชาวลัวะบ้านเตี้ยแก้ปัญหาด้วยการใช้น้ำเกลือฉีดพ่นหญ้าคาเพื่อให้หญ้าตาย ปัญหาเกลือตกค้างและดินเค็มอาจกำลังกลายเป็นปัญหาใหญ่ที่ชาวลัวะจำต้องแก้ไขในอนาคต

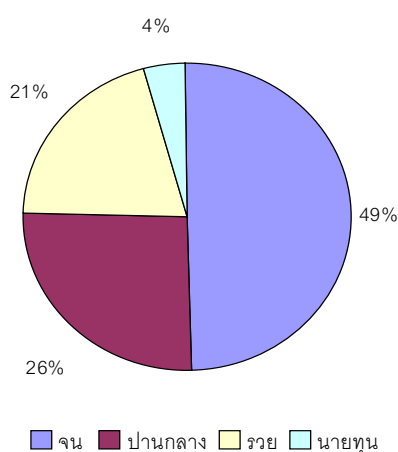
แม้ปัญหาทางการผลิตและการจัดการป่าจะมีมากขึ้นเป็นลำดับ แต่ไร่หมุนเวียนก็ยังคงเป็นระบบการผลิต และการทำมาหากินเลี้ยงชีพของชาวลัวะสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน ไร่หมุนเวียนยังคงเป็นแหล่งอาหาร ยา ทำเลเลี้ยงสัตว์ และเป็นแหล่งที่มาของรายได้ที่เป็นเงินสดจากการเก็บเมี่ยง กัง มะแขว่น และผลผลิตอื่นๆ จากไร่เหล่าและพื้นที่ป่าโดยรอบ ข้อเท็จจริงที่ว่าชาวลัวะยังคงใช้ป่าในการทำมาหากินขั้นพื้นฐานและในการหารายได้ที่เป็นเงินสด และไร่หมุนเวียนยังคงเป็นระบบการผลิตสำคัญที่เชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อมเข้าด้วยกัน ทำให้สำนึกผูกพันระหว่างชาวลัวะกับผืนไร่ยังคงสนิทแนบแน่นดังเดิม “ไร่” ยังคงเป็นคำที่บ่งบอกวิถีชีวิตและและปฏิบัติ การชิงพื้นที่ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และการผลิตซ้ำอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวลัวะแห่งดอยภูคา

เศรษฐกิจชุมชนของชาวลัวะ

หากเปรียบเทียบเศรษฐกิจชุมชนของชาวลัวะ กับชนพื้นราบกลุ่มต่างๆ ในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย เราอาจกล่าวได้ว่าชุมชนลัวะยังมีความแตกต่างทางสังคมและความแตกต่างทางชนชั้นค่อนข้างน้อย ชาวลัวะยังคงเน้นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก และเน้นการเก็บผลผลิตทางภาคเกษตรที่ได้จากธรรมชาติเป็นรายได้เสริมหรือรายได้ที่เป็นเงินสด การลงทุนทางการผลิตมีน้อยมากหรือแทบไม่มีเลย ในบ้านเตี้ยไม่มีชาวนาไร่ที่ดินและชาวลัวะส่วนใหญ่ยังคงทำกินเลี้ยงชีพจากการทำไร่เป็นหลัก อย่างไรก็ตาม การสำรวจข้อมูลทางเศรษฐกิจและสังคมจากชาวลัวะบ้าน

เตี้ยจำนวน 198 ครัวเรือน ทำให้เราเห็นภาพเศรษฐกิจชุมชนของชาวบ้านเตี้ยได้ชัดเจนขึ้น² โดยสามารถแบ่งแยกกลุ่มหรือชนชั้นของชาวบ้านเตี้ยออกเป็น 4 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีฐานะยากจน ปานกลาง ฐานะดี และร่ำรวย

แผนภูมิที่ 1: แสดงร้อยละของครัวเรือนในชนชั้นต่างๆ ของบ้านเตี้ย

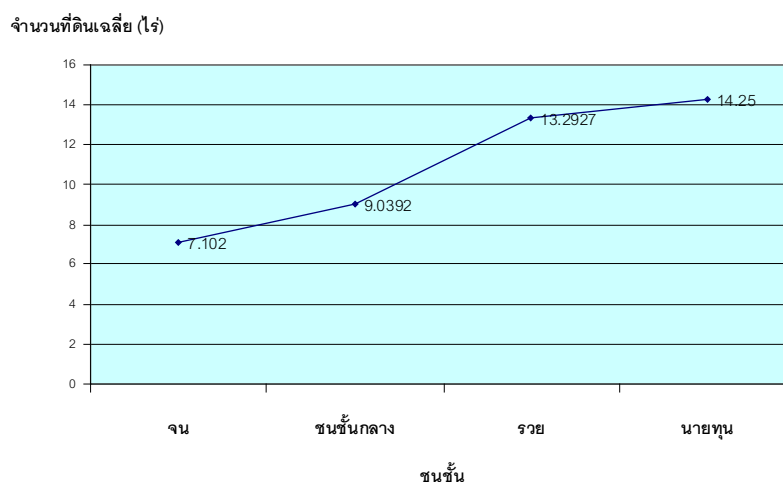
จากแผนภูมิที่ 1 เราจะเห็นได้ค่อนข้างชัดเจนว่าในบ้านเตี้ยนั้น ประชากรที่จัดได้ว่ามีฐานะร่ำรวยนั้นมีอยู่เป็นจำนวนน้อยมาก คือ คิดเป็นเพียงร้อยละ 4 ของประชากรทั้งหมด และความแตกต่างทางชนชั้นก็ไม่ได้ทำให้การถือครองที่ดินมีความเหลื่อมล้ำกันมากมายนัก นั่นคือ คนร่ำรวยมิได้สะสมที่ดินเพื่อใช้เป็นเครื่องมือการผลิตและการลงทุน

² การเก็บข้อมูลภาคสนามในบ้านเตี้ยนั้นทำในระหว่างเดือนมีนาคม 2543 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ 2544 จากจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 305 ครัวเรือนในบ้านเตี้ยกลาง บ้านเตี้ยกึ่งเหินและเตี้ยห้วยงอน เราได้เลือกสัมภาษณ์ครัวเรือนทั้งหมด 198 ครัวเรือนเพื่อเก็บข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการถือครองที่ดิน รายได้ รายจ่าย หนี้สิน การย้ายถิ่น เพื่อทำความเข้าใจกับสภาพเศรษฐกิจชุมชนโดยรวมและเพื่อเปรียบเทียบข้อมูลกับชุมชนอื่นๆ ในเขตภาคเหนือตอนบน

ตารางที่ 1 การจำแนกชนชั้นและขนาดการถือครองที่ดินในบ้านเตี้ย

ฐานะ	จำนวนครัวเรือน	เปอร์เซ็นต์	ขนาดการถือครองที่ดิน
ยากจน (6000 บาท/ปี)	91	49.5	7.1020
ปานกลาง (6,001-12,000/ปี)	51	25.8	9.0392
ฐานะดี (12,001-60,000 ปี)	51	20.7	13.2927
ร่ำรวย (60,000+/year)	8	4.0	14.2500
Total	198	100	Mean = 9.1717

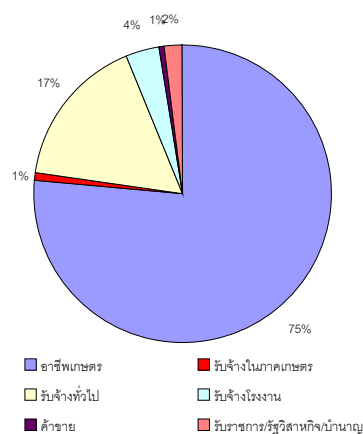
แผนภูมิที่ 2: แสดงค่าเฉลี่ยขนาดการถือครองที่ดินของครัวเรือนในชนชั้นต่าง ๆ

จากตารางที่ 1 และแผนภูมิที่ 2 จะสังเกตเห็นได้ว่า แม้ความแตกต่างทางชนชั้นกับขนาดของการถือครองที่ดิน จะมีลักษณะที่สอดคล้องกัน นั่นคือ ครัวเรือนที่มีฐานะร่ำรวยและฐานะดี จะมีขนาดการถือครองที่ดินมากกว่าครัวเรือนปานกลางและยากจน แต่แม้กระนั้นก็ดี ครัวเรือนยาก

จนและปานกลางซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของชุมชนก็ยังคงสามารถผลิตซ้ำตนเองในการทำไร่หมุนเวียนเพื่อยังชีพได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพิงรายได้จากการรับจ้างแรงงานดังเช่นเกษตรกรส่วนใหญ่ในเขตพื้นที่ราบ ข้อมูลจากตารางที่ 2 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ร้อยละ 98 ของครัวเรือนยากจนในบ้านเตี้ยยังคงพึ่งพิงการผลิตในภาคเกษตรหรือการทำไร่หมุนเวียนเพื่อยังชีพ ในขณะที่ ร้อยละ 78 ของครัวเรือนฐานะปานกลางยังคงทำไร่หมุนเวียนเป็นอาชีพหลัก ในขณะที่เกษตรกรในเขตพื้นที่ราบของภาคเหนือส่วนใหญ่ มีรายได้จากการรับจ้างแรงงานมากกว่ารายได้จากการผลิตในภาคเกษตร หากแต่ในบ้านเตี้ย กว่าร้อยละ 75 ของครัวเรือนทั้งหมดยังคงมีรายได้หลักจากการผลิตในภาคเกษตร และงานรับจ้างยังคงมีบทบาทเพียงเล็กน้อยในฐานะที่มาของรายได้ของครัวเรือน (โปรดดูแผนภูมิที่ 3) ยิ่งไปกว่านั้น ความแตกต่างในเรื่องของการเข้าถึงทรัพยากรสำคัญ คือ ที่ดิน อีกทั้งความแตกต่างในเรื่องของแบบแผนของการใช้ที่ดินและทรัพยากรธรรมชาตินั้น มีอยู่น้อยมากในบ้านเตี้ย ลักษณะดังกล่าวทำให้ชาวลัวะบ้านเตี้ยยังคงมีลักษณะเป็นสังคมชาวไร่ชาวนาอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนั้น จารีตปฏิบัติเกี่ยวกับการจัดการที่ดิน ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติและการจัดการทรัพยากรในลักษณะที่มีความยืดหยุ่นและอ่อนไหวต่อความจำเป็นและความต้องการของครัวเรือนต่างๆ ทำให้ชาวนบ้านเตี้ยยังสามารถทำมาหากินและดำเนินชีวิตอยู่บนระบบการผลิตแบบเดิมได้อย่างมีประสิทธิภาพพอสมควร

แผนภูมิที่ 3 กราฟแสดงจำนวนร้อยละอาชีพของครัวเรือนในบ้านเตี้ย

ตารางที่ 2: อาชีพและแหล่งที่มาของรายได้หลักในบ้านเตี้ย

Social Classes	Agriculture	Wage labour in agriculture	Wage labour outside the village	Factory worker	trade	Civil service	Total
Poor	96	1	1	-	-	-	98
Middle	38	1	8	4	-	-	51
Well-to-do	15	-	19	3	1	3	41
rich	2	-	5	-	-	1	8
Total	151	2	33	7	1	4	198

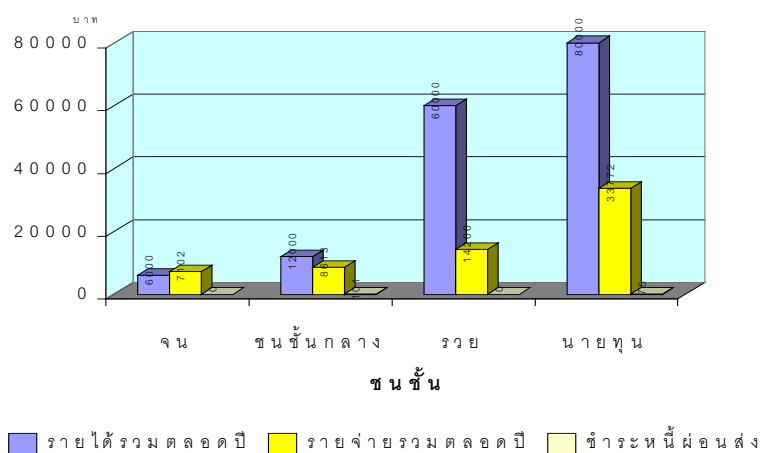
หากความแตกต่างทางชนชั้นเชื่อมโยงกับการสะสมทุน และกระบวนการเปลี่ยนแปลงซึ่งทำให้เกิดความแตกต่างในสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร โดยเฉพาะที่ดิน อีกทั้งการควบคุมการผลิตและการจัดการแรงงานของคนกลุ่มต่างๆ แล้ว เราอาจกล่าวได้ว่า ความแตกต่างทางชนชั้นในบ้านเตี้ยนั้นมีอยู่น้อยมาก แม้ว่าเราจะเริ่มมองเห็นความแตกต่างในด้านของรายได้ และครัวเรือนบางครัวเรือนเริ่มมีฐานะร่ำรวยกว่าครัวเรือนส่วนใหญ่ในชุมชน หากแต่ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติและความสัมพันธ์ทางการผลิตอันเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมยังคงมีลักษณะแน่นแฟ้น ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเอามือเอาวันและการแบ่งปันที่ดินให้ครัวเรือนที่มีฐานะยากจนกว่า ยังคงเป็นวิถีปฏิบัติที่พบเห็นได้ในระบบการผลิตของชาวลัวะ ในขณะที่การเช่าที่ดินและการจ้างแรงงาน กลับไม่ปรากฏในบ้านเตี้ย นอกจากนั้น ปัจจัยที่เอื้อต่อการสูญเสียที่ดินทำกินของชาวนาพื้นราบ ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของหนี้สิน หรือการต้องแบกรับภาระดอกเบี้ยราคาแพงจากการกู้หนี้ยืมสินเพื่อไปลงทุนทำการผลิตพืชพาณิชย์ ยังคงไม่เกิดขึ้นในบ้านเตี้ย ชาวลัวะยังคงใช้ชีวิตในลักษณะที่เรียบง่าย ไม่ฟุ้งเฟ้อเห่อเหิมและสิ้นเปลืองเงินทองไปกับการซื้ออุปกรณ์ไฟฟ้าหรือการบริโภคสินค้าจากภายนอก ข้อมูลจากตารางที่ 3 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ครัวเรือนชาวลัวะในบ้านเตี้ยนั้นมีค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นค่าอาหาร เสื้อผ้า ยา หรือค่าใช้จ่ายอื่นๆ น้อยมาก อีกทั้งแทบไม่ปรากฏว่ามีหนี้สินแต่ประการใด

ตารางที่ 3: รายจ่ายเฉลี่ยของครัวเรือนในบ้านเตี้ย

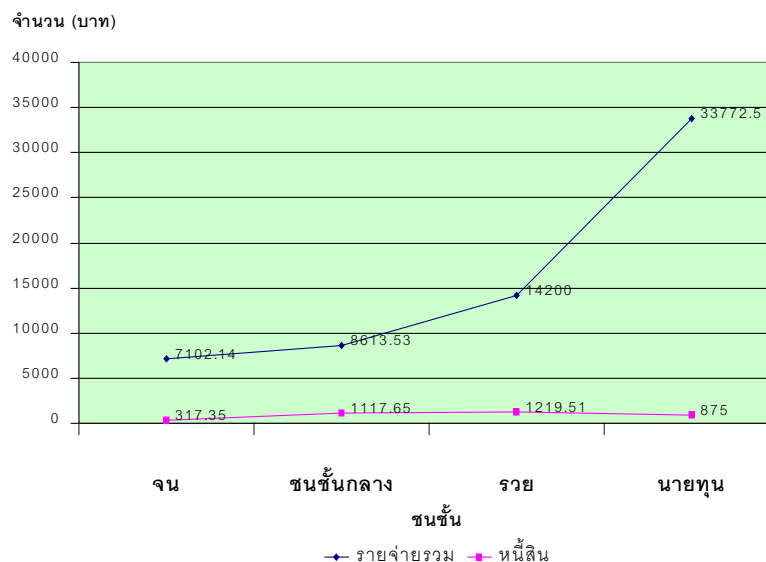
Social Classes	Food	Clothes	Medicine	Construction	Transport	Education	Household appliances	Debt payment	Others
Poor	5393	535	132	51	256	212	892	-	50
Middle	5015	422	61	925	336	412	899	101	37
Well-to-do	6624	670	152	2056	959	482	1155	-	103
Rich	13000	1487	156	27500	1875	875	1626	75	-
Total	5858	572	119	1800	487	346	966	29	55

ในทำนองเดียวกัน แผนภูมิที่ 4 และ 5 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า รายได้ต่อปีของครัวเรือนต่างๆ ในบ้านเตี้ยนั้น มีมากกว่ารายจ่ายและหนี้สินอย่างชัดเจน สาเหตุสำคัญอาจเป็นเพราะว่า ชาวลัวะบ้านเตี้ยยังมิได้ถูกดูดซึมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาด และการผลิตเชิงพาณิชย์ ซึ่งทำให้ชาวลัวะยังคงสามารถรักษาวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมและผลิตซ้ำระบบการผลิตแบบเดิมเอาไว้ได้ในระดับหนึ่งแน่นอน ความสามารถในการผลิตซ้ำความเป็นชุมชนลัวะย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถในการรักษาสถานะของการเป็นผู้ควบคุมเครื่องมือการผลิตและการจัดการแรงงานได้อย่างเหมาะสม

แผนภูมิที่ 4: แสดงร้อยละของรายได้ รายจ่ายและหนี้สินของครัวเรือนบ้านเตี้ย

แผนภูมิที่ 5: กราฟแสดงความเฉลี่ยรายจ่ายและหนี้สินของชนชั้นต่างๆ ตลอดทั้งปี

อย่างไรก็ตาม ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ความมั่นคงในการยังชีพ อีกทั้งศักยภาพในการควบคุมการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชาวลัวะ ได้ถูกลดทอนลงไปเป็นอันมาก การสถาปนาระบบการจัดการป่าในอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของหลักการและวิธีคิดที่แตกต่างออกไปจากชุมชนท้องถิ่น แต่ได้รับแรงสนับสนุนจากพลังอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เหนือกว่า ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชุมชนบนที่สูง ประเด็นความขัดแย้งระหว่างการจัดการป่าแบบวนวิทยาศาสตร์ (scientific forestry) กับวัฒนธรรมการผลิตและจารีตประเพณีของชุมชน จึงกลายเป็นประเด็นปัญหาหลักของการเมืองเรื่องพื้นที่ในปัจจุบัน

ศาสตร์แห่งการครอบงำและศิลปะของการต่อต้าน

การขยายตัวของลัทธิอาณานิคมเข้ามาล่าเมืองขึ้นและปล้นชิงทรัพยากรธรรมชาติในเอเชียอาคเนย์ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่ผลักดันให้รัฐไทยในสมัยนั้นทำการปฏิรูประบบราชการในลักษณะรวมศูนย์มากขึ้น อีกทั้งแสวงหามาตรการในการรักษาผลประโยชน์ และขยายอำนาจในการควบคุมทรัพยากรป่าและการทำไม้ให้เป็นระบบยิ่งขึ้น ความพยายามในการขยายอำนาจควบคุมดูแลการทำไม้ของส่วนกลาง อีกทั้งลดทอนอำนาจของเจ้าผู้

ครองนครในการจัดการผลประโยชน์จากป่า นำไปสู่การออกกฎหมายใหม่ๆ เช่น พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมืองซึ่งจะทำสัญญากับชาวต่างประเทศ พ.ศ.2417 ประกาศตัดไม้สัก พ.ศ. 2427 และนำไปสู่การจัดตั้งกรมป่าไม้ ภายใต้คำแนะนำของผู้เชี่ยวชาญชาวอังกฤษ ในพ.ศ. 2439³ การกิจสำคัญของการกรมป่าไม้ในช่วงเวลานั้นก็คือ การจัดระเบียบและควบคุมดูแลสัมปทานไม้สักในพื้นที่ภาคเหนือ และด้วยเหตุผลนี้เอง การควบคุมดูแลกิจการป่าไม้ทั้งหมดให้เป็นสิทธิขาดของรัฐบาลกลางจึงเป็นพื้นฐานสำคัญของการขยายอำนาจ หลังจากออกพระราชบัญญัติรักษาต้นไม้สัก พ.ศ. 2441 และประกาศออกโฉนด พ.ศ. 2445 กรมป่าไม้ก็เริ่มเข้าควบคุมรักษาไม้กระยาเลย ของป่า และไม้ประเภทอื่นๆ เพิ่มขึ้น โดยการออกพระราชบัญญัติรักษาป่า พ.ศ. 2456 แล้วค่อยๆ ขยายการอ้างสิทธิของรัฐเข้าควบคุมพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ดังเช่น พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองป่า พ.ศ. 2481 และพระราชบัญญัติป่าไม้ 2484 ซึ่งเริ่มมีการนิยามความหมายของป่าว่า หมายถึง “ที่ดินที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน” กฎหมายและการนิยามความหมายของป่าดังกล่าว ยังผลให้การขยายขอบเขตของป่าเป็นไปอย่างกว้างขวางทั่วประเทศ กฎหมายฉบับนี้ ยังห้ามมิให้ผู้ใดทำการแผ้วถางป่าที่ยังไม่เคยถูกแผ้วถางมาก่อน หรือได้เคยถูกแผ้วถางมาแล้วและได้ทิ้งร้างมาเกินสิบปี เว้นแต่จะได้รับอนุญาตจากพนักงานเจ้าหน้าที่เป็นหนังสือ หากพิจารณาจากกฎหมายป่าไม้ฉบับต่างๆ เหล่านี้ เราอาจกล่าวได้ว่า การป่าไม้ของไทยเริ่มต้นและพัฒนาขึ้นบนพื้นฐานของแนวคิดสำคัญอย่างน้อยสองประการด้วยกัน ประการแรก คือ การมุ่งแสวงหาและใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากทรัพยากรป่าไม้ และประการที่สอง การอ้างสิทธิของรัฐเหนือพื้นที่ป่า โดยการแยกคนและชุมชนกับป่าออกจากกันอย่างเด็ดขาด

ภายใต้พื้นฐานของหลักการและแนวคิดดังกล่าวข้างต้น เทคนิควิธีทางด้าน “วนวิทยา ศาสตร์” จึงถูกนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการนิยามความหมายใหม่ให้กับ “ป่า” และ “จารีตประเพณี” ของชุมชนท้องถิ่นในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่า มีการกำหนดเขตและแบ่ง “ป่าสงวนแห่งชาติ” ออกเป็นแปลงเพื่อการออกสัมปทาน มีการกำหนดหลักเกณฑ์การทำไม้ ตราประทับไม้ การนำไม้เคลื่อนที่ การควบคุม การแปรรูปไม้ ค่าภาคหลวง ฯลฯ ซึ่งล้วนแล้วแต่เกี่ยวข้องกับการทำไม้ทั้งสิ้น ในแง่ของ “ความหมาย” ที่ลึกลงไปกว่านั้น ภาษาของวนวิทยาศาสตร์ยังคงถูกนำมาใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับการใช้ประโยชน์จากป่าเชิงการค้าและการทำไม้ มีการกำหนดประเภทของไม้ เช่น ไม้หวงห้าม ซึ่งยังถูกแบ่งออกเป็นไม้หวงห้ามธรรมดาและไม้หวงห้ามพิเศษ ไม้หวงห้ามหรือไม่มีค่าเหล่านี้ครอบคลุมไม้สักและไม้สักเพียงไม่กี่ชนิด โดยมีได้พูดถึงหรือให้

³ สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับประวัติของการจัดตั้งกรมป่าไม้และพัฒนาการของกฎหมายและนโยบายป่าไม้ของไทย โปรดดู กรมป่าไม้ (2514), Anchalee (1988), Filipchuk (1991) และเสนห์และยศ (2536)

ความสนใจกับความสัมพันธ์ระหว่างไม้เหล่านี้กับระบบนิเวศท้องถิ่น รวมทั้งการใช้ประโยชน์ของ ชุมชนท้องถิ่นเลยแม้แต่น้อย ในทำนองเดียวกัน การนิยามความหมายของป่าเสียใหม่บนพื้นฐาน ของการอ้างสิทธิของรัฐในฐานะเป็นเจ้าของผืนป่าทั้งหมด ส่งผลให้ชาวบ้านหรือผู้ใช้และดูแลป่าใน ท้องถิ่นมาแต่เดิม กลับถูกกำหนดให้กลายเป็น “ศัตรู” ของป่า “ชาวบ้าน” และ “ชาวเขา” ถูก นิยามให้เป็นตัวการในการตัดไม้ทำลายป่า และถูกจัดให้อยู่ในประเภทของศัตรูหรืออันตรายต่อป่า เช่นเดียวกับภัยพิบัติธรรมชาติและไฟป่า เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า แนวคิดแบบวนวิทยาศาสตร์ วางอยู่บนพื้นฐานของมายาคติเกี่ยวกับการ ใช้ประโยชน์จากป่าโดยชุมชนท้องถิ่นมาตั้งแต่ต้น เป็นเรื่องน่าแปลกที่ว่า โดยพื้นฐานแล้ว สังคม ไทยเป็นสังคมเกษตร และชุมชนชนบทประกอบเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ในอดีตสมัยที่ ป่ายังอุดมสมบูรณ์ วิธีการดำเนินชีวิตของประชาชนคนไทยส่วนใหญ่ก็อาศัยหาเลี้ยงชีพด้วยการ บุกเบิกหักร้างถางพง ทั้งทางราชการเองก็ยิ่งให้การส่งเสริมสนับสนุน ถึงขั้นรับรองสิทธิการใช้ ประโยชน์ในที่ทำกินที่บุกเบิกนั้นด้วย แม้กระทั่งเมื่อมีการเปิดประเทศเมื่อร้อยกว่าปีที่ผ่านมา ทาง ราชการมีนโยบายส่งเสริมการขยายพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อส่งออกหารายได้มาพัฒนาบ้านเมืองให้ ทันสมัย ก็ได้อาศัยชาวไร่ชาวนานี้เองที่ตอบสนองนโยบายของทางราชการ ทำการบุกเบิกหักร้าง ถางพงขยายพื้นที่ทำกินและเพิ่มผลผลิต จนเป็นผลให้ประเทศไทยมีชื่อเสียงในการส่งออกข้าวและ ผลผลิตอื่นๆ ทางเกษตร ตลอดจนในช่วงสี่สิบปีที่ผ่านมา ทางราชการมีนโยบายขยายพื้นที่ เพาะปลูกพืชไร่เพื่อส่งออก ก็ได้ชาวนาชาวไร่นี้เองที่สนองนโยบายการขยายผลผลิตและนำเงินตรา เข้าประเทศจนได้ชื่อว่าเป็นกระดูกสันหลังของชาติ หากแต่ในอีกด้านหนึ่ง กรมป่าไม้ก็มักกล่าวหา “ชาวบ้าน” หรือชาวไร่ชาวนาว่าเป็นผู้บุกรุกป่า ซึ่งแนวคิดและทัศนคติของกรมป่าไม้นั้น มิได้ให้ ความสนใจกับข้อเท็จจริงที่ว่า การบุกเบิกป่าของชาวนาชาวนั้นเป็นการตอบสนองนโยบายของรัฐมา ตั้งแต่ต้น กรมป่าไม้กลับถือตนเป็นเจ้าของป่าทั้งหมด และยึดเอาตัวอักษรของกฎหมายเป็นเกณฑ์ โดยมีได้คำนึงถึงวิถีชีวิตและประเพณีปฏิบัติอันมีมายาวนานแต่อดีต ซึ่งประชาชนได้บุกเบิกที่ทำ กินและทำการผลิตสนองความต้องการตามนโยบายของราชการเสมอมา มาตรการทางกฎหมาย และทัศนะของกรมป่าไม้จึงขัดแย้งกับสภาพความเป็นจริงตลอดมา ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวได้เคยทรงมีพระบรมราโชวาทถึงเรื่องนี้ไว้ว่า:

“ในป่าสงวนซึ่งทางราชการได้ขีดเส้นไว้ว่าเป็นป่าสงวนหรือป่าจำแนก แต่ว่าเราขีดเส้นไว้ ประชาชนก็มีอยู่ในนั้นแล้ว เราจะเอากฎหมายป่าสงวนไปบังคับคนที่อยู่ในป่าที่ยังไม่ได้สงวน แล้ว เพิ่งไปสงวนทีหลังโดยขีดเส้นบนเศษกระดาษก็ชอบกลอยู่ แต่มีปัญหาเกิดขึ้นที่เมื่อขีดเส้นแล้ว ประชาชนที่อยู่ในนั้นกลายเป็นผู้ฝ่าฝืนกฎหมาย ... แต่ว่าถ้าตามธรรมชาติ ใครเป็นผู้ทำผิด กฎหมาย ก็ผู้ที่ขีดเส้นนั่นเอง เพราะว่าบุคคลที่อยู่ในป่านั้นเขาอยู่มาก่อน เขามีสิทธิในทางเป็น

มนุษย์ หมายความว่าทางราชการบุกรุกบุคคล ไม่ใช่บุคคลบุกรุกกฎหมายบ้านเมือง" (สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา 2535)

แม้จะขัดแย้งกับความเป็นจริงทางสังคมและได้รับการท้วงติงจากพระบรมราชโองการข้างต้น หากแต่กฎหมายป่าไม้และยุทธวิธีในการจัดการป่าแบบวนวิทยาศาสตร์ ยังคงเน้นการอ้างสิทธิของรัฐเหนือผืนป่า และการกีดกันสิทธิตามจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่น โดยมองว่าชาวบ้านเป็นศัตรูของป่ามาโดยตลอด การจัดการป่าตามแบบวนวิทยาศาสตร์ จึงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการทำลายบทบาทและจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่น ในฐานะเป็นผู้จัดการ ใช้ประโยชน์และดูแลป่ามาในอดีต

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชาวบ้านหรือชุมชนท้องถิ่นจะถูกกำหนดนิยามด้วยภาษาของวนวิทยาศาสตร์ให้เป็นศัตรูตัวฉกาจของป่าของรัฐ หากแต่กฎหมายป่าสงวนแห่งชาติก็ไม่ได้มีการบังคับใช้อย่างเข้มงวด ในทางปฏิบัติ ชาวบ้านในท้องถิ่นต่างๆ ยังคงใช้ประโยชน์และดูแลรักษาป่าของตนตามประเพณีสืบต่อไปได้ในระดับหนึ่ง หากแต่ในปีพ.ศ. 2532 การเกิดอุทกภัยหลายครั้งติดต่อกันนำไปสู่กระแสเรียกร้องให้ยกเลิกสัมปทานป่าไม้ทั่วประเทศและมีการประกาศปิดป่าอย่างถาวร แม้ว่าปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การลดลงและความเสื่อมโทรมของผืนป่าจะมีอยู่มากมายไม่ว่าจะเป็นการให้สัมปทานป่าโดยปราศจากการดูแลจัดการให้มีการปลูกทดแทน การบุกรุกป่าของนายทุน ความไม่มั่นคงในการใช้ที่ดิน การปลูกพืชพาณิชย์ ความไม่สมดุลของการพัฒนาระหว่างเมืองกับชนบท ตลอดจนระบบการบริหารจัดการแบบรวมศูนย์อำนาจที่ไร้ประสิทธิภาพ หากแต่เหตุปัจจัยสำคัญเหล่านี้กลับไม่เคยได้รับการทบทวนตรวจสอบและพิจารณาแก้ไข (Yos 1992: 107) ในทางตรงกันข้าม กรมป่าไม้กลับเริ่มดำเนินนโยบายอนุรักษ์แบบสุดโต่ง และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการป่าอย่างมีนัยสำคัญ

การปรับเปลี่ยนนโยบายจากการใช้ประโยชน์เชิงพาณิชย์มาสู่การอนุรักษ์แบบสุดโต่ง ทำให้กรมป่าไม้เริ่มดำเนินการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ป่าอนุรักษ์ พื้นที่ต้นน้ำ และขยายโครงการปลูกป่าถาวรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อีกทั้งทำการเข้มงวดกวดขันการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านในพื้นที่อนุรักษ์เหล่านี้ การปรับเปลี่ยนนโยบายดังกล่าวส่งผลกระทบอย่างมากต่อชาวบ้านยากจน ซึ่งใช้ป่าเป็นแหล่งเก็บหาอาหารและทำมาหากินในชีวิตประจำวัน และเคยใช้ประโยชน์จากป่าตามจารีตประเพณีมาแต่เดิม ยิ่งไปกว่านั้น การประกาศพื้นที่อุทยานแห่งชาติและการปลูกป่าเพิ่มเติมมักเกิดปัญหาพื้นที่ทับซ้อนกับป่าชุมชนหรือไร่เหล้าซึ่งชาวบ้านใช้ประโยชน์มาแต่ดั้งเดิม การปรับเปลี่ยนนโยบายของกรมป่าไม้ ยังทำให้เกิดการนิยามความหมายใหม่ของจารีตประเพณีในการใช้ป่า ดังเช่น การห้ามมิให้ทำการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน และการตัดฟันโค่นเผา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิตที่ดำเนินสืบทอดกันมาหลายร้อยปี กรมป่าไม้เริ่มบังคับใช้กฎระเบียบและข้อบังคับ

เหล่านี้ยิ่งเข้มข้นมากขึ้น จนทำให้ชาวบ้านในหลายๆ พื้นที่จำต้องละทิ้งประเพณีปฏิบัติและระบบการผลิตเดิมโดยสิ้นเชิง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการผลิตของชุมชนท้องถิ่น

นโยบายอนุรักษ์แบบสุดโต่ง และการบีบบังคับให้ชุมชนท้องถิ่นจำต้องละทิ้งประเพณีปฏิบัติเกี่ยวกับการผลิตและการจัดการป่า เป็นประเด็นปัญหาที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด การจัดการป่าบนพื้นฐานของวิถีคิดแบบวนวิทยาศาสตร์เน้นการกีดกันสิทธิของชุมชนท้องถิ่นซึ่งเคยมีบทบาทสำคัญในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่ามาแต่เดิม ภายใต้แนวคิดดังกล่าว การปิดล้อมและกีดกันสิทธิของชุมชนท้องถิ่นเป็นหัวใจสำคัญต่อผลสำเร็จในการจัดการป่าอนุรักษ์ ป่าต้นน้ำ ป่าที่มีระบบนิเวศเปราะบาง หรือการปลูกป่าถาวร นอกจากนั้น การป้องกันไฟป่า ได้รับการยกระดับให้เป็นประเด็นสำคัญในการสร้างหลักประกันว่าป่าที่ปลูกใหม่จะเจริญเติบโตขึ้นอย่างเต็มที่ ด้วยเหตุนี้เอง การเผาป่า หรือการเกษตรแบบตัดฟันโค่นเผา จึงเป็นประเพณีปฏิบัติที่ต้องได้รับการควบคุมและหยุดยั้งเพื่อประโยชน์สุขของวนวิทยาศาสตร์

การสูญเสียอำนาจในการควบคุมจัดการป่าและไร่เหล่านี้เป็นสิ่งที่กระทบกระเทือนความรู้สึกของชาวนาบนดอยภูคาเป็นอย่างยิ่ง และนำไปสู่ความรู้สึกขัดเคืองใจอย่างรุนแรง ลุงอิน ชาวละวะคนหนึ่งที่ถูกจับกุมเมื่อวันที่ 10 มกราคม 2542 อธิบายความรู้สึกนี้ได้อย่างชัดเจน:

“กรมป่าไม้มาแย่งชิงพื้นที่ป่าและไร่ข้าวของเราไป มันมาปล้นชิงทรัพย์สินของเรา ทั้งๆ ที่เราอยู่ที่นี่มาหลายร้อยปีแล้ว”

ในทัศนะของชาวละวะบนดอยภูคา ปฏิบัติการของกรมป่าไม้ มิได้แตกต่างไปจากการปล้นชิงทรัพย์สินของพวกเขา ชาวละวะอยู่ที่นี่มาเนิ่นนาน ทำมาหากินบนผืนดินแถบนี้อย่างเสรี ปราศจากการควบคุมบังคับหรือระเบียบกฎเกณฑ์จากภายนอก ชาวละวะจึงมั่นใจอย่างเต็มเปี่ยมต่อสิทธิอันชอบธรรมของตน ในการเป็นเจ้าของและใช้ประโยชน์จากผืนป่าและที่ดินที่เป็นของพวกเขา มาแต่เดิม กฎเกณฑ์ของกรมป่าไม้ ซึ่งเพิ่งมากำหนดและบังคับใช้เมื่อไม่นานมานี้ จึงเป็นการริดรอนสิทธิและลงเอยด้วยการใช้กำลังบังคับและจับกุมอย่างไม่เป็นธรรม

แต่ในทัศนะของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ชาวละวะเป็นฝ่ายดื้อแพ่งและไม่เชื่อฟัง เจ้าหน้าที่รายหนึ่งเสนอว่า:

“เราได้เตือนชาวบ้านมาหลายครั้งแล้วว่า การเผาป่าในเขตอุทยานแห่งชาตินั้นเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย และยอมรับไม่ได้ เราจึงจำต้องจับกุมเป็นบทเรียนเพื่อให้เกรงกลัวต่อกฎหมายบ้านเมือง”

รากเหง้าของปัญหาความขัดแย้งในเรื่องของป่าและที่ดินทำกิน ระหว่างกรมป่าไม้กับชาวนาชาวไร่บนที่สูง จึงอยู่ที่แนวคิดที่แตกต่างกันในเรื่องของระบบกรรมสิทธิ์และการถือครองที่ดินสำหรับชาวไร่แล้ว ผืนป่าและไร่เหล่าเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน คราวเรือนมีสิทธิในการใช้ซึ่งสืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน การที่กรมป่าไม้ไม่เคยให้ความสนใจกับผืนป่าในบริเวณนี้มาก่อนไม่เคยเข้ามาดูแลรักษาและใช้ประโยชน์ ทำให้ชาวไร่มีความชอบธรรมในการอ้างสิทธิในฐานะเป็นเจ้าของผืนดินแถบนี้

ในบางแง่มุม ความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เป็นผลมาจากการต่อสู้ระหว่างชาวไร่ชาวนากับกรมป่าไม้ ชาวบ้านต่อสู้เพื่อหยั่งยืนอยู่บนแผ่นดินและเอาชีวิตรอด ส่วนกรมป่าไม้ต่อสู้เพื่อยึดครองความรู้ลึกซึ้งเชิงใจของชาวบ้านเป็นผลมาจากการที่สิทธิตามจารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติของพวกเขาถูกริดรอนโดยวทวิทยาศาสตร์ การเข้ามาแย่งชิงผืนป่าและนำเอาระบบบริหารจัดการแบบอื่นเข้ามาใช้ จึงเป็นการปฏิเสธบทบาทของรัฐในการเป็นผู้อุปถัมภ์และสนับสนุนส่งเสริมให้ชาวบ้านทำการผลิตในภาคเกษตร และในขณะเดียวกันก็เป็นอันตรายต่อ “จริยศาสตร์แห่งการยังชีพ” (Scott 1976: 2) และความมั่นคงของชาวไร่บนดอย

การต่อต้านของชาวบ้านจึงเริ่มต้นขึ้น ในช่วงแรกนั้น การท้าทายต่ออำนาจครอบงำเชิงพื้นที่ของกรมป่าไม้นั้นแสดงออกมาในรูปแบบของการท้าทายตรงๆ ในปี 2540 ชาวไร่บนดอยภูเขาได้ชุมนุมประท้วงต่อต้านโครงการประกาศอุทยานแห่งชาติดอยภูเขา ชาวบ้านในบริเวณนี้สามารถรวมตัวกันเป็นขบวนการทางสังคม และถึงกับข่มขู่จะใช้กำลังในขั้นรุนแรงเข้าต่อกรให้กรมป่าไม้ยุติการริดรอนสิทธิ มิเช่นนั้นจะเผาสำนักงานอุทยาน การใช้กำลังต่อสู้และท้าทายต่อเจ้าหน้าที่ป่าไม้ของชาวไร่ครั้งนี้ มีลักษณะคล้ายคลึงกับกรณีการต่อสู้ของชาวนาในอันตรประเทศ และอุทัยปุระ ซึ่งชาวบ้านป่าบุกเข้าโจมตีและทำร้ายร่างกายเจ้าหน้าที่ป่าไม้ (Haimendorf 1982: 90-92) หรือกรณีที่ชาวบ้านพร้อมอาวุธครบมือ แต่งกายเป็นสตรี ('Demoiselles') บุกเข้าโจมตีหน่วยลาดตระเวนป่าและเจ้าหน้าที่ตำรวจในเขตภูเขาของรัฐ Ariege ในฝรั่งเศสช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 (Sahlins 1994) รวมทั้งการก่อกบฏลุกฮือขึ้นของชาวบ้านป่าในอุตรขาน (Guha 2000: 187-189) และขบวนการ “จารขาน” และขบวนการ “ชิปโก้” ที่ชาวบ้านลุกฮือขึ้นต่อต้านการจัดการป่าของรัฐ (Sengupta 1988: 111-12) ในเวลาต่อมา องค์การพัฒนาเอกชนและองค์กรชาวบ้านในจังหวัดน่าน เริ่มเข้ามาทำหน้าที่คนกลางเพื่อจัดเวทีเจรจาระหว่างชาวไร่กับเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ การต่อสู้จึงเริ่มลดระดับความรุนแรงลงและหันมาใช้ในการเจรจาเพื่อหาข้อตกลงมากกว่าการใช้กำลังโดยตรง กลุ่มชาวไร่เองก็มีการพูดคุยและปรึกษาร่วมกันมากขึ้นเกี่ยวกับยุทธวิธีและรูปแบบในการต่อต้านการรุกรานของรัฐ อย่างไรก็ตาม ในขณะที่เวทีเจรจาต่อรองยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ชาวไร่ก็ยังคงยืนหยัดทำไร่หมุนเวียนและใช้ป่าในชีวิตประจำวันของตนดังเดิม

นอกจากการต่อสู้แย่งชิงในเรื่องของการทำไร่หมุนเวียนและการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าแล้ว การต่อต้านอำนาจครอบงำของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ยังแสดงออกในรูปแบบอื่นๆ แม้ว่าในชีวิตประจำวัน ชาวลัวะจะแสดงความอ่อนน้อมและยำเกรงต่อเจ้าหน้าที่ป่าไม้ แต่ในเวลาเดียวกัน ชาวลัวะก็พยายามหลีกเลี่ยงและไม่ต้องการยุ่งเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ ชาวลัวะจำนวนไม่น้อยปฏิเสธที่จะเป็นลูกจ้างของสำนักงานอุทยานแห่งชาติดอยญาคา และการที่เด็กหนุ่มชาวลัวะบางคนทำงานเป็นลูกจ้างของอุทยาน ยังผลให้ผู้ใหญ่และคนเฒ่าคนแก่รู้สึกโกรธเคือง จนพ่อแม่หลายรายต้องออกปากห้ามไม่ให้ลูกหลานของตนทำงานให้กับอุทยาน ในวิถีคิดของชาวบ้าน ผืนป่าซึ่งพวกเขาไม่อาจเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เช่นเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่ถูกนำไปเป็นพื้นที่ปลูกป่าของอุทยาน ก่อให้เกิดความรู้สึกขุ่นเคืองใจ การต่อสู้และการต่อต้านจึงเกิดขึ้นจากประสบการณ์ของความอยุติธรรมและความรู้สึกถูกรังแก

ด้วยเหตุนี้เอง ในช่วง 4-5 ปีมานี้ ผืนป่าและไร่เหล้าจึงกลายมาเป็นพื้นที่แห่งการต่อต้านในแง่ที่ชาวบ้านรู้สึกว่าการที่เขาจำต้องต่อสู้เพื่อช่วงชิงพื้นที่ซึ่งเป็นของเขาแต่เดิม การรวมตัวกันของชุมชนเพื่อต่อต้านอำนาจจากภายนอกจึงเริ่มต้นขึ้นจากการก่อร่างสร้างตัวตนของพื้นที่ การตีความใหม่ของแนวคิดเกี่ยวกับเขตแดน และการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ การเมืองเรื่องพื้นที่จึงมีความคาบเกี่ยวสัมพันธ์กับการเมืองเรื่องอัตลักษณ์อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เมื่อขอบเขตของความเป็นกลุ่มถูกรื้อถอนและสร้างใหม่อย่างต่อเนื่อง การต่อต้านจึงเกี่ยวข้องกับการตีความพื้นที่ การกำหนดเขตแดน และในกรณีของดอยญาคา ยังเกี่ยวข้องกับการสร้างอัตลักษณ์ผ่านความเชื่อและพิธีกรรม

ทุกๆ ปีในช่วงสัปดาห์ที่สองของเดือนเมษายน ชาวลัวะจะผลิตใหม่และตีความหมายของ “บ้าน” ผ่านกระบวนการผลิตซ้ำของอัตลักษณ์แห่งความเป็นลัวะในฐานะเป็นรูปแบบหนึ่งของการจัดความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวลัวะในหมู่บ้านต่างๆ บนดอย ก่อนการเริ่มหยอดข้าวหรือฤดูกาลเพาะปลูก ชาวลัวะจะทำพิธีเลี้ยงผีเจ้าหลวงปู่ ผีที่ทรงอำนาจที่สุดบนดอยญาคา เจ้าหลวงปู่เกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับชาวลัวะ และการอพยพของชาวลัวะขึ้นมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่บนดอยญาคา ตำนานของเจ้าหลวงปู่ถูกจดจำ เล่าขาน และตีความใหม่ทุกปีเพื่อสร้างเสริมอัตลักษณ์ของชาวลัวะในฐานะเป็นชนกลุ่มแรกผู้ครอบครองแผ่นดินบริเวณนี้

ตามความทรงจำของชาวลัวะ เจ้าหลวงปู่เดิมมีชื่อว่าเจ้าจอม เป็นชาวพื้นราบอยู่แถบบริเวณบ้านแก้มบ้านล้าน อำเภอบัว ในบริเวณลำน้ำบัวแถบนี้ มีหินศักดิ์สิทธิ์ก้อนหนึ่ง เรียกว่า “หินสะโตก” มีลักษณะเหมือนขันโตก มีการกล่าวถึงความศักดิ์สิทธิ์ของหินสะโตกว่า หากใครนับถือจะทำให้อยู่ยงคงกระพัน พ้นทางไม่เข้า ในเวลาต่อมา มีการอพยพผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในแถบนี้เพิ่มขึ้น ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่าลดลง มีการแย่งชิงที่ดินทำกินระหว่างคน

พื้นราบกับคนลัวะซึ่งเป็นเจ้าของพื้นที่มาแต่เดิม อยู่มาปีหนึ่ง น้ำป่าไหลหลากท่วมต้นบ้านเรือนอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน เมื่อน้ำลดชาวบ้านพบว่าหินสะโตกหายสาบสูญไปอย่างไร้ร่องรอย ชาวบ้านบางส่วนพากันตามหาหินสะโตกโดยเดินล่องตามลำน้ำ ส่วนเจ้าหลวงบัวได้พาชาวบ้านส่วนหนึ่งตามหาหินสะโตก แต่ด้วยเหตุผลใดไม่ปรากฏชัด เจ้าหลวงบัวเลือกที่จะเดินทวนน้ำขึ้นไป การเดินทางของชาวบ้านนั้นต้องเดินหาทุกลำห้วยที่เป็นสาขาของลำน้ำบัว จึงต้องใช้เวลานานหลายวัน เมื่อเสบียงหมด จึงต้องมีการหยุดพักเป็นครั้งคราวเพื่อหาปู ปลาและปลุกผักไว้เป็นอาหาร จุดแรกที่ชาวบ้านพักคือ “ห้วยสะกาด” ซึ่งเกิดจากการที่คณะของเจ้าหลวงบัวหวนผักกาดเพื่อปลุกเป็นอาหาร ต่อจากนั้น กลุ่มชาวบ้านก็ไปหยุดพักที่ “วังคร้ว” เพื่อเตรียมเสบียงอาหารในการทำครัว บริเวณนี้อยู่ใกล้กับบ้านเตยในปัจจุบัน ต่อจากนั้น คณะของเจ้าหลวงบัวก็ตามหาหินศักดิ์สิทธิ์ไปจนถึงบริเวณวังแวน โดยเจ้าหลวงบัวได้บนบานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เจ้าป่าเจ้าเขา ว่าหากหินศักดิ์สิทธิ์อยู่บริเวณใดก็ขอให้เจ้าหลวงบัวเป่าปี่แล้วกังวาลไพเราะ เมื่อมาถึงวังแวนเจ้าหลวงบัวเริ่มเป่าปี่และมีเสียงดังแต่ไม่มาก กลุ่มชาวบ้านเริ่มมีความหวังว่าหินศักดิ์สิทธิ์น่าจะอยู่บริเวณนี้ จึงเตรียมเสบียงและเดินทางทวนน้ำขึ้นดอยต่อไปจนถึง “บ้านสกุ๋น” เจ้าหลวงบัวจึงได้บนบานและเป่าปี่อีกครั้ง ปรากฏว่าปี่มีเสียงดังกังวาลไพเราะมาก ชาวบ้านรู้สึกดีใจจึงช่วยกันค้นหาและพบหินสะโตกบริเวณที่ใช้ประกอบพิธีเลี้ยงผีสืบมาจนถึงปัจจุบัน เจ้าหลวงบัวกลายมาเป็นผู้หน้าที่ได้รับการเคารพนับถือจากชาวบ้าน มีการนำเอาควายมาฆ่าเพื่อเลี้ยงเจ้าหลวงบัว จนเมื่อเจ้าหลวงบัวเสียชีวิตไปแล้ว และชาวลัวะอพยพขึ้นมาตั้งรกรากบนดอยภูคา ก็ยังมีการฆ่าควายเพื่อเลี้ยง “ผีเจ้าหลวงบัว” สืบมาเป็นประจำทุกปี จนถึงปัจจุบัน

ทุกๆ ปีก่อนจะมีการเลี้ยงผีเจ้าหลวงบัว ชาวลัวะดอยภูคาจะทำพิธี “ย่ำเขว้น” ซึ่งเป็นการสานสัมพันธ์ระหว่างชาวลัวะจากหมู่บ้านต่างๆ และเพื่อผลิตซ้ำความรู้สึกเป็นพี่น้องในหมู่ชาวลัวะ โดยชาวลัวะแต่ละบ้านจะเดินร้องรำทำเพลงไปที่เรือนของข้าวจ้างหรือผู้นำพิธีกรรมของหมู่บ้าน มีการเลี้ยงอาหารและเหล้าอู๋ ชาวลัวะจะเริ่มเดินย่ำเขว้นจากบ้านหนึ่งไปอีกบ้านหนึ่ง โดยเริ่มจากบ้านกอก บ้านจูน บ้านเตยห้วยงอน บ้านเตย กลาง บ้านเตยกิวเห็น บ้านน้ำบัวพัฒนา ใช้เวลาในการเดินย่ำเขว้นประมาณ 4-5 วัน ชาวลัวะเชื่อว่าการเดินย่ำเขว้นนั้นเป็นการระลึกถึงการเดินทางตามหาหินศักดิ์สิทธิ์ และในการเดินนั้น ผีเจ้าหลวงบัวจะประทับอยู่กับชาวบ้านเพื่อเดินทางไปเยี่ยมลูกหลานตามหมู่บ้านต่างๆ และให้พรกับชาวลัวะ พิธีย่ำเขว้นจึงเป็นการผลิตซ้ำความรู้สึกเป็นเจ้าของ “บ้าน” และผู้ครอบครองเป็นเจ้าของดอยภูคามาดั้งเดิม

เมื่อทำพิธีย่ำเขว้นเสร็จแล้ว ชาวลัวะจากบ้านต่างๆ ที่ย่ำเขว้นมาด้วยกันจะพากันไปยังหินสะโตก เพื่อเตรียมพิธีเลี้ยงผีเจ้าหลวงบัว โดยในวันแรกเป็นวันเตรียมงาน ชาวบ้านจะช่วยกันถางหญ้าให้เตียนโล่ง เป็นสัญลักษณ์ของการปิดกวาดข้อพิพาทบาดหมางระหว่างกันและกัน

แล้วช่วยกันสร้างห่อผีและที่ปักสำหรับค้างคืน เพื่อนอนเฝ้าเจ้าหลวงบัว ชาวบ้านจะช่วยกันหุงหาอาหารที่เก็บจากป่า รวมทั้งปลาในลำห้วย เพื่อแบ่งปันกันกิน ในวันรุ่งขึ้น ผู้นำหมู่บ้านจะทำพิธีขอขมาควายแล้วฆ่าเพื่อนำเอาหัว หางและเครื่องในไปทำพิธีเลี้ยงผีเจ้าหลวงบัว ชาวจำจะทำพิธีอัญเชิญเจ้าหลวงบัวตามคำสวดว่า

“ต่อแต่นี้ขอเชิญแม่ธรณี เจ้าจอม (ชื่อเดิมเจ้าหลวงบัว) ผีป่าและเจ้าที่เจ้าทางทั้งหลาย บัดนี้พวกเราได้นำอาหารมาเลี้ยงที่นี่แล้ว ขอให้ออกมาดื่มกินให้อิ่ม สิ่งศักดิ์สิทธิ์และผีทั้งหลาย บัดนี้เรามาพินาศตากถาง มาทำให้เปียกปอนบริเวณนี้ บัดนี้เราได้มาเลี้ยงแล้ว แม่ธรณี เจ้าหลวงบัว เราไม่ได้ละทิ้งท่าน ขอให้ท่านอย่าละทิ้งเรา”

จากนั้น ชาวบ้านจะนำเนื้อควายที่เหลือมาทำอาหารกลางวันแล้วแบ่งปันกัน จากนั้นจึงยิงปืนขึ้นฟ้าแล้วแยกย้ายกันกลับไป ในการผลิตข้าวฟ้าย่ำเขว้นและพิธีเลี้ยงผีเจ้าหลวงบัว ชาวลัวะได้ต่อยอดย้าสิทธิอันชอบธรรมของตนในการครอบครองและใช้ประโยชน์จากผืนป่าและที่ดินบนดอยภูเขา การผลิตข้าวตำนาน ความเชื่อและพิธีกรรมเป็นเครื่องมือที่ชาวลัวะใช้ในการขีดเส้นพรมแดนและปักรั้วรอบอาณาบริเวณของตน ความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวลัวะวางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับผืนป่า วนวิทยาศาสตร์ได้คุกคามที่จะทำลายความสัมพันธ์นี้ ด้วยการรื้อถอนและกีดกันสิทธิของชาวลัวะเหนือผืนป่า และชักนำระบบการจัดการแปลกปลอมเข้ามาแทนที่ประเพณีปฏิบัติเดิม โดยนัยนี้ การต่อต้านของชาวลัวะได้นำเสนอให้เรามองเห็นประเด็นปัญหาอย่างน้อยสองด้านด้วยกัน ด้านแรก คือ แนวคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิและการถือครองที่ดินที่ลักลั่นขัดแย้งกันระหว่างชาวลัวะกับกรมป่าไม้ และด้านที่สอง คือความขัดแย้งในแนวคิดด้านการจัดการป่า ความขัดแย้งดังกล่าววางอยู่บนพื้นฐานของวิธีคิดที่แตกต่างกัน อีกทั้งการให้ “ความหมาย” เกี่ยวกับที่ดินและผืนป่าที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง วนวิทยาศาสตร์คุกคามและเป็นอันตรายต่อระบบการผลิต วิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชาวนาชาวไร่บนดอย การต่อต้านวนวิทยาศาสตร์จึงจำต้องกระทำด้วยการนำเสนอระบบการจัดการและความหมายของผืนป่าที่แตกต่างออกไป

ในการค้นหาความหมายของผืนป่าที่แตกต่างไปจากกรมป่าไม้นี้เอง ดอยภูคาจึงถูกตีความใหม่ให้กลายมาเป็นพื้นที่ ทั้งในด้านของระบบการผลิตและระบบสัญลักษณ์ ดอยภูคามิได้เป็นเพียงภูเขา หากแต่เป็นบ้าน เป็นที่พักพิง เป็นพื้นที่ซึ่งชาวลัวะพำนักอาศัยบนผืนพิภพแห่งนี้ และเป็น “สถานที่ต่อสู้” ระหว่างชาวลัวะกับกรมป่าไม้ ดอยภูคาจึงเป็นทั้งสัญลักษณ์ทางด้านประวัติศาสตร์ ความเป็นชุมชน ความเป็นชาติพันธุ์และความยึดมั่นผูกพันของชาวลัวะในฐานะพี่น้อง ดอยภูคา คือดินแดน เขตแดน และต้นกำเนิดของขบวนการทางสังคม ผืนดินที่ซึ่งเขตแดนแห่งความเป็นชาติพันธุ์ได้รับการรื้อถอนและปักปัน ประวัติศาสตร์ถูกตีความและผลิตใหม่ และความ เป็นลัวะกับไร่หมุนเวียนสนิทแนบแน่นจนไม่อาจแยกออกจากกันได้

การตอกย้ำสิทธิของชาวไร่เหนือผืนป่าและไร่เหล่าของพวกเขา เป็นการเพียรร้องผ่านเสียงและรูปแบบการต่อต้านอันหลากหลายในชีวิตประจำวัน ตั้งแต่ในกระบวนการผลิตทางการเกษตร ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไร่กับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ไปจนถึงในตำนาน เรื่องเล่าและพิธีกรรมทางศาสนา สิทธิอันชอบธรรมของชาวไร่วางอยู่บนพื้นฐานของการเป็นผู้บุกเบิก ครอบครอง ใช้ประโยชน์จากผืนป่าและที่ดินบริเวณนี้เป็นกลุ่มแรกสืบทอดต่อกันมาโดยไม่ขาดสาย รวมทั้งสายสัมพันธ์ระหว่างความเป็นไร่กับผืนดินแห่งนี้ แม้กระนั้นก็ดี ความรู้สึกเป็นเจ้าของบ้าน อีกทั้งอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไร่กลับมิได้หยุดนิ่งตายตัว ในทางตรงกันข้าม การก่อร่างสร้างตัวของความหมายในเรื่องของพื้นที่และอัตลักษณ์เป็นเรื่องของยุทธศาสตร์ในการต่อสู้และต่อรอง “พื้นที่” เหล่านี้จึงเลื่อนไหล ปรับเปลี่ยน และวางอยู่บนความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการต่อสู้ระหว่างชาวไร่กับคนอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เจ้าหน้าที่ป่าไม้และคนพื้นราบ

การเมืองเรื่องดอยภูคาจึงเป็นการเมืองเรื่องพื้นที่ ที่ถูกสร้างขึ้นผ่านการต่อสู้แย่งชิงผลประโยชน์ทั้งทางด้านวัตถุและการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์ ดอยภูคาเป็นทั้งพื้นที่ของการต่อสู้และเป็น “อุปมาอุปไมย” หรือสัญลักษณ์แห่งพื้นที่ซึ่งมีประวัติศาสตร์แทรกซึมอยู่ในทุกอณูของผืนดิน การต่อต้านนวนิยายศาสตร์และการใช้เทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่ของกรมป่าไม้ วางอยู่บนพื้นฐานของการล้มเลิกอดีต การสร้างใหม่ของความทรงจำว่าด้วยการพลัดถิ่น ความไร้รากและการถูกขับไล่ออกจาก “บ้าน” เดิมของตนบนพื้นราบ การปฏิเสธและต่อต้านเทคนิควิทยาว่าด้วยการครอบงำเชิงพื้นที่ จึงวางอยู่บนพื้นฐานของการต่อสู้เพื่อปกป้องพื้นที่และความเป็นชาติพันธุ์ของตน

บทส่งท้าย

สำหรับชาวไร่และชนชายขอบผู้ด้อยโอกาสทั้งหลาย อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์เริ่มมีความหมายในฐานะเป็นตัวแทนของความเป็นบ้าน ความเป็นชุมชน พื้นที่ที่ปลอดภัย พื้นที่ซึ่งพวกเขาไม่จำเป็นต้องอธิบายตนเองต่อคนนอก ความเป็นชาติพันธุ์กับพื้นที่เริ่มมีความหมายแบบสนิทชิดกันมากขึ้น เมื่อมีการล้มเลิกอดีตและการโยยหาความสุขในอดีตซึ่งอาจไม่เคยมีจริง ความรู้สึกโยยหาที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการมองข้ามความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ความแตกต่างและการกีดกันสิทธิ (Kondo 1996: 210) การเปิดพื้นที่ทางสังคม การสร้างบ้าน ความเป็นชุมชนและความเป็นชาติพันธุ์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชนชายขอบในปัจจุบัน อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มิใช่สิ่งที่หยุดนิ่งตายตัวอีกต่อไป แต่กลับกลายมาเป็นผลผลิตแห่งการต่อสู้ที่เลื่อนไหลไปตามบริบทและสถานการณ์

การที่เปลี่ยนแปลงไป อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ยังเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับยุทธวิธีทางการเมืองและ การตีความประวัติศาสตร์ (Martin and Mohanty 1986: 210)

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์จึงมิใช่ผลผลิตของเชื้อชาติ ชนชาติ และวัฒนธรรม (Miron 1999: 80-81) หากแต่อัตลักษณ์ถูกสร้างขึ้นและสร้างใหม่เป็นกระบวนการอย่างสัมพันธ์กับบริบทและสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และการเลื่อนไหลของเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ประเด็นสำคัญในการทำความเข้าใจกับอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ในลักษณะสัมพันธ์จึงอยู่ที่ว่า อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไม่อาจดำรงอยู่อย่างโดดๆ แยกออกจากความสัมพันธ์กับชนกลุ่มอื่นๆ กระบวนการก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ในบริบทของความเป็นชาติพันธุ์ จึงไม่อาจแยกออกได้จากความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และโครงสร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ การเมืองและสัญลักษณ์

การที่ประเด็นเรื่อง “ความเป็นชาติพันธุ์” (ethnicity) กลายเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจจากประชาคมโลก ทำให้เกิดการเปิดพื้นที่ให้กับการเมืองเชิงวัฒนธรรมแบบใหม่ ที่ซึ่งชาวนาผู้อ่อนแอสามารถก่อร่างสร้างตัวตนและยืนหยัดท้าทายการรุกรานของรัฐชาติ การทำความเข้าใจกับอัตลักษณ์และชีวิตตัวตนของชาวชนบทกลุ่มต่างๆ จึงไม่อาจพิจารณาแยกออกจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ชนเหล่านี้มีกับชนกลุ่มอื่นๆ ทั้งในทางวัฒนธรรมเศรษฐกิจและการเมือง การทำความเข้าใจกับกระบวนการสร้างอัตลักษณ์และตัวตนทางสังคมของชาวนาและชนชายขอบ จึงสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับการทำความเข้าใจ “ชาติพันธุ์” ในฐานะเป็น “เวทีการต่อสู้ทางวัฒนธรรม” ที่ซึ่งพรมแดนถูกรื้อถอนและปักใหม่อยู่ตลอดเวลา การปรับเปลี่ยนพรมแดนทางวัฒนธรรมทำให้เราจำเป็นต้องทำความเข้าใจกับความขัดแย้งเชิงคุณค่าและอุดมการณ์ทางสังคมที่เลื่อนไหลไปอย่างต่อเนื่อง ภายใต้วิธีคิดเช่นนี้ ความขัดแย้งถูกยกระดับให้กลายเป็นบรรทัดฐานทางสังคม ความขัดแย้งและการต่อสู้มีใช้สิ่งที่เลวร้ายหรือสร้างความแตกแยก หากแต่ความขัดแย้งเป็นรากฐานแห่งพลวัตทางสังคม

บทที่ 3

ทุนวัฒนธรรมของชาวนา และเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์

การกระทำหรือปฏิบัติการทางสังคมทั้งหมด ตามทัศนะของปีแอร์ บูร์ดิเยว (Bourdieu 1977: 178) เป็นไปเพื่อจุดมุ่งหมายหรือ “ผลประโยชน์” (interest) บางอย่างเสมอ ไม่มีการกระทำใดที่เลื่อนลอยไร้จุดหมาย บูร์ดิเยวได้นำเอาตรรกะแห่งการคาดคำนวณผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐศาสตร์ มาประยุกต์ใช้เพื่อนำเสนอแนวคิดที่ว่า ปฏิบัติการทางสังคมทั้งหมดเป็นไปเพื่อผลกำไร ทั้งทางด้านวัตถุและทางด้านสัญลักษณ์ ผลประโยชน์ทางด้านวัตถุและสัญลักษณ์ จึงเป็นรูปแบบสองประการของผลประโยชน์สำคัญในทุกสังคม ในเวลาต่อมา บูร์ดิเยว (Bourdieu 1990: 16) ยังได้นำเอาแนวความคิดที่มองปฏิบัติการทางสังคมในฐานะเป็น “ยุทธวิธี” (strategy) เพื่อนำเสนอประเด็นหรือมุมมองที่ว่าปฏิบัติการของมนุษย์นั้นมีพื้นฐานอยู่ที่ผลประโยชน์ และมนุษย์ในฐานะผู้กระทำ พยายามอย่างต่อเนื่องที่จะสร้างประโยชน์สูงสุด จากสถานการณ์ต่างๆ ที่เขาและเธอกำลังเผชิญหน้าและใช้ชีวิตอยู่

ในทัศนะของบูร์ดิเยว มนุษย์ผู้กระทำทุกคนคือนักสะสมทุน และลงทุนเพื่อมุ่งหวังผลกำไร บูร์ดิเยวได้นำเอาแนวคิดเรื่อง “ทุน” ของมาร์กซ์มาขยายสู่รูปแบบของความสัมพันธ์เชิงอำนาจอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นทุนในด้านของวัตถุ ทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนสัญลักษณ์ ในชีวิตประจำวันปัจเจกบุคคลและกลุ่มต่างนำเอาทุนประเภทต่างๆ ที่มีอยู่ไปใช้เพื่อเพิ่มพูนฐานะตำแหน่งทางสังคมของตนให้สูงขึ้นหรืออย่างน้อยก็รักษาไว้มิให้ตกต่ำไปจากเดิม ทรัพยากรกลายเป็นทุนเมื่อถูกนำมาใช้ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และเป็นเป้าหมายของการต่อสู้แย่งชิงในสนามแห่งการแข่งขันในสังคมชาวนา ความอยู่ดีกินดีของครัวเรือนแต่ละแห่งมิได้วางอยู่บนพื้นฐานของที่ดิน สัตว์เลี้ยง และเครื่องมือการผลิตอื่นๆ เท่านั้น หากแต่วางอยู่บนพื้นฐานของทุนทางวัฒนธรรมในด้านของภูมิ

ปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากร ตลอดจนวางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ และเครือข่ายของเพื่อนบ้านและสมัครพรรคพวกที่ประกอบเป็นกลุ่มบนพื้นฐานของพันธะผูกพันทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ที่กลายมาเป็นจารีตประเพณีเกี่ยวกับสิทธิและหน้าที่ ซึ่งสามารถนำมาใช้ได้ยามต้องการ ในสังคมสมัยใหม่ การแสวงหางานและรายได้ในตลาดแรงงานจำเป็นต้องพึ่งพาทุนทางวัฒนธรรมในรูปของปริญญา และประสบการณ์การทำงาน รวมทั้งทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายของเพื่อนและวงศ์ตระกูล

แนวคิดของบูร์เดียวในเรื่องของทุนทางวัฒนธรรม ครอบคลุมทรัพยากรมากมายหลายชนิดด้วยกัน รวมทั้งหลักฐานการศึกษา ความเชี่ยวชาญ หรือความสามารถพิเศษต่างๆ เช่น ความสามารถในการพูด ความรอบรู้ในด้านกีฬา ตลอดจน สุนทรียและรสนิยมทางด้านอาหารและดนตรี เป็นต้น (Swartz 1997: 75-77) บูร์เดียวพัฒนาแนวคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมขึ้นจากความพยายามที่จะทำความเข้าใจและอธิบายผลการเรียนที่แตกต่างกันของเด็กๆ ที่มาจากครอบครัวที่มีพื้นเพทางสังคมใกล้เคียงกันแต่มีพื้นฐานทางด้านการศึกษากันต่างกัน ท่านเสนอว่าแนวคิดเรื่องทุนวัฒนธรรมช่วยให้เรามีทางเลือกในการอธิบายเพิ่มขึ้นไปจากแนวความคิดเดิมที่มองว่า ความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการศึกษา เป็นผลมาจากสติปัญญาที่แตกต่างกันของเด็ก ในทางตรงกันข้าม บูร์เดียวมองว่าความสำเร็จหรือล้มเหลวในการศึกษา อาจได้รับการอธิบายได้ดีกว่าหากพิจารณาจากปริมาณและประเภทของทุนวัฒนธรรมที่เด็กได้รับจากครอบครัว แทนที่จะมุ่งเน้นความสามารถเฉพาะตัวหรือผลสัมฤทธิ์อันเกิดจากพรสวรรค์ของเด็กเพียงอย่างเดียว

บูร์เดียว (Bourdieu 1986: 242-243) ยังได้แบ่งแยกทุนวัฒนธรรมออกเป็น 3 รูปแบบด้วยกัน รูปแบบแรก เป็นทุนวัฒนธรรมที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมหรือการซึมซับรับเอาคุณค่าต่างๆ ที่มีความแตกต่างกันออกไปในแต่ละชนชั้น มาเป็นคุณค่าส่วนตัว ซึ่งรวมทั้งทัศนคติเกี่ยวกับประเด็นปัญหาทางสังคมวัฒนธรรม ไปจนถึงรสนิยมในการดื่มไวน์ ความชื่นชมในการเสพศิลปะและดนตรี ทุนวัฒนธรรมรูปแบบที่สอง เป็นเรื่องของวัตถุ เช่น หนังสือ กวีนิพนธ์ ภาพวาด ประติมากรรม หรือเครื่องมือทดลองทางวิทยาศาสตร์ ส่วนทุนวัฒนธรรมรูปแบบที่สาม เป็นเรื่องของสถาบัน เช่น สถาบันการศึกษา การประศาสน์ปริญญาบัตรเพื่อแสดงให้เห็นถึงการเป็นผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในระดับต่างๆ เป็นต้น

แนวคิดเรื่องทุนของบูร์เดียวนี้นับว่าสำคัญอย่างยิ่ง ต่อการศึกษาทางด้านสังคมวิทยา โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจ บูร์เดียวไม่เพียงแบ่งทุนออกเป็นประเภทต่างๆ และชี้ให้เห็นถึงรูปแบบของทุนแต่ละประเภทเท่านั้น แต่บูร์เดียวยังแสดงให้เห็นว่าทุนประเภทต่างๆ นั้นสามารถสลับสับเปลี่ยนและแปลงตนจากทุนประเภทหนึ่งไปเป็นทุนอีกประเภทหนึ่งได้ และรูปแบบของการแปลงทุนจะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละสังคมวัฒนธรรม โดยปกติแล้ว เรา

สามารถแปลงทุนทางเศรษฐกิจไปเป็นทุนทางสังคมและทุนวัฒนธรรม ได้ง่ายด้ายกว่าการแปลงทุนทางวัฒนธรรมหรือทุนทางสังคมไปเป็นทุนทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม เราอาจจัดหาหรือได้มาซึ่งสินค้าและบริการบางอย่างโดยการใช้ทุนทางเศรษฐกิจ ในขณะที่สินค้าและบริการบางอย่างอาจแลกมาได้โดยการใช้ทุนทางสังคมหรือทุนวัฒนธรรมเท่านั้น นักการเมืองบางคนอาจใช้ทุนทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานสำคัญของการหาเสียง แต่ในขณะเดียวกันเขาก็จำเป็นต้องใช้ทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายหัวคะแนน และทุนวัฒนธรรมในแง่ของการเป็นคนท้องถิ่น หรือความเข้าใจในวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อเป็นทุนในการต่อสู้ทางการเมืองเพื่อให้ได้รับเลือกตั้ง เป็นต้น

แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นรูปแบบหนึ่งของทุน ช่วยชี้ให้เราตระหนักถึงมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่แฝงอยู่ในทรัพยากรทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งศักยภาพของการที่ทุนวัฒนธรรมจะปรับเปลี่ยน หรือแปลงเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ บุรีเดียวิโต้แย้งแนวคิดของพวกมากชีสต์รุ่นเก่า ที่เน้นความสำคัญของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและชนชั้นว่า ละเลยความสำคัญของมิติทางด้านสัญลักษณ์ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ บุรีเดียวิเสนอว่าแม้ในสังคมอุตสาหกรรมรูปแบบหลักของอำนาจและการครอบงำได้ปรับเปลี่ยนจากการใช้กำลังบังคับและการใช้ความรุนแรง ไปสู่การใช้สัญลักษณ์เป็นยุทธวิธีในการหลอกล่อและครอบงำประชากรกลุ่มต่างๆ จุดเน้นตรงนี้เองที่ทำให้บุรีเดียวิสนใจบทบาทของกระบวนการทางวัฒนธรรม ตลอดจน ผู้ผลิตวัฒนธรรม (cultural producers) และสถาบันต่างๆ ในกระบวนการครอบงำเชิงสัญลักษณ์และการสถาปนาความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เหลื่อมล้ำในสังคม

ตามทัศนะของบุรีเดียวิ อำนาจเชิงสัญลักษณ์มีความสำคัญแทบเท่าเทียมกับอำนาจทางเศรษฐกิจเลยทีเดียว อำนาจเชิงสัญลักษณ์เป็นอำนาจในการครอบงำผ่านการสร้างความชอบธรรม (legitimacy) หรือที่มากซ์เรียกว่าอุดมการณ์ (ideology) บุรีเดียวินิยามอุดมการณ์หรือที่เขาเรียกว่าความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ (symbolic violence) ว่าเป็นศักยภาพในการสร้างและยึดเหนี่ยวรูปแบบ และวิธีการทำความเข้าใจและปรับตัวเข้ากับสังคมด้วยการนำเสนออำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองในรูปแบบที่กลบเกลื่อนหรือปิดบังซ่อนเร้นอำนาจที่แท้จริงเอาไว้ การใช้อำนาจจำเป็นต้องมีความชอบธรรมบางอย่างที่สร้างให้เกิด “ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน” หรือสำนึกที่ผิดพลาดเกี่ยวกับการใช้อำนาจนั้น บุรีเดียวิมองว่าสำนึกที่ผิดพลาดเกิดจากการ “สร้าง” ปฏิเสธผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองที่แฝงเร้นอยู่ในกิจกรรมทุกประเภท นั่นคือ ตรรกของผลประโยชน์ที่เป็นพื้นฐานของกิจกรรมทุกอย่าง ถูกทำให้เกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไปว่าเป็นเรื่องของกาไม่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้อง ปฏิบัติการเชิงสัญลักษณ์หลอกล่อหรือบิดเบือนความสนใจไปจากผลประโยชน์ที่อยู่ในกิจกรรมเหล่านั้นและทำให้ดูราวกับว่ากิจกรรมนั้นเกิดขึ้นและดำเนินไปโดยไม่มีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้อง กิจกรรมหรือการกระทำบางอย่างอาจสร้างให้เกิดอำนาจเชิง

สัญลักษณ์หรือความชอบธรรมขึ้นได้ เมื่อกิจกรรมนั้นถูกนำเสนอในลักษณะที่แตกต่างหากจากผลประโยชน์ที่อยู่เบื้องหลัง และทำให้เกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนว่าเป็นกิจกรรมที่ไม่มีผลประโยชน์แอบแฝงเลยแม้แต่น้อย

ปัจเจกบุคคลและกลุ่มซึ่งสามารถกลบเกลื่อน และปรับเปลี่ยนผลประโยชน์ส่วนตนไปสู่การนำเสนอว่าไม่มีผลประโยชน์อะไรเกี่ยวข้องในกิจกรรมบางอย่าง สามารถสะสมหรือเพิ่มพูนทุนสัญลักษณ์ของตนได้ (Bourdieu 1990: 118) ทุนสัญลักษณ์จึงหมายถึงทุนที่ถูกปฏิเสธ (denied capital) นั่นคือ ผลประโยชน์ถูกกลบเกลื่อนภายใต้การกระทำที่ดูดีแล้ว ไม่มีผลประโยชน์แอบแฝง ความสำคัญของทุนสัญลักษณ์เกิดจากการปฏิเสธทุนทางเศรษฐกิจ ทุนสัญลักษณ์เป็นรูปแบบหนึ่งของอำนาจซึ่งคนทั่วไปมักไม่มองว่าเป็นอำนาจ หากแต่เป็นการยอมรับ เป็นความจริงรักภักดีและความซื่อตรงมั่นคง ในความสัมพันธ์ทางสังคมชุดใดชุดหนึ่ง บุรีเดียวยกตัวอย่างการแลกเปลี่ยนของขวัญของก้านิลในสังคมชาวนาคาบิเลีย ซึ่งแบบแผนของการแลกเปลี่ยนกลบเกลื่อนหรือทำให้เกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายแท้จริงของการแลกเปลี่ยน ในทำนองเดียวกัน ปฏิบัติการของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่ลงพื้นที่ไปเยี่ยมชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นการไปงานแต่งงาน หรือไปช่วยงานศพ ล้วนแล้วแต่ถูกนำเสนอว่าเป็นการแสดง “น้ำใจ” แต่คนคุ้นเคยทั้งๆ ที่การกระทำดังกล่าวคือการเปลี่ยนทุนเศรษฐกิจ ในรูปของเงินและสิ่งของช่วยเหลือต่างๆ ให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ นั่นคือ การสร้างภาพของคนดีมีน้ำใจซึ่งอาจเปลี่ยนไปเป็นความชอบธรรม ที่จะได้รับเลือกตั้งเป็นตัวแทนเข้าไปในสภาผู้แทนราษฎรอีกในอนาคต ในทำนองเดียวกัน การบริจาคเงินเพื่อทำทานโดยบริษัทขนาดใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นการแจกผ้าห่มของเปียร์ยี่หื้อดง หรือการเป็นเจ้าของภาพถ่ายทอดสตฟุตบอลโลก ก็คือความพยายามที่จะสะสมทุนสัญลักษณ์ โดยการปรับเปลี่ยนทุนเศรษฐกิจไปสู่การจัดกิจกรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เพื่อสร้างภาพลักษณ์และการยอมรับจากสาธารณชน

เช่นเดียวกับทุนประเภทอื่นๆ ทุนสัญลักษณ์อาจถูกใช้จนร่อยหรอไป หรือได้รับการสะสมจนเพิ่มพูนขึ้น หรืออาจปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นทุนประเภทอื่นๆ หรือใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจบางชุด บุรีเดียวยังให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับบทบาทของผู้ผลิตวัฒนธรรม (cultural producers) เช่น ผู้นำ ครู นักเขียน นักวิชาการ ศิลปิน นักบวช สื่อมวลชน ฯลฯ ในการทำงานที่สร้างความชอบธรรมให้กับการจัดระเบียบสังคมโดยการสร้างทุนสัญลักษณ์

การศึกษาสังคมชาวนาไทยภาคเหนือในบทนี้จะให้ความสนใจกับการนำเอาแนวคิดเรื่องทุนวัฒนธรรมของบุรีเดียวยุโรปศึกษาทำความเข้าใจ สัมพันธภาพระหว่างการผลิตทางวัฒนธรรมของชาวกะเหรี่ยง กับเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์ หรือความพยายามของผู้นำชาวกะเหรี่ยงในการผลิต และสะสมอำนาจเชิงสัญลักษณ์โดยการใช้ทุนทางวัฒนธรรมในรูปของ

ภูมิปัญญาท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นความรู้ในการจัดการผลิตและการจัดการทรัพยากร พิธีกรรม และคติชนต่างๆ เพื่อนำเสนอภาพลักษณ์สร้างการยอมรับ และความชอบธรรมในการดำเนินชีวิต อยู่ร่วมกับป่าได้อย่างยั่งยืน

ตลอดช่วงเวลาสองทศวรรษที่ผ่านมา ปรากฏมีงานเขียน สารคดี บทความ งานวิจัยของ นักวิชาการ ตลอดจน องค์กรเอกชนต่างๆ ที่ได้นำเสนอภาพของชาวกะเหรี่ยงในฐานะที่เป็น “กลุ่ม ชนที่รักป่า” และเป็นนักอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมชั้นเลิศ ผู้ผลิตวัฒนธรรมกะเหรี่ยงประสบความสำเร็จอย่างงดงาม ในการกระตุ้นกระแสสภาพแวดล้อมนิยม ตลอดจน ประเด็นในเรื่องของความ เป็นชาติพันธุ์ ด้วยการนำเอาองค์ประกอบทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อ ประเพณี คุณค่า และภาษา มาเป็นทุนวัฒนธรรมหรือเป็น “หน้าตา” ของกลุ่มชาติพันธุ์ในการต่อสู้ ต่อรอง ตีความ และนิยามความหมายของการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับป่า ซึ่งเป็นประเด็นขัดแย้งระหว่างรัฐ กับชาวไร่ ชาวนาหลายกลุ่ม ผู้นำชาวกะเหรี่ยงสามารถนำเอาทุนวัฒนธรรมมาใช้เพื่อนำเสนอภาพ ลักษณ์ของ “คนรักป่า” เพื่อสะสมทุนสัญลักษณ์ และสร้างความชอบธรรมในการดำรงอยู่ของชาว กะเหรี่ยงในพื้นที่ป่าได้ในระดับหนึ่ง ในกระบวนการดังกล่าว การสร้างภาพลักษณ์ที่ปรับเปลี่ยน จากความเป็นคน “กะเหรี่ยง” หรือชาวเขา ไปสู่ความเป็น “ปกากะญอ” หรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่รักและ ห่วงแหนป่า อีกทั้งมีภูมิปัญญาความรู้ในการจัดการทรัพยากร ล้วนแล้วแต่เกิดจากกระบวนการ สะสมทุนวัฒนธรรมและการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมไปสู่อำนาจเชิงสัญลักษณ์ การสะสมและ ปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมกลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อสู้กับอำนาจรัฐ ไม่เพียงในการสร้าง ความชอบธรรมของชาวกะเหรี่ยงในการใช้ชีวิตอยู่ในพื้นที่ป่าต่อไปเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการต่อสู้ เพื่อกำหนดนิยามความหมายของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์อีกด้วย

ชาวกะเหรี่ยงในลุ่มน้ำแม่วาง

บ้านหนองเต่าเป็นชุมชนกะเหรี่ยงที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ในจังหวัดเชียงใหม่ หมู่บ้านตั้งอยู่ในระดับความสูง 1,100 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล อาณาบริเวณทั้งหมดของหมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่กว่า 8,000 ไร่ พื้นที่ประมาณ 1,500 ไร่ถูกจัดให้เป็นที่อยู่อาศัยและพื้นที่การเกษตร พื้นที่ประมาณ 4,000 ไร่เป็นเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของหมู่บ้าน พื้นที่ 1,000 ไร่เป็นป่าใช้สอยสำหรับการเก็บเห็ด หน่อไม้ พืชและอาหารของชาวบ้าน ส่วนพื้นที่อีก 1,500 ไร่เป็นป่าพิธีกรรมของหมู่บ้าน ผืนป่าบริเวณลุ่มน้ำแม่วางเป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายทางชีวภาพสูง ยิ่ง ทั้งในด้านของความหลากหลายของระบบนิเวศ ตั้งแต่ป่าเต็งรัง ป่าเบญจพรรณ ป่าสนเขา ป่าดิบแล้ง ไปจนถึงป่าดิบเขาบนยอดดอย ผืนป่าแถบนี้ยังคงอุดมไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร สมุนไพร

และสัตว์ป่านานาชนิด อีกทั้งยังเป็นแหล่งกำเนิดของต้นน้ำลำธารกว่า 20 สาย รวมทั้ง ห้วยแม่สะป๊อก ซึ่งเป็นแหล่งน้ำสำคัญหล่อเลี้ยงผลผลิตและประชาชนแถบนี้มานานนับพันปี ปัจจุบันบ้านหนองเต่ามีประชากรทั้งสิ้น 564 คน และมีครัวเรือน 114 ครัวเรือน อาชีพหลักของชาวบ้านแถบนี้คือ การทำนาและไร่ข้าว รวมทั้งการปลูกพืชพาณิชย์หลากหลายชนิด ดอกไม้และผลไม้

บ้านหนองเต่าในอดีตเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนลัวะโบราณ ดังปรากฏหลักฐานในรูปของศาสนสถานหลายแห่ง รวมทั้งป่าเมี่ยงเดิมของชาวลัวะอีกด้วย ผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านหนองเต่าเล่าว่าบรรพบุรุษของชาวกะเหรี่ยงอพยพเข้ามาตั้งรกรากในแถบนี้เมื่อ 274 ปีมาแล้ว เรื่องเล่าดังกล่าวสอดคล้องกับงานศึกษาของ Mischung (1986) และ Renard (1986) ที่เสนอว่าหมู่บ้านกะเหรี่ยงสกอร์หลายแห่งในเขตอำเภอแม่วาง แม่ลาหลวงและแม่แจ่ม เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากพม่าเมื่อกว่าสองร้อยปีมาแล้ว ชาวกะเหรี่ยงบางกลุ่มมีความเชี่ยวชาญในการเลี้ยงช้างและการทำไม้ และอพยพเข้ามาเพื่อทำงานรับจ้างให้กับบริษัททำไม้ของอังกฤษ หลังหมดสัมปทานก็ตั้งรกรากลงหลักปักฐานทำมาหากินอยู่ในบริเวณนี้สืบมา หลังหมดยุคทำไม้ของอังกฤษ สัมปทานไม้ก็ใช้ว่าจะสิ้นไปจากดินแดนแถบนี้ ในปี พ.ศ. 2484 ปีเดียวกับที่พระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484 หรือพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติฉบับแรกได้รับการประกาศใช้ ก็มีการให้สัมปทานไม้ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างแก่บริษัทเอกชนของคนไทย ส่งผลให้ขบวนการตัดไม้ลามเข้าสู่พื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน อันเป็นที่อยู่ของชาวกะเหรี่ยงหลายหมู่บ้านด้วยกัน ในขณะเดียวกัน รัฐบาลในสมัยนั้นเริ่มส่งเสริมให้มีการปลูกฝิ่นอย่างถูกต้องตามกฎหมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณขุนห้วยแม่สะป๊อก ซึ่งมีพื้นที่และสภาพอากาศเหมาะสมสำหรับปลูกฝิ่น ชาวเมืองบริเวณขุนห้วยแม่สะป๊อกเริ่มปลูกฝิ่น โดยได้รับการว่าจ้างและหนุนเสริมจากหน่วยงานราชการอย่างเป็นล่ำเป็นสัน โดยชาวกะเหรี่ยงบางส่วนกลายมาเป็นลูกจ้างในไร่ฝิ่นของชาวม้งไปด้วย ส่งผลให้ชาวกะเหรี่ยงบางคนเริ่มติดฝิ่น การปลูกฝิ่นในระบบความสัมพันธ์เชิงการค้าและการว่าจ้างแรงงานกับชาวม้ง ยังมีบทบาทสำคัญทำให้ชุมชนกะเหรี่ยงหลายแห่งในลุ่มน้ำแม่วาง ต้องเผชิญหน้ากับปัญหานี้สืบเนื่องมาอย่างรุนแรง (Cohen 1984: 153-165) ในขณะเดียวกัน ขบวนการทำไม้เถื่อนก็เริ่มลุกลามจากพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างรุกขึ้นมาทางเหนือ รวมทั้งมีการล่าสัตว์ป่าในเขตลุ่มน้ำแม่วางตอนบนด้วย พื้นที่ป่าบริเวณนี้ถูกทำลายจนลดลงอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยเริ่มติดฝิ่นจนก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมาอย่างมากมาย แม้ว่าฝิ่นจะถูกยกเลิกอย่างเป็นทางการในปีพ.ศ. 2501 หากแต่ในบริเวณลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ก็ยังคงมีการปลูกฝิ่นต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงปีพ.ศ. 2525 ช่วงปีพ.ศ. 2505 พระสงฆ์คาทอลิกเริ่มเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในแถบลุ่มน้ำแม่วาง มีชาวกะเหรี่ยงบางส่วนหันมานับถือศาสนาคริสต์ ในขณะที่อีกหลายส่วนหันไปนับถือศาสนาพุทธตามโครงการธรรมจาริกเพื่อเผยแพร่ศาสนาในกลุ่มชาวเขา

ในปีพ.ศ. 2510 กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทยได้ทำการขึ้นทะเบียนบ้านให้กับราษฎรในหมู่บ้านหนองเต่าและหมู่บ้านใกล้เคียง หากแต่เอกสารสิทธิในที่ดินทำกิน ซึ่งชาวบ้านถามหากลับไม่เคยได้รับการขานรับจากทางราชการ ในปีพ.ศ. 2515 กรมป่าไม้ประกาศเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ และเริ่มเข้ามาทำโครงการปลูกป่าเพื่อทดแทนพื้นที่ป่าที่เคยได้รับสัมปทานไปแต่เดิมในเขตลุ่มน้ำแม่วาง แต่การปลูกไม้สนเพื่อทดแทนผืนป่าธรรมชาติกลับถูกมองจากชาวกะเหรี่ยงว่าเป็นโครงการปลูกไม้ทำลายป่า เพราะชาวกะเหรี่ยงและชาวบ้านในแถบภาคเหนือใช้ไม้สนเป็นเชื้อฟืน ดังนั้นไม้สนจึงเป็นเชื้อเพลิงอย่างดีเมื่อเกิดไฟป่า การปลูกไม้สนจึงมีวิธีการฟันฟูสภาพป่าให้คืนความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพ ยิ่งไปกว่านั้น เจ้าหน้าที่ป่าไม้เริ่มตั้งคำถามกับการทำไร่หมุนเวียนของชาวกะเหรี่ยง ซึ่งมีการตัดฟันโค่นเผาพื้นที่ไร่เหล่าเพื่อปลูกข้าว ความไม่เข้าใจในระบบการผลิตของชาวบ้าน และมีได้มองการใช้ไฟว่าเป็นการจัดการป่าในรูปแบบหนึ่ง ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ป่าไม้กับชาวบ้านอยู่เป็นครั้งคราว ในขณะที่เจ้าหน้าที่มองว่าชาวกะเหรี่ยงตัดไม้ทำลายป่าและใช้ไฟเผาป่าในการทำ “ไร่เลื่อนลอย” ชาวกะเหรี่ยงกลับมองว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐเอง มีพฤติกรรมในการละเมิดกฎหมายบ้านเมือง ไม่ว่าจะในเรื่องของการมีส่วนร่วมรู้เห็นเป็นใจกับการทำไม้เถื่อนและการล่าสัตว์ป่า เป็นต้น

ทรัพยากรธรรมชาติที่เริ่มร่อยหรอลงทุกขณะ ทำให้ชาวบ้านหนองเต่าเริ่มรวมตัวกันเพื่อทบทวนสาเหตุของปัญหา และต่อรองกับรัฐที่พยายามเข้ามาประกาศเขตอุทยานแห่งชาติในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ในปี 2516 ชาวบ้านหนองเต่าและหมู่บ้านใกล้เคียงได้รวมตัวกันเพื่อยื่นหนังสือประท้วงต่อนายกรัฐมนตรีให้ยกเลิกสัมปทานเหมืองแร่ที่บ้านห้วยอีค่าง ซึ่งได้สร้างปัญหาใหญ่หลวงต่อที่นาและแหล่งน้ำในแถบนี้ หลังจากนั้นไม่นาน สัมปทานเหมืองแร่ก็ถูกรัฐบาลสั่งระงับ หากแต่แม่วางก็เริ่มถูกจับตามองในฐานะเป็นพื้นที่สีชมพู หรือเป็นเขตการทำงานของสหพันธ์ชาวไร่ชาวนาแห่งประเทศไทยร่วมกับขบวนการนักศึกษา และผู้นำนักศึกษาบางคนก็เข้าป่าไปทำงานการเมืองร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ในระยะเวลาไรรี่ๆกันนั้น มีการเปิดโรงเรียนแห่งแรกขึ้นในเขตแม่วางตอนบน มีการสร้างถนนเชื่อมหมู่บ้านต่างๆ ตลอดจนมีการสร้างถนนลาดยางจากอำเภอสันป่าตองมาจนถึงเขตตำบลแม่วิน และบ้านหนองเต่า การสร้างถนนนับเป็นปฏิบัติการสำคัญ ในการเพิ่มความเข้มงวดให้กับการลาดตระเวน เพื่อควบคุมสอดส่องดูแลการเคลื่อนไหวของฝ่ายตรงข้าม และการขยายอำนาจรัฐเข้าครอบคลุมพื้นที่แม่วางตอนบน

นอกเหนือไปจากการตัดถนนสายบ้านกาด-แม่วินแล้ว เทคนิควิธีในการควบคุมพื้นที่ยังดำเนินการผ่านรูปแบบอื่นๆ เช่น การก่อตั้งกองกำลังลูกเสือชาวบ้านในปี พ.ศ. 2520 และการจัดตั้งศูนย์พัฒนาโครงการหลวงที่บ้านห้วยตองในปี พ.ศ. 2522 การส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ของโครงการหลวงนั้น เป็นการปลูกพืชที่ใช้ที่ดินและแรงงานอย่างเข้มข้น เพราะพืชส่วนใหญ่ที่ปลูกเป็น

พืชเมืองหนาวที่จำเป็นต้องดูแลอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นพืชผัก เช่น ผักสลัด แครอท ชูกีนี้ กระเทียมต้น และหอมญี่ปุ่น ไม้ผล เช่น แอปเปิ้ล อาโวคาโด ท้อ สาลี่ บ๊วย พลับ และดอกไม้เมืองหนาว เช่น แกลดิโอลัส คาร์เนชั่น เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การปลูกพืชพาณิชย์มิได้สร้างผลประโยชน์แก่ชาวบ้านในชุมชนอย่างเท่าเทียมกัน ในทางตรงกันข้าม ครัวเรือนที่มีฐานะดี มีที่ดินมากและสามารถเข้าถึงแรงงานและเงินลงทุน ย่อมมีความพร้อมสำหรับการผลิตเชิงพาณิชย์มากกว่าครัวเรือนที่มีฐานะยากจน มีที่ดินจำกัด และไม่สามารถเข้าถึงแหล่งทุนและตลาดได้ ครัวเรือนร่ำรวยยังกลายมาเป็นเจ้าของร้านค้า และนายทุนเงินกู้ การเปิดร้านค้าของชำขึ้นในหมู่บ้าน ทำให้การบริโภคสินค้าประเภทเครื่องอุปโภคบริโภคเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และความต้องการเงินสดก็มีมากขึ้นตามไปด้วย ชาวนายากจนเริ่มได้รับแรงกดดันจากการบริโภคเพื่อไปทำการผลิตพืชพาณิชย์เพื่อขายเพิ่มขึ้น โดยการปรับเปลี่ยนพื้นที่ไร่หมุนเวียนของตนไปทำการเพาะปลูกพืชพาณิชย์ ผลที่ตามมาคือการผลิตข้าวลดลงจนไม่เพียงพอต่อการบริโภคภายในครัวเรือน ชาวนายากจนจำต้องยืมข้าวโดยเสียดอกเบี้ยในอัตราสูง และส่งผลให้บางครัวเรือนเริ่มเข้าสู่วัฏจักรของหนี้สินและความยากจน

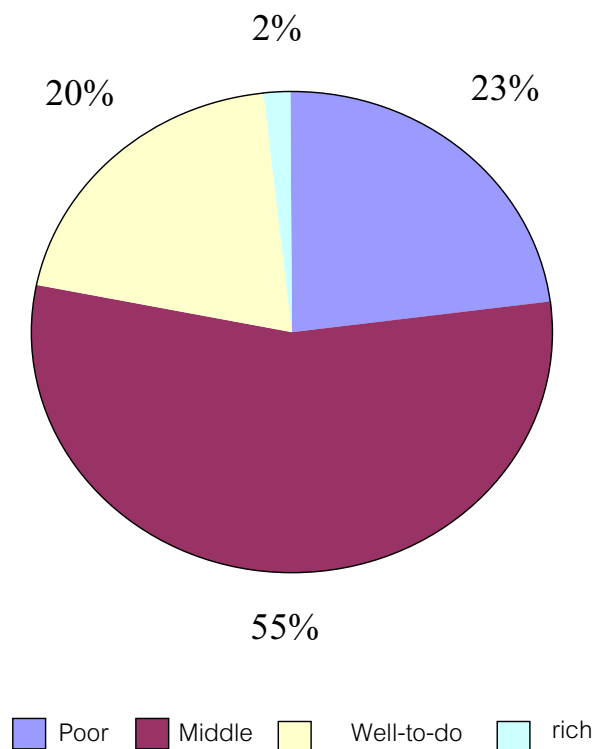
การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตมาสู่การปลูกพืชพาณิชย์เพิ่มมากขึ้น ทำให้ชาวกะเหรี่ยงเริ่มเผชิญหน้ากับปัญหาที่เกิดจากการพัฒนา ในด้านหนึ่ง ชาวนาบางคนเริ่มใช้ชีวิตอยู่ในสถานะที่มีความวิตกกังวล และความเครียดเกี่ยวกับราคาพืชผลที่ขึ้นลงอย่างต่อเนื่อง ซึ่งส่งผลกระทบต่อสถานะความเป็นอยู่ของครอบครัว ยิ่งชาวนาขนาดเล็กเปลี่ยนพื้นที่ไร่ไปทำการเพาะปลูกพืชพาณิชย์เพิ่มมากขึ้นเท่าใด หนี้สินก็พอกพูนขึ้นเป็นเงาตามตัว ในอีกด้านหนึ่ง ผืนป่าและไร่เหล่าของชาวกะเหรี่ยง เริ่มถูกนิยามความหมายใหม่ว่าเป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำ ซึ่งต้องได้รับการควบคุมดูแลอย่างเข้มงวดจากเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ ซึ่งเริ่มเอาจริงเอาจังกับการเผาไร่และการทำ “ไร่เลื่อนลอย” ในเขตป่าอนุรักษ์ แม่วางเริ่มกลายมาเป็นพื้นที่ซึ่งได้รับการดูแลอย่างเข้มงวดกวดขัน หมู่บ้านบนพื้นที่สูงเริ่มได้รับการกำกับโดยเจ้าหน้าที่ป่าไม้บริเวณทางเข้าสู่ผืนป่าและไร่เหล่า ตลอดจนมีการลาดตระเวนโดยเฮลิคอปเตอร์ และการเยี่ยมเยียนพื้นที่ของเจ้าหน้าที่ป่าไม้บ่อยครั้งขึ้นกว่าแต่ก่อน

แรงกดดันจากหน่วยงานรัฐที่เพิ่มสูงขึ้น บังคับให้ชาวกะเหรี่ยงค่อยๆ ลดพื้นที่ทำไร่ลง โดยการลดรอบของการหมุนเวียนจากแต่เดิมที่เคยแบ่งการถือครองที่ไร่ออกเป็นครัวเรือนละ 7-8 แปลง และทำการเพาะปลูกปีละหนึ่งแปลงหมุนเวียนสลับเปลี่ยนกันไป มาเป็นเพียงครัวเรือนละ 3-4 แปลง การลดลงของพื้นที่ไร่ย่อมทำให้ความมั่นคงในการผลิตลดลง ยิ่งไปกว่านั้น แบบแผนของการเพาะปลูกพืชก็เริ่มเปลี่ยนไปสู่การเพาะปลูกพืชพาณิชย์เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ

ในปัจจุบัน พื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ยังคงเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านชาวกะเหรี่ยงหลายบ้านด้วยกัน เช่น บ้านหนองเต่า บ้านห้วยตอง บ้านห้วยเกียง บ้านทุ่งหลวงและบ้านห้วยทราย การ

สำรวจสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนชาวกะเหรี่ยง 242 ครัวเรือนจากจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 316 ครัวเรือน ทำให้เราได้ข้อมูลเพื่อทำความเข้าใจกับความแตกต่างทางด้านฐานะรายได้ ขนาดการถือครองที่ดิน ของชาวนากลุ่มต่างๆ ในแถบนี้

Diagram 1: Percentage of Village Household and Social Differentiation (Baan Doi)

จากแผนภูมิที่ 1 จำแนกความแตกต่างทางชนชั้นและจำนวนร้อยละของประชากรในแต่ละชนชั้น จะเห็นได้ว่า ชาวนากลางยังคงเป็นประชากรส่วนใหญ่ของชาวบ้านในแถบแม่วางตอนบน ชาวนารวยมีเพียงไม่ถึงร้อยละ 2 ของจำนวนประชากรทั้งหมด และความแตกต่างทางชนชั้น ในด้านการถือครองที่ดินก็ยังคงมีความแตกต่างไม่มากนัก จากตารางที่ 1 จะเห็นได้ว่าความแตกต่างของการถือครองที่ดินระหว่างชาวนาจน ชาวนากลาง และชาวนาที่มีฐานะดีนั้นยังคงมีไม่มากนัก ยกเว้นในกรณีของชาวนารวยที่มีเพียง 4 ครัวเรือน ซึ่งมีขนาดการถือครองที่ดินมากกว่ากลุ่มอื่นๆ อย่างชัดเจน

Table 1: Distribution of Households and Farm Land

Type of Household	No. of Household	Percent	Size of Swidden Farm (Rai)
Poor (12,000 Baht/year)	56	23.1	5.81
Middle (12,,001-36,000/year)	133	55	7
Well-to-do (36,001- 20,000/year)	49	20.2	8.4
Rich (120,000+/year)	4	1.7	16.2
Total	242	100	Mean = 7.18

จากแผนภูมิที่สอง จะสังเกตเห็นได้ว่าแม้ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม และการเกษตรยังคงเป็นแหล่งที่มาของรายได้สำคัญของครัวเรือนเกือบทั้งหมด แต่การทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านก็เริ่มเพิ่มสูงขึ้นและคิดเป็นร้อยละ 24 ของอาชีพหลักของครัวเรือน รวมทั้งการทำงานรับจ้างในภาคเกษตรซึ่งคิดเป็นร้อยละ 15 ของอาชีพหลักของครัวเรือน การทำงานรับจ้างเริ่มกลายมาเป็นอาชีพที่มีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชาวนายากจนและชาวนากลาง ประเด็นที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งประเด็นหนึ่งคือ เรื่องของความหลากหลายของอาชีพ ข้อมูลจากตารางที่สองแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า แม้อาชีพเกษตรยังคงเป็นอาชีพหลักของครัวเรือนชาวนายากจนส่วนใหญ่ หากแต่ความหลากหลายของอาชีพเริ่มมีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชาวนากลางและชาวนาที่มีฐานะดี ซึ่งมีแหล่งที่มาของรายได้จากการทำการเกษตร การทำงานรับจ้างในและนอกหมู่บ้าน ตลอดจน การทำการค้าและการรับราชการ ในขณะที่ชาวนารวยจะให้ความสนใจกับการทำงานที่มีรายได้สูง เช่น การค้าขายและการรับราชการมากที่สุด

Diagram 2 : Percentage of Household Occupation

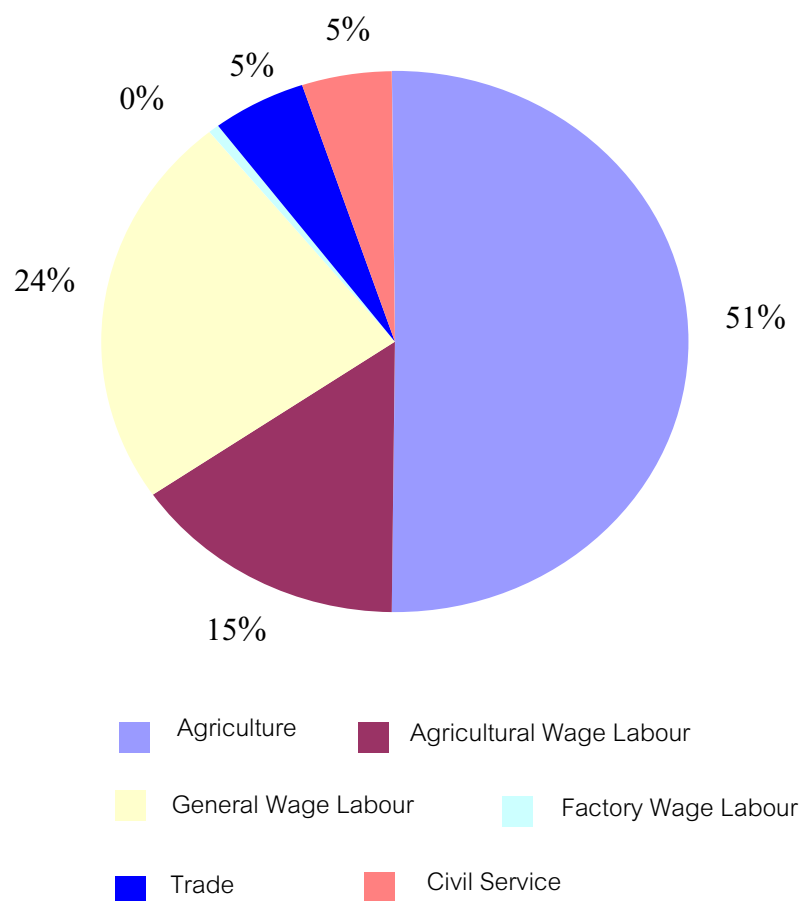

Table 2: Occupation and major sources of income

Social Classes	Agriculture	Wage labour in agriculture	Wage labour outside the village	Factory worker	trade	Civil service	Total
Poor	42	8	6	-	-	-	56
Middle	64	19	37	1	6	6	133
Well-to-do	15	10	14	-	6	4	49
Rich	-	-	1	-	1	2	4
Total	121	37	58	1	13	12	242

Table 3: Average Household Expenditures

Social Classes	Food	Clothes	Medicine	Construction	Transport	Education	Household appliances	Debt payment	Others
Poor	11,016	791	1,016	1,687	3,938	894	1,195	2,123	796
Middle	13,649	924	1,435	1,085	4,014	893	1,868	2,886	1,070
Well-to-do	17,584	1,324	1,479	5,551	9,579	2,185	2,423	3,355	2,131
Rich	32,750	2,000	975	35,000	16,500	500	3,250	14,262	2,500
Mean	14,152	992	1,139	2,689	5,330	1,149	1,847	2,992	1,239

จากข้อมูลของตารางที่ 3 แสดงรายจ่ายเฉลี่ยของครัวเรือนต่างๆ รวมทั้งค่าใช้จ่ายในด้านของอาหาร เสื้อผ้า การซ่อมแซมหรือปลูกสร้างอาคารบ้านเรือน เป็นต้น จะเห็นได้ว่าค่าใช้จ่ายเฉลี่ยของชาวกะเหรี่ยงนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มชนบนที่สูงกลุ่มอื่นๆ เช่น ชาวลัวะบนดอยภูคาแล้ว ค่าใช้จ่ายของชาวกะเหรี่ยงนั้นจัดได้ว่าค่อนข้างสูง ซึ่งหมายความว่าชาวกะเหรี่ยงเริ่มเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ครัวเรือนทุกกลุ่มเริ่มเข้าสู่วัฏจักรของหนี้สิน ที่เกิดจากการผลิตพืชพาณิชย์และการบริโภคภายในครัวเรือน

สายธารแห่งการเปลี่ยนแปลง เริ่มส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวกะเหรี่ยงเพิ่มมากขึ้น คนเฒ่าคนแก่เริ่มวิตกว่าลูกหลานของพวกเขาจะสูญเสียระบบคุณค่าและอัตลักษณ์แห่งความเป็นลูกหลานของแผ่นดิน ของผืนน้ำ และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการจัดการป่า “เราไม่เคยหลงทางในป่า” ผู้เฒ่าท่านหนึ่งแห่งบ้านหนองเต่าบอกเรา “เพราะในป่ามีร่องรอยและเครื่องหมายที่เราเข้าใจ ต้นไม้ หมูนกและสายน้ำ ชักนำเรากลับมายังหมู่บ้าน แต่เราจะหลงทางในเมือง เพราะถนนหนทางและตึกรามบ้านช่องแลดูเหมือนกันไปหมด เราไม่มีทางจดจำหนทางออกจากเมือง”

ในช่วงสามสิบปีมานี้ การโหยหาวันเวลาเก่าๆ และวิถีชีวิตแบบเดิมเริ่มมีมากขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพัฒนาการในด้านของนโยบายป่าไม้เริ่มสร้างแรงกดดันต่อระบบการผลิตและการทำไร่หมุนเวียนบนผืนดินซึ่งในปัจจุบันถูกนิยามใหม่โดยรัฐว่าเป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์ การตัดฟันและเผาไร่เหล่าเป็นสิ่งที่ทำได้ยากขึ้นเรื่อยๆ และนำมาซึ่งความวิตกกังวลและความไม่มั่นคงในการถือครองที่ดิน และระบบการผลิตเดิม

สภาพแวดล้อมนิยม การเมืองชาติพันธุ์และการผลิตวัฒนธรรม

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา กระแสเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการสร้างความเป็นชาติพันธุ์ได้เริ่มก่อตัวขึ้นในหมู่ชาวกะเหรี่ยงในประเทศไทย โดยมีเงื่อนไขสำคัญสองประการ

ช่วยสนับสนุนส่งเสริมกระแสเคลื่อนไหวดังกล่าว เจื่อนไขประการแรก คือ ประสพการณ์ของการถูกกระทำให้เป็นชนชายขอบและความรู้สึกเหยียดผิวที่ชาวปกากะญอได้รับจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ เจ้าหน้าที่ป่าไม้มักกล่าวโทษชาวไร่บนดอย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชนกลุ่มน้อย ว่าเป็นต้นตอของปัญหาการลดลงของผืนป่า เจ้าหน้าที่มองว่าการทำมาหากินของคนเหล่านี้มีลักษณะเป็นการทำไร่เลื่อนลอย นั่นคือ ระบบการทำไร่ซึ่งทำการตัดฟันผืนป่าและเผาเพื่อทำการเกษตร พื้นที่ไร่นี้จะถูกใช้ประโยชน์ในช่วงสั้นๆ เพียงแค่ 1-2 ปี ก่อนที่ดินจะเสื่อมสภาพและหญ้าคามีจำนวนมากขึ้นจนไม่สามารถควบคุมได้ ที่ไร่จะถูกทิ้งร้างไปและมีการย้ายที่ไปตัดฟันโค่นเผาป่าแปลงอื่นต่อไป จากมุมมองของกรมป่าไม้ ชาวไร่บนดอยจึงเป็น “คนกินป่า” และการเสาะหาผืนป่าที่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกอย่างไม่มีที่สิ้นสุด กลายมาเป็นสาเหตุสำคัญของการลดลงของพื้นที่ป่า (Fox et al 2001: 43-50) แนวคิดในเรื่องของไร่เลื่อนลอยจึงกลายมาเป็นพื้นฐานของการสร้างความชอบธรรมให้กับนโยบายป่าไม้ ที่เน้นการควบคุมการผลิตของกลุ่มชนบนที่สูงอย่างเข้มงวด รวมไปถึงการขับไล่กลุ่มชนบนที่สูงออกจากบ้านของพวกเขา ด้วยข้อกล่าวหาว่าเป็นอันตรายต่อระบบนิเวศและผืนป่าอันเปราะบาง

เจื่อนไขประการที่สอง ที่ช่วยหนุนเสริมกระแสเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการสร้างความเป็นชาติพันธุ์ของชาวกะเหรี่ยง คือ การเฟื่องฟูขึ้นอย่างรวดเร็วของขบวนการสภาพแวดล้อมนิยมในสังคมไทย ในช่วงยี่สิบปีมานี้ ปัญหาสภาพแวดล้อมในสังคมไทยเริ่มเข้าสู่สภาวะวิกฤติ ชนทุกกลุ่มในสังคมไทยเริ่มมีความตระหนักเพิ่มขึ้นว่าปัญหาสภาพแวดล้อมมิใช่ปัญหาไกลตัว หากแต่ส่งผลกระทบต่อชีวิตและความเป็นอยู่โดยตรง สำหรับกลุ่มชนบนที่สูงแล้ว ปัญหาสภาพแวดล้อมถูกนำมาผูกโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาในเรื่องของสิทธิเหนือผืนป่า ที่ดินและวิถีชีวิตของตน

เจื่อนไขทั้งสองประการดังกล่าวข้างต้นส่งผลให้ผู้นำชาวกะเหรี่ยง เริ่มพูดถึงความเป็น “คนปกากะญอ” ในฐานะที่เป็นลูกหลานที่ก่อกำเนิดและสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์บนพื้นฐานของสัมพันธภาพที่แนบแน่นระหว่างคนกับป่า อีกทั้งยังได้สร้างกระแสของความโหยหาต่อระบบคุณค่า และจารีตประเพณีวิถีปฏิบัติเดิมที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากินและการทำการเกษตรในผืนป่าอย่างยั่งยืน เพื่อยืนยันความหมายของความเป็น “ปกากะญอ” และยืนยันสถานะอันชอบธรรมของชาวปกากะญอที่จะอยู่อาศัยในผืนป่าของพวกเขาต่อไป ท่ามกลางความขัดแย้งตลอดหลายสิบปีในมุมมองระหว่างรัฐกับชาวบ้านในเรื่องของการดำรงอยู่ร่วมกันของคนกับป่า (Walker 2001: 155) ผู้นำหรือผู้ผลิตวัฒนธรรมของชาวปกากะญอสามารถส่งเสริม “วาทกรรมว่าด้วยความเป็นชุมชน” (Hayami 1997: 559) ซึ่งเน้นในประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนและจารีตประเพณีในการจัดการทรัพยากร แม้ว่าในขณะเดียวกัน สิทธิเหนือที่ดินในหมู่บ้านชาวปกากะญอมากมายหลายแห่ง

กำลังเริ่มมีความแตกต่างทางชนชั้นเพิ่มขึ้นเป็นลำดับอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากวาทกรรมการพัฒนาของรัฐ

“ไร่เหလာ” ที่มีอายุต่างกันตั้งแต่ 1-12 ปี มีให้พบเห็นทั่วไปบริเวณรอบๆ บ้านหนองเต่า และห่างไกลออกไป ในภาพจะสังเกตเห็นร่องรอยการทำไร่และการปล่อยให้ที่ดินฟื้นคืนความสมบูรณ์

“พ่อหลวงจอนิ” กำลังอธิบายระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในระบบนิเวศของป่า ตลอดจนความอุดมสมบูรณ์ของดิน และความหลากหลายของสายพันธุ์พืช

ในภาพเป็นไร่ข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้ว ซึ่งจะถูกล่อยให้เป็น “ไร่เหလာ” ต่อไป ทว่ายังมีผลผลิตอีกจำนวนมาก เช่น มันชนิดต่างๆ ถั่วปี ผือก ที่สามารถเก็บหาไปกินได้อีก 1-2 ปี

ท่ามกลางกระแสสภาพแวดล้อมนิยม ที่เริ่มเป็นประเด็นห่วงใยของคนกลุ่มต่างๆ ทั่วประเทศ ชาวปกากะญอได้ปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมของตนให้กลายมาเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการต่อสู้และท้าทายวาทกรรมของรัฐ องค์ประกอบสำคัญอย่างน้อย 3 ประการในทุนวัฒนธรรมของปกากะญอได้รับการเน้นย้ำอย่างต่อเนื่อง ประการแรก คือ การนิยามความหมายของ “ไร่หมุนเวียน” ในฐานะที่เป็นหัวใจของอัตลักษณ์และวัฒนธรรมของชาวปกากะญอ ประการที่สอง คือ การชูประเด็นเกี่ยวกับกฎเกณฑ์และระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวปกากะญอ เพื่อนิยามความหมายและสร้างภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะเป็น “ผู้รักษาป่า” และประการที่สาม คือ การนำเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นไปปรับใช้กับเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การใช้แผนที่ดาวเทียม ภาพถ่ายทางอากาศ และเทคนิคการซ้อนภาพเพื่อแสดงให้เห็นว่าในบริเวณที่มีหมู่บ้านชาวปกากะญออาศัยอยู่นั้น สภาพป่ามักมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าพื้นที่อื่นๆ นอกจากนี้ ผู้นำชาวปกากะญอยังได้ประยุกต์ใช้พิธีกรรมและความเชื่อทางพุทธศาสนา ตลอดจน การสร้างเครือข่ายขององค์กรกลุ่มน้ำ เพื่อพิสูจน์ให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

จากไร่เลื่อนลอยสู่ไร่หมุนเวียน

ตลอดระยะเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมาของการเร่งรัดพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การดำเนินยุทธศาสตร์การพัฒนาเกิดขึ้นและดำเนินไปพร้อมๆ กับการแผ่ขยายอำนาจของหน่วยงานรัฐเข้าครอบครองพื้นที่ ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นบ้านและที่ทำกินของกลุ่มชนบทที่สูงมากมายหลายกลุ่ม การขยายอำนาจรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผ่านทางระบบกฎหมายที่อ้างสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติ ส่งผลให้กลุ่มชนเหล่านี้ถูกจำกัดสิทธิ เหนือที่ดินและทรัพยากร ถูกเบียดขับ และกลายสภาพเป็นชนชายขอบที่ถูกลดทอนคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ไป การออกพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติเพื่ออ้างสิทธิเหนือ “ที่ดิน” ตลอดจน กฎหมายอุทยาน และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าต่างๆ เป็นจุดเริ่มต้นของระบบการจัดการทรัพยากรของรัฐที่มีลักษณะรวมศูนย์มากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ผืนป่าเริ่มถูกนิยามความหมายใหม่ ถูกแบ่งแยกและกำหนดขอบเขตให้กลายเป็นพื้นที่ประเภทต่างๆ เช่น ป่าสงวนแห่งชาติ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า พื้นที่ลุ่มน้ำชั้น 1 เป็นต้น ภายใต้วาทกรรมของวนวิทยาศาสตร์ การเกษตรบนที่สูงเริ่มถูกนิยามใหม่ว่าเป็น “ไร่เลื่อนลอย” และมีความหมายว่าเป็นการเกษตรที่ไม่มีความมั่นคง เลื่อนลอย ไร้ระเบียบแบบแผน ในการกล่าวถึงสถานะของป่าไม้ไทยในปีพ.ศ. 2509 เจ้าหน้าที่ระดับสูงของกรมป่าไม้ท่านหนึ่งกล่าวว่า

“การทำไร่เลื่อนลอยของชาวเขาในเขตภาคเหนือ ... นับเป็นสาเหตุสำคัญของการตัดไม้ทำลายป่า และมาตรการในการควบคุมแนวปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องนี้ ก็คือ การควบคุมพื้นที่ล่อแหลมอย่างเข้มงวดกวดขัน” (อ้างจาก Pinkaew 1999: 41, การเน้นย้ำเป็นของผู้เขียน)

วาทกรรมของวนวิทยาาสตร์ได้กำหนดให้ชาวกะเหรี่ยงและกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงอื่นๆ กลายเป็น “ชาวเขา” ที่ทำการผลิตแบบตัดฟันโค่นเผาหรือการทำไร่เลื่อนลอยซึ่งเป็นอันตรายอย่างยิ่งต่อป่าของรัฐ การทำไร่เลื่อนลอยได้รับการนำเสนอว่าเป็นสาเหตุหลักของการลดลงและความเสื่อมโทรมของผืนป่า การพังทลายของหน้าดิน และการเกิดไฟป่า รูปแบบของการเกษตรในลักษณะดังกล่าวจึงจำเป็นต้องได้รับการควบคุมและปรับเปลี่ยนไปสู่การเกษตรแบบถาวรและมีระเบียบแบบแผนมากขึ้น

ในปีพ.ศ. 2520 จอห์น โอโดเฮา ซึ่งในขณะนั้นเป็นผู้นำรุ่นหนุ่ม ได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านหนองเต่า และต่อมากลายมาเป็นผู้นำคนสำคัญของเครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือ (คกน.) ในการต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิชุมชนและที่ดินทำกินในเขตป่า¹ เน้นอน พอลวงจอห์นมิใช่ผู้นำชาวปกากะญอเพียงท่านเดียวที่วิพากษ์วิจารณ์และต่อต้านวาทกรรมกระแสหลักว่าด้วยไร่เลื่อนลอย ผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญอคนอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นพ่อเลป่า และบือพอ (2540) ล้วนมีบทบาทสำคัญในการสร้างกระแสแห่งความโหยหาอาหารต่อระบบคุณค่าและจารีตประเพณี เพื่อนำเสนอภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีวิถีชีวิตเรียบง่าย เน้นการยังชีพ เศรษฐกิจพอเพียง เน้นการใช้ป่าอย่างอ่อนน้อมและยั่งยืน ยิ่งไปกว่านั้น เรื่องราวการต่อสู้ของ ชุมชนกะเหรี่ยงแห่งบ้านวัดจันทร์เพื่อปกป้องป่าสนจากการตัดฟันขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (Hayami 1997: 570-575) การต่อสู้ของชาวกะเหรี่ยงบ้านแม่หาร ตำบลบ้านกาด อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน เพื่อปกป้องป่าต้นน้ำของตนจากนายทุนอิทธิพลที่เข้ามาตัดไม้ทำลายป่า (เสนห์และยศ 2526: 176-177) รวมทั้งตำนานการต่อสู้เพื่อปกป้องป่าของชาวกะเหรี่ยงในพื้นที่อื่นๆ ล้วนแล้วแต่ส่งผลอย่างมีนัยสำคัญในการช่วยสนับสนุนภาพลักษณ์ของชาว “ปกากะญอ” ในฐานะเป็นนักอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ภาพลักษณ์ดังกล่าวได้รับการสร้างและผลิตซ้ำในแวดวงวิชาการ ผ่านงานสัมมนา การนำเสนอผลงานวิจัย ตลอดจน ได้รับการตีพิมพ์ตามหน้าหนังสือ

¹ แม้ว่าพอลวงจอห์น จะได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากบาทหลวงนิพนธ์ เทียนนิหาร พระสงฆ์คาทอลิกผู้เป็นผู้นำแนวคิดสำนักวัฒนธรรมชุมชน และมีบทบาทสำคัญในการก่อตั้งศูนย์สังคมพัฒนา รวมทั้งทำงานพัฒนาร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงมาเป็นเวลานาน แต่ฐานคิดของพอลวงจอห์นนั้นวางอยู่บนรากเหง้าของภูมิปัญญาท้องถิ่นและระบบคุณค่าของชาวปกากะญอ ซึ่งทำให้พอลวงจอห์นกลายเป็นผู้นำที่มีบทบาทสำคัญในการผลิตและนำเสนออัตลักษณ์ของความเป็นปกากะญอในงานเขียน สารคดี และเวทีสาธารณะต่างๆ

พิมพ์ นิตยสาร และรายการสารคดีโทรทัศน์อีกมากมาย เวทีสัมมนา หนังสือพิมพ์ นิตยสาร และจอทีวี กลายมาเป็นพื้นที่ซึ่งผู้ผลิตวัฒนธรรมใช้ในการสร้างและผลิตซ้ำภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอ และนำเสนอระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียน ในลักษณะที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในระบบนิเวศของป่า ตลอดจน ความอุดมสมบูรณ์ของดิน และความหลากหลายของสายพันธุ์พืช แนวคิดดังกล่าวได้รับการต่อยอดในงานวิจัยของนักวิชาการและนักวิจัยขององค์กรพัฒนาเอกชนหลายท่านด้วยกัน (ปิ่นแก้ว 2539, วราลักษณ์ 2540, ประเสริฐ 2541) ซึ่งนำเสนอหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าไร่หมุนเวียนแตกต่างอย่างชัดเจนจากแนวคิดเรื่องไร่เลื่อนลอยของรัฐ เพราะไร่หมุนเวียนเป็นระบบการเกษตรที่เชื่อมโยงกับองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศของป่า อีกทั้งมีการจัดการทรัพยากรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ระบบการจัดการไร่หมุนเวียน เกี่ยวพันโดยตรงกับเทคนิคและองค์ความรู้ในการเลือกพื้นที่ไร่ การใช้ประโยชน์จากที่ดินในช่วงสั้นๆ เพียง 1-2 ปีและปล่อยให้ดินพักฟื้นคืนสู่สภาพป่าเป็นระยะเวลานาน การควบคุมไฟและการทำแนวกันไฟ การปล่อยต่อไม้ขนาดใหญ่ไว้ในไร่เพื่อให้ป่าฟื้นสภาพได้โดยเร็ว อีกทั้งการจัดการป่าต้นน้ำ และการป้องกันการพังทลายของหน้าดิน เป็นต้น

การผลิตทางวัฒนธรรมในประเด็นเรื่องไร่หมุนเวียน เป็นยุทธวิธีทางการเมืองที่ช่วยหนุนเสริมภาพลักษณ์ของความมั่นคง สม่่าเสมอและความยั่งยืนของระบบเกษตรในวิถีชีวิตของชาวปกากะญอ ซึ่งขัดแย้งและแตกต่างโดยสิ้นเชิงจากวาทกรรมไร่เลื่อนลอยของรัฐ แนวคิดเรื่องไร่หมุนเวียนนำเสนอภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับสัมพันธ์ภาพระหว่างไร่เหล้ากับการฟื้นสภาพของป่าในลักษณะที่ให้ความสำคัญกับความยั่งยืนและความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติอย่างยั่งยืน ชาวปกากะญอเรียกไร่ว่า คี และเรียกไร่เหล้าที่กำลังฟื้นสภาพป่าว่า คี๋ย และวัฏจักรของไร่หมุนเวียนในแต่ละปี เป็นพัฒนาการพลิกฟื้นคืนความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่า โดยมีการเรียกชื่อไร่เหล้าในลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ตัวอย่างเช่น ไร่เหล้าปีแรก เรียกว่า คี๋ย โอ เม ซึ่งหมายถึงไร่เหล้าซึ่งเป็นที่เก็บหาอาหารและพืชพันธุ์ธัญญาหารมากมายที่ชาวปกากะญอบริโภคในชีวิตประจำวัน ไร่เหล้าปีที่สองเรียกว่า คี๋ย วว หรือไร่เหล้าซึ่งพืชพันธุ์ธัญญาหารต่างๆ ได้รับการเก็บเกี่ยวไปจนหมดสิ้น ไร่เหล้าปีที่สามและสี่เรียกว่า คี๋ยโบ หรือไร่เหล้าซึ่งต้นไม้เริ่มเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชและไม้ยืนต้นเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งถึงไร่เหล้าปีที่ห้าและหก หรือ คี๋ยดูโท ซึ่งผืนไร่เริ่มฟื้นสภาพกลายเป็นป่า และความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินได้รับการฟื้นฟู ไร่เหล้าปีที่เจ็ดและแปด เรียกว่า ดูละ หรือผืนป่า ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ผืนป่าได้รับการพลิกฟื้นคืนสู่สภาพสมบูรณ์ และพร้อมจะเข้าสู่วัฏจักรของการทำไร่หมุนเวียนรอบใหม่

ในวิถีคิดและภาษาของชาวปกากะญอ ไร่หมุนเวียนมิใช่เป็นเพียงระบบการใช้ที่ดินเท่านั้น ในทางตรงกันข้าม แต่ละขั้นตอนของการหมุนเวียนถูกนำเสนอในลักษณะที่เชื่อมโยงอย่างแนบ

แน่นกับวัฒนธรรม ไ่ว่หมุนเวียนถูกนำเสนอในลักษณะที่เป็นแกนกลางของวัฒนธรรมปากกะญอ เป็นพื้นที่ซึ่งตกทอดมาด้วยความทรงจำของชาวปากกะญอทุกคนตั้งแต่เด็กจวบจนกระทั่งเติบโตเป็นผู้ใหญ่ เป็นศูนย์กลางของความผูกพันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อม และระหว่างมนุษย์กับเพื่อนบ้านญาติพี่น้องผ่านกระบวนการผลิตและการแลกเปลี่ยนแรงงาน ไ่ว่หมุนเวียนยังเป็นที่แห่งการเรียนรู้ การเจริญเติบโต และการพัฒนาอัตลักษณ์ของความเป็นปากกะญอ ไ่ว่หมุนเวียนจึงถูกนำเสนอในฐานะเป็นแก่นของความเป็นปากกะญอ และเป็นสัญลักษณ์ของวิถีชีวิตแบบเรียบง่าย พึ่งตนเอง และการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

หลักการเชิงนิเวศและระบบการจัดการทรัพยากร

ตามทัศนะของพ่อหลวงจอนิ ผู้ผลิตวัฒนธรรมปากกะญอ ความมั่นคงและความยั่งยืนของไ่ว่หมุนเวียน ได้รับการรองรับสนับสนุนโดยระบบการจัดการป่าตามภูมิปัญญาเดิมของชาวปากกะญอ คำว่าป่า หรือ ปกา มิได้หมายถึง ที่ดิน หากแต่เป็นระบบนิเวศและระบบความสัมพันธ์ที่ครอบคลุมพืช ต้นไม้ สัตว์ แมลง และสิ่งมีชีวิตทั้งหมด รวมทั้งตัวมนุษย์ด้วย สรรพสิ่งต่างๆ ได้มอบชีวิตให้กับป่าและป่าก็มอบชีวิตกลับมาเป็นวงจรแห่งความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนและเคลื่อนไหว ผืนป่าที่อุดมสมบูรณ์สามารถแบ่งออกได้เป็นระบบนิเวศขนาดเล็กที่หลากหลาย หรือที่พ่อหลวงจอนิเรียกว่า ปาเจ็ดชั้น ชั้นที่หนึ่ง เป็นพืชและสิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่ตามหน้าดิน ขอนไม้ เปลือกและใบไม้ที่โคนล้มคว้างหล่นบนแผ่นดินกลายเป็นอาหารและที่อยู่ของมด ปลวก แมลง เชื้อรา และสิ่งมีชีวิตขนาดเล็กอีกมากมาย ปาชั้นที่สอง ประกอบด้วยพืชคลุมดินและต้นไม้ขนาดเล็กที่กำลังเติบโตขึ้น พืชหลากหลายชนิดเป็นผักและยาสมุนไพรที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต ปาชั้นที่สาม ประกอบไปด้วยไม้พุ่มเตี้ยๆ และดอกไม้ซึ่งเบ่งบานในช่วงฤดูฝน คอยย้าเตือนผู้คนให้ตระหนักถึงการเปลี่ยนผ่านของฤดูกาล ปาชั้นที่สี่ ประกอบด้วยต้นไม้ใหญ่ที่มีกิ่งก้านสาขามากมาย ในขณะที่ปาชั้นที่ห้า ประกอบไปด้วยตะไคร่น้ำและพืชอื่นๆ ที่ขึ้นบนไม้ใหญ่ ปาชั้นที่หก ประกอบไปด้วยกล้วยไม้และกาฝากทั้งหลาย ที่สร้างสีสันและความงามให้กับผืนป่า ในขณะที่ปาชั้นที่เจ็ด คือ ยอดไม้และเถาวัลย์ต่างๆ ที่เกาะโยงต้นไม้

คนปากกะญอมองว่าป่าที่อุดมสมบูรณ์จะต้องมีเจ็ดชั้น นั่นคือ ปาดกุดมไปด้วยความหลากหลายของพันธุ์พืช สัตว์ และสิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่ร่วมกัน และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันอย่างเกื้อกูล ไม่มีสิ่งมีชีวิตใดอยู่ได้โดยลำพัง เมื่อไม้ต้นหนึ่งล้มลง สิ่งมีชีวิตอื่นๆ ก็พลอยถูกทำลายไปด้วย ต้นไม้ มด เอื้อง และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ถูกทำลายลงพร้อมกัน เพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ ดังนั้นบทเรียนที่มนุษย์ควรได้รับก็คือ เราควร “ให้” ผู้อื่นเช่นเดียวกัน ปาแต่ละชั้นยังเป็นสัญลักษณ์ของ

วัฏจักรของชีวิตมนุษย์ ปกาเกอญอใช้คำว่า *ปกา มี ปกา ปกา* ซึ่งหมายถึงป่า เป็นคำเรียกผู้อาวุโส หรือผู้เปี่ยมไปด้วยภูมิปัญญาและสามารถให้บทเรียนสั่งสอนลูกหลานรุ่นต่อไป

นอกเหนือไปจากป่าเจ็ดชั้นแล้ว ภูมิปัญญาท้องถิ่นของปกาเกอญอยังได้รับการนำเสนอในรูปแบบของการจัดแบ่งประเภทและการจัดการป่าที่ซับซ้อน ตัวอย่างเช่น ในบ้านหนองเต่า ตัวหมู่บ้านจะรายรอบไปด้วยที่นาและไร่ และผืนป่าซึ่งได้รับการจัดแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ป่าแต่ละประเภทมีกฎเกณฑ์ในการดูแลรักษา การใช้ประโยชน์และพิธีกรรมที่แตกต่างกันออกไป ใกล้กับหมู่บ้านเราจะพบป่าสะดือ หรือ *ปกาเดพอ* ในอดีตนั้นชาวปกาเกอญอนิยมนำเอาสายสะดือของเด็กเกิดใหม่ ห่อผ้าใส่กระบอกไม้ไผ่แล้วนำไปวางไว้บนกิ่งไม้ใหญ่ในป่าประเภทนี้ โดยมีความเชื่อว่าขวัญของเด็กจะร่มเย็นเป็นสุขทำให้เด็กเจริญเติบโตแข็งแรง ในทางตรงกันข้าม หากไม้ต้นนั้นถูกโค่นล้มลง เด็กก็จะล้มป่วยหรือเป็นอันตราย ความเชื่อดังกล่าวทำให้มีกฎข้อห้ามมิให้ตัดไม้ในป่าสะดือโดยเด็ดขาด ในปัจจุบันแม้ว่าชาวบ้านหนองเต่าส่วนใหญ่นิยมคลอดลูกในโรงพยาบาล และการนำเอาสายสะดือเด็กไปไว้บนต้นไม้เริ่มหมดไป แต่ความเชื่อในเรื่องของการห้ามตัดไม้ในป่าสะดือก็ยังคงได้รับการปฏิบัติสืบมา นอกเหนือจากป่าสะดือแล้ว ป่าอีกประเภทหนึ่งที่อยู่ใกล้หมู่บ้านคือป่าช้า ซึ่งเป็นที่ฝังศพคนตายและมีกฎระเบียบห้ามการตัดไม้หรือในพื้นที่นี้โดยเด็ดขาด นอกจากนั้น ชาวปกาเกอญอยังมีกฎข้อห้ามมิให้ตัดไม้ในป่าขุนห้วย ป่าน้ำซับ ป่าน้ำผุด บริเวณสันดอย ทางน้ำ และพื้นที่อื่นๆ อีกมากมาย ที่เรียกว่า *ดู่ตะ* หรือป่าอนุรักษ์ตามประเพณี

พ่อหลวงจอนิ (2541, โปรดดู กรณีการและเบญจา 2542) ยังได้นำเอาความสัมพันธ์ระหว่างหลักการเชิงนิเวศที่ปรากฏในจักรวาลวิทยาของปกาเกอญอ ผ่านตำนาน นิทานและบทเพลงพื้นบ้าน มาโยงกับปรัชญาการดำเนินชีวิตเพื่อนำเสนอภาพของวิถีวัฒนธรรมชาวปกาเกอญอที่สอดคล้องสมมูลกับธรรมชาติ ตัวอย่างเช่น ความเชื่อเรื่องผีขุนห้วยในวิถีคิดของชาวปกาเกอญอ กลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญของอำนาจในการตรากฎระเบียบเกี่ยวกับการควบคุมและใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าต้นน้ำ ในขณะเดียวกัน ป่าสะดือเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของแนวทางในการอบรมสั่งสอนเด็กๆ ให้ซึมซับรับเอาคุณค่าของการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อม ความเชื่อในเรื่องผีและสำนึกในคุณค่าของป่า กลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญของระบบการจัดการทรัพยากรของชาวปกาเกอญอ

นอกจากนั้น ผู้นำชาวปกาเกอญอยังนำเอาคำทาหรือบทเพลงพื้นบ้านและตำนานต่างๆ มาเป็นพื้นฐานในการนำเสนอวิถีคิดและภาพลักษณ์ของปกาเกอญอได้อย่างมีพลัง ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนที่สุดประการหนึ่ง คือ ตำนานนกขั้วญั่ว ทุกปีในช่วงเริ่มทำการเพาะปลูก ชาวปกาเกอญอจะทำพิธีเซิญนกขั้วญั่วลงมาจากสวรรค์ ในช่วงเวลานี้ คนเฒ่าคนแก่จะเล่าตำนานนกขั้วญั่วให้ลูกหลานในหมู่บ้านฟัง โดยมีเนื้อหาสาระโดยสังเขปดังนี้

“เดิมมีชุมชนชาวปากกะญอแห่งหนึ่ง ในชุมชนนี้มีหนุ่มลูกกำพร้าคนหนึ่งชื่อว่า“จอเฝ่ แด” เมื่อถึงฤดูกาลไถไร่ ชาวบ้านทุกคนต่างก็ไปไถไร่และหาขายไร่ตามที่ได้รับมอบหมายจากผู้นำชุมชน หนุ่มกำพร้าคนนี้ก็ไปหาขายไร่ด้วย แต่ไปตรงไหนก็มีคนหาขายไร่หมดแล้ว เหลือแต่ที่ที่เป็นหินเป็นดินลูกรังไม่มีต้นไม้ขึ้น ผู้นำชุมชนจึงอนุญาตให้หนุ่มกำพร้าทำกินบริเวณนั้น เมื่อไม่มีทางเลือกอื่น หนุ่มกำพร้าก็ตัดสินใจปลูกข้าวบนที่ดินแปลงนั้น ชายหนุ่มต้องไปเก็บไม้จากที่อื่นมากองสุมแล้วเผาเพื่อเป็นพื้นที่ปลูกข้าวเพราะบริเวณนั้นไม่มีต้นไม้ขึ้นอยู่เลย เขาปลูกข้าวได้เพียง 7 หลุมเท่านั้น เทพเจ้าแห่งความอุดมสมบูรณ์ผู้ดูแลทุกข์สุขของมวลมนุษย์ได้เฝ้าสังเกตพฤติกรรมของชายหนุ่มกำพร้าผู้นี้มาโดยตลอด และแปลงกายเป็นหญิงมายชรา ซึ่งติดอยู่ในกอหนาม ส่งเสียงร้องขอความช่วยเหลือจากผู้คนที่เดินผ่านไปมา แต่ไม่มีผู้ใดยอมหยุดช่วยแม้แต่รายเดียว ในที่สุดหนุ่มกำพร้าเดินผ่านมาได้ยินเสียงร้องขอความช่วยเหลือ จึงเข้าไปดูและเห็นหญิงชราติดอยู่ในกอหนาม ชายหนุ่มเกิดความสงสารแต่เขามีเพียงมีดสั้นเล่มเดียว จึงใช้มีดสั้นตัดหนามอยู่สองวันจึงช่วยหญิงชราออกมาจากกอหนามได้สำเร็จ หลังจากช่วยเหลือหญิงชราออกมาได้แล้ว หญิงผู้นี้ก็ไม่ว่าจะไปอยู่ที่ไหนเพราะหลงทางมาไกล จึงอ่อนวอนขออาศัยอยู่ในกระท่อมของหนุ่มกำพร้า ชายหนุ่มก็ยินยอมเพราะความสงสาร

ในเวลาต่อมา หนุ่มกำพร้าไปไถและดายหญ้าในไร่ข้าว 7 หลุมของตนทุกวันจนข้าวเจริญงอกงามแตกออกเป็น 7 กอ แต่ละกอมีใบเขียวชะอุ่มสมบูรณ์ เมื่อฤดูกาลอดอยากข้าวมาถึง (ข้าวของปีก่อนเริ่มหมดลง) หญิงมายชรา ก็บอกให้หนุ่มกำพร้าไปเกี่ยวใบข้าวจากข้าว 7 กอ เอามานึ่ง ชายหนุ่มก็ทำตามตามที่หญิงชราบอก ใบข้าวหนึ่งก็กลายเป็นข้าวเหนียวให้ทั้งสองอาศัยกิน เมื่อข้าวเหนียวที่มาจากใบข้าวหมดลง หญิงชรา ก็บอกให้ชายหนุ่มไปเกี่ยวใบข้าวมาอีก และใบข้าวก็แตกใหม่ทุกวัน ในที่สุด ต้นข้าวก็เริ่มออกรวงเหลืองอร่าม ข้าว 7 กอของชาวหนุ่มออกรวงสวยงาม เมล็ดข้าวทุกเมล็ดอวบใหญ่สมบูรณ์ ไม่มีลีบแม้แต่เมล็ดเดียว เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว ชายหนุ่มก็ไปเกี่ยวข้าวของตน วันรุ่งขึ้น ข้าว 7 กอ ก็ออกรวงเหลืองอร่ามเหมือนเดิม ชายหนุ่มไปเกี่ยวข้าวทุกวันจนได้ข้าวมากมายเต็มยุ้งฉาง จึงเรียกข้าว 7 กอของหนุ่มกำพร้าว่าข้าววิเศษหรือข้าวทิพย์ หลังจากนั้น หญิงชรา ก็บอกหนุ่มกำพร้าว่า “ยายจะกลับบ้านบนฟ้าแล้ว เมื่อใดที่เห็นดอกไม้ถูกเผาเป็นสีดำทั่วไร่ ให้เรียกยายลงมาแล้วยายจะมาใหม่” เมื่อพูดจบหญิงชรา ก็แปลงร่างเป็นนกวิเศษไผ่บินขึ้นสู่สวรรค์ ชาวปากกะญอจึงเรียกเทพแห่งข้าวหรือเทพแห่งความอุดมสมบูรณ์ว่า “โถ ปี่ ข้า” หรือนกขวัญข้าว ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา”

ทุกปีก่อนเริ่มทำการเพาะปลูก ชาวปากกะญอที่บ้านหนองเต่าจะทำพิธีปลูกแม่ข้าว 7 หลุม และทำพิธีเชิญนกขวัญข้าวลงมายังไร่ข้าว การทำพิธีเทงแม่ข้าว 7 หลุม และการเชิญนกขวัญข้าวลงจากฟ้า เป็นการผลิตซ้ำและนำเสนออุดมการณ์โถปี่ข้า ซึ่งเป็นพื้นฐานของเจตนารมณ์

และหลักการเกี่ยวกับการจัดการไร่หมุนเวียน นั่นคือ การแบ่งปันและการสร้างความเป็นธรรมทางสังคม ตำนานนกขั้วญข้าวเล่าถึงหนุ่มกำพร้ากับหญิงชรา ซึ่งเป็นผู้ด้อยโอกาสในสังคม หนุ่มกำพร้าคือตัวแทนของคนจน ไร่ที่ดินทำกิน จนต้องไปทำไร่ข้าวบนพื้นที่ซึ่งมีแต่หินและดินลูกรัง ในขณะที่นกขั้วญข้าวแปลงร่างเป็นหญิงม่ายที่อยู่เพียงคนเดียว ไม่มีใครเลี้ยงดู ถูกปล่อยให้เผชิญหน้ากับชะตากรรมเพียงลำพัง การที่ชายหนุ่มแสดงความเมตตาช่วยเหลือหญิงชรา และได้รับผลตอบแทนด้วยพรอันประเสริฐจากนกขั้วญข้าวให้ข้าวทั้ง 7 กอเป็นข้าวทิพย์ เก็บเกี่ยวไม่หมดสิ้นจนได้ข้าวเต็มยุ้งฉาง เป็นสัญลักษณ์ว่าความดีที่มนุษย์กระทำนั้นจะได้รับการตอบแทนจากอำนาจศักดิ์สิทธิ์หลายเท่าทวีคูณ อุดมการณ์นกขั้วญข้าวนำเสนอหลักการพื้นฐานของชาวปกากะญอที่สั่งสอนสืบต่อกันมาว่า ชุมชนต้องดูแลคนด้อยโอกาส เช่นเด็กกำพร้าและหญิงหม้าย ให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ อุดมการณ์โง่ปีข่านำเสนอแนวคิดที่ว่า ความเป็นธรรมทางสังคมเป็นเงื่อนไขของความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ หากปราศจากเสียซึ่งความเป็นธรรมทางสังคม คนยากจน คนด้อยโอกาสและไร่ที่ทำกินย่อมต้องช่วยตัวเองด้วยการออกไปตัดฟันไม้ในป่าธรรมชาติ ออกล่าสัตว์และเบียดเบียนธรรมชาติแวดล้อมเพิ่มมากขึ้น และทำให้ชุมชนไม่อาจรักษาความมั่นคงและความเป็นธรรมทางนิเวศหรือความสมดุลของสภาพแวดล้อมได้อีกต่อไป ซึ่งความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม ย่อมส่งผลกระทบต่อระบบการผลิตและความมั่นคงของผลผลิตของชุมชนในโอกาสต่อไป

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา พ่อหลวงจอนิ ตลอดจนผู้นำและผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญออีกหลายท่านด้วยกัน ได้มีบทบาทสำคัญในการพลิกฟื้นภูมิปัญญาความรู้ ความเชื่อ พิธีกรรม ตำนานและเพลงพื้นบ้านของชาวปกากะญอมาเป็นสื่อในการทำความเข้าใจกับลูกบ้าน ให้มองเห็นความสำคัญของการจัดการทรัพยากรและการรื้อฟื้นวัฒนธรรมประเพณีเดิมมาใช้เพื่อเป็นยุทธวิธีในการแสดงควมมีตัวตนของชาวปกากะญอ โดยต่อยอดความผูกพันระหว่างคนและชุมชนกับธรรมชาติ จนกระทั่งชาวบ้านมีความเข้าใจและเริ่มเข้ามามีส่วนร่วมในการฟื้นฟูป่าเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

หัวใจของการ “นำเสนอ” ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวปกากะญอในส่วนที่เกี่ยวกับไร่หมุนเวียน จึงอยู่ที่ว่า ความเป็นธรรมทางสังคม คือ เงื่อนไขของความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวกับระบบการผลิตของชาวปกากะญอเกิดขึ้นและดำเนินไปเพื่อสืบทอดหลักการดังกล่าว ด้วยเหตุนี้เอง จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่า แม้ชาวปกากะญอบ้านหนองเต่าจำนวนมาก ได้หันไปนับถือศาสนาคริสต์เป็นเวลาหลายสิบปี แต่ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำไร่หมุนเวียน ไม่ว่าจะเป็นในส่วนที่เกี่ยวกับนกขั้วญข้าว การไหว้ผีไร่ ผีไฟ การทำพิธีขึ้นปีใหม่ การมัดมือ เป็นต้น ยังคงได้รับการสืบทอดและผลิตซ้ำ โดยชาวปกากะญอคริสต์เองก็มิได้รู้สึกขัดแย้งกับ

ความเชื่อทางศาสนาแต่ประการใด การสืบทอดอุดมการณ์นักขัตติยชาตินิยมผ่านความเชื่อและพิธีกรรม ในระบบไร่หมุนเวียน ช่วยให้ชาวปกากะญอสามารถนำเสนอประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของตน เพื่อสร้างภาพลักษณ์ของ “คนรักป่า” ให้เป็นที่ยอมรับทั้งในแวดวงของคนปกากะญอเอง และ สังคมภายนอกในวงกว้าง

พลวัตของภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา กระแสของการปรับประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการ ทรัพยากร เริ่มขยายวงจากบ้านหนองเต่าไปสู่หมู่บ้านใกล้เคียง เริ่มมีเครือข่ายการรักษาป่าในหมู่บ้านชาวปกากะญอที่มีเขตป่าติดต่อกัน จนกลายมาเป็นการจัดตั้งเครือข่ายการรักษาป่าในกลุ่มน้ำแม่วางเมื่อปี พ.ศ. 2536 มีการประชุมร่วมกันเพื่อทำการออกกฎระเบียบและการจัดการป่าของ เครือข่ายกลุ่มน้ำแม่วาง มีตัวแทนของชุมชนต่างๆ ทำหน้าที่เป็นคณะกรรมการประสานความร่วมมือ ในการพิจารณา และดำเนินมาตรการสำคัญๆ ที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมอย่างมี ประสิทธิภาพ มีการขยายเครือข่ายจากแต่เดิมที่มีการรวมกลุ่มเฉพาะในกลุ่มชาวปกากะญอไปสู่ ชาวม้งที่อยู่ต้นน้ำและคนเมืองในที่ราบ จนนำไปสู่การก่อตั้งเครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือ (คกน) ในปีพ.ศ. 2537 เพื่อต่อสู้เรียกร้องสิทธิทำกินในเขตป่า เครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือในฐานะเป็น ขบวนการทางสังคมเริ่มให้ความสนใจกับการต่อสู้เพื่อคัดค้านการขยายตัวของอุทยานแห่งชาติ และการเรียกร้องพระราชบัญญัติป่าชุมชน และการรับรองสิทธิชุมชนในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติ

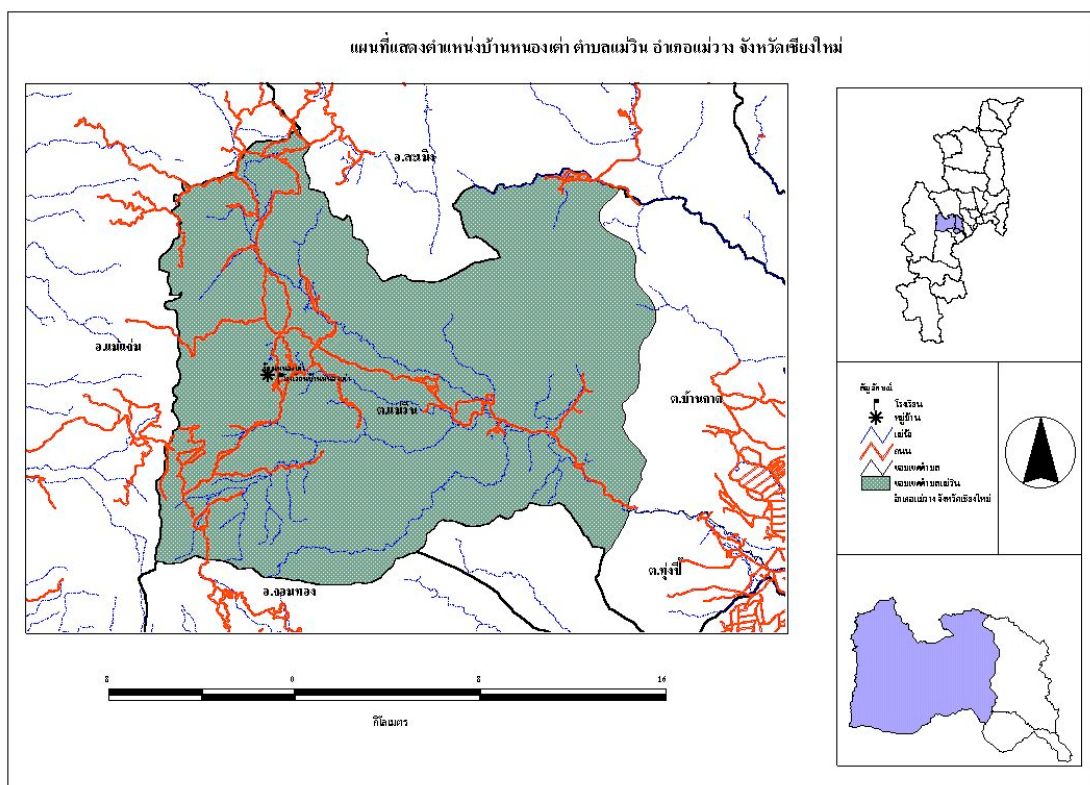
ในเวทีการเมืองระดับชาติ เครือข่ายเกษตรกรรมรายย่อยได้กดดันอำนาจรัฐด้วยการชุมนุม ประท้วงหน้าทำเนียบรัฐบาลเป็นประจำทุกปี การจัดการชุมนุมประท้วงมีเป้าหมายเพื่อสร้างความ ตระหนักให้สาธารณชนมีความรู้ความเข้าใจ ในปัญหาเกี่ยวกับที่ดินทำกินในเขตป่าเพิ่มขึ้น และ เพื่อให้สื่อมวลชนนำเสนอปัญหาทางด้านเศรษฐกิจและสภาพแวดล้อมของชุมชนท้องถิ่นเพิ่มมา กขึ้น ส่วนในระดับท้องถิ่น เครือข่ายเกษตรกรรมรายย่อยทำหน้าที่จัดเวทีเพื่อสร้างการเจรจาต่อรอง ระหว่างสมาชิกเครือข่ายกับหน่วยงานของรัฐ ภายในกระบวนการเจรจาต่อรองนี้เอง ที่ชาว ปกากะญอเริ่มนิยามความหมายของ “ป่า” ในรูปแบบใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับปัญหาของยุคสมัย แต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาคุณค่าเชิงสัญลักษณ์เดิมเอาไว้ ชาวบ้านเริ่มนำเอาระบบความรู้ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งแต่เดิมเคยถูกผูกขาดโดยหน่วยงานรัฐและวนวิทยาศาสตร์ มาใช้ในการ ได้เถียงและต่อต้านวาทกรรมของรัฐ และการรื้อถอนทำทนายพรมแดนของผืนป่าและการแบ่ง ประเภทของป่าตามแนวคิดวนวิทยาศาสตร์ ชาวปกากะญอแม่วางเริ่มเรียนรู้ที่จะปรับประยุกต์ ภูมิปัญญาเดิมของตนมาใช้ร่วมกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การใช้ภาพถ่ายดาวเทียม และแผนที่

มาเพื่อสร้างตัวแบบของการใช้ที่ดิน การทำโมเดล การกำหนดพรมแดนของป่าชุมชน ที่ดินทำกิน การใช้แผนที่ป่ากับแผนที่ของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนปกากะญอในประเทศไทยมาซ้อนทับกัน เพื่อแสดงให้เห็นว่า “ที่ไหนมีชุมชนปกากะญอ ที่นั่นป่ามีความอุดมสมบูรณ์กว่าที่อื่นๆ ” ตลอดจนการปรับประยุกต์จารีตประเพณีในการรักษาป่าให้กลายเป็นกฎระเบียบที่เป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อให้ง่ายต่อการสื่อสารกับเจ้าหน้าที่รัฐและสาธารณชน

ในปีพ.ศ. 2539 เครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือได้จัดทำโครงการขนาดใหญ่เพื่อผลิตข้าวและดอกย้าภาพลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่นในฐานะเป็นผู้ดูแลป่า ด้วยการจัดทำโครงการบวชต้นไม้ 50 ล้านต้นเพื่อเฉลิมฉลองปีกาญจนาภิเษกในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ครบ 50 ปี สัญลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ ตลอดจน พุทธศาสนา ถูกนำมาเชื่อมโยงกับจริยศาสตร์แห่งการอนุรักษ์ของชาวบ้านอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับจุดยืนเชิงอุดมการณ์ที่ว่า ป่าชุมชนเป็นรูปแบบของการจัดการป่าอย่างยั่งยืน โครงการนี้เป็นความพยายามในการผลิตข้าวและนำเสนอศักยภาพในการจัดการป่าของชุมชนท้องถิ่น ให้เป็นที่ยอมรับของชนชั้นกลาง ตลอดจนหน่วยงานราชการต่างๆ อีกทั้งยังเป็นการนำเสนอภาพของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชุมชนกะเหรี่ยง ในฐานะเป็นผู้ดูแลรักษาป่า

โครงการบวชต้นไม้ 50 ล้านต้น มีความสืบเนื่องและเชื่อมโยงกับพิธีสืบชะตาของชาวล้านนา ซึ่งมีจุดมุ่งหมายในการสร้างความเป็นสิริมงคล การขจัดปัดเป่าภัยอันตรายและความชั่วร้าย ทั้งปวงไม่ให้มาแผ้วพาน เพื่อยืดชีวิตออกไป เมื่อนำเอาแนวคิดเกี่ยวกับการสืบชะตามาใช้กับการบวชต้นไม้ จุดมุ่งหมายก็คือ การสืบชะตาและทูลบารุงจิตวิญญาณแห่งป่า ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของชาวปกากะญอและกลุ่มชนบ้านป่าอีกหลายกลุ่มที่เชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในป่า ในพิธีดังกล่าว ต้นไม้ใหญ่ในพื้นที่ป่าชุมชนจะได้รับการบวชและผูกด้วยผ้าเหลืองของภิกษุในบวรพุทธศาสนา และมีการนำเอาสายสิญจน์มาพันรอบผืนป่า เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์และป้องกันมิให้มีการลักลอบตัดไม้ มีการอาราธนาพระภิกษุให้เข้าร่วมพิธีด้วยการสวดภาวนา สัญลักษณ์ของพุทธศาสนาถูกนำมาใช้ร่วมกับแนวความเชื่อตามจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่น ในบริบทเช่นนี้ ป่าชุมชนได้รับการสถาปนาให้กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ด้วยสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา และด้วยความเชื่อมโยงกับอุดมการณ์ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ยิ่งไปกว่านั้น ป่าที่ได้รับการบวชทั้งหมดถูกนำขึ้นน้อมเกล้าถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นเครื่องสักการะจากคนยากจนแต่องค์พระประมุข การตัดไม้ในป่าเหล่านี้จึงไม่เพียงแต่เป็นอาชญากรรมต่อธรรมชาติแวดล้อมเท่านั้น แต่ยังเท่ากับเป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินอีกด้วย การทำพิธีบวชป่าจึงเป็นเสมือนกับใช้อุดมการณ์รัฐชาติและสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนามาสร้างความชอบธรรมให้กับป่าชุมชน ซึ่งได้รับการดูแลจัดการโดยชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงที่มีได้นับถือ

พุทธศาสนา และเคยถูกนิยามว่าเป็น “ชาวเขา” หรือคนอื่น การนำเอาอุดมการณ์รัฐชาติและพุทธศาสนา มาสร้างความชอบธรรมให้กับประเพณีปฏิบัติของชุมชนท้องถิ่น ทำให้ชาวปกากะญอสามารถนำเสนอตัวตนในฐานะที่เป็นพลเมืองไทย ซึ่งให้ความสนใจกับปัญหาสภาพแวดล้อมของสังคมไทย โดยการเปลี่ยนรูปแบบของการใช้ประโยชน์และการจัดการป่าให้สอดคล้องกับสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ ภาพลักษณ์ของชาวกะเหรี่ยงในฐานะเป็น “ชาวเขา” และ “คนอื่น” จึงได้รับการปรับแก้ให้กลายเป็นพลเมืองของรัฐไทย และในบริบทเช่นนี้ ทรัพยากรวัฒนธรรมของท้องถิ่นและสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ได้รับการหลอมรวมเข้าด้วยกันเพื่อสร้างอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการกำหนดนิยามความหมายของ “ชาติพันธุ์” และความชอบธรรมในการต่อสู้เพื่อปกป้องสิทธิของชุมชนท้องถิ่นเหนือผืนป่า และที่ดินทำกินในเขตป่า

บทสรุป

บทวิเคราะห์ว่าด้วยทุนวัฒนธรรมของชาวนา และเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยอำนาจเชิงสัญลักษณ์ เป็นความพยายามที่จะนำเสนอการต่อสู้ดิ้นรนในอีกรูปแบบหนึ่งของชาวนาในเขตภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย ภายใต้บริบทของการกีดกันสิทธิและการถูกกระทำให้เป็นชนชายขอบในความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับรัฐไทยโดยการพิจารณากระบวนการสร้างภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะเป็น “คนรักป่า” และนักอนุรักษ์สภาพแวดล้อม การต่อสู้ของชาวปกากะญอแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การสะสมทุนวัฒนธรรม ในรูปของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งในรูปของการจัดการไร่หมุนเวียน เพลงและนิทานพื้นบ้าน ตลอดจน ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ และการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์นั้น เป็นส่วนสำคัญของกระบวนการต่อสู้ของชาวนาต่อวาทกรรมครอบงำของรัฐ ผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญอได้สร้างและหนุนเสริมยุทธวิธีการต่อสู้ในลักษณะเช่นนี้ ด้วยการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรวัฒนธรรมให้มาเป็นทุนสัญลักษณ์ที่สามารถนำมาใช้เป็น “หน้าตัก” ในการลงทุนเพื่อการต่อสู้ทางการเมืองและการสร้างพันธมิตรกับชนกลุ่มอื่นๆ เช่น นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชนและสื่อมวลชน เป็นต้น ด้วยการนำเสนอภาพลักษณ์ของชาวปกากะญอในฐานะที่เป็น ผู้ดูแลป่าทั้งในความคิดของชาวปกากะญอเอง และในสายตาของบุคคลภายนอก ภาพลักษณ์ในด้านลบที่เคยถูกตราตรึงและฝังแน่นในวาทกรรมกระแสหลักซึ่งสร้างให้ชาว “กะเหรี่ยง” เป็น “ชาวเขา” กลุ่มหนึ่งที่โง่เขลา ทำไร่เลื่อนลอยและทำลายป่า ถูกปรับเปลี่ยนให้กลายมาเป็นภาพของ “ชาวปกากะญอ” ผู้รักและหวงแหนป่า และเป็นชนท้องถิ่นที่สามารถจัดการป่าได้อย่างยั่งยืน

ภาพลักษณ์ใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นจากการสะสมทุนวัฒนธรรม และการสร้างอำนาจเชิงสัญลักษณ์นี้ มีประสิทธิภาพพอสมควรในการต่อสู้กับวาทกรรมของรัฐ ในช่วงหลายปีมานี้ ชุมชนปกากะญอสามารถเรียกร้องการยอมรับสิทธิเหนือที่ดินทำกินและต่อสู้เพื่อปกป้องการรุกรานของเจ้าหน้าที่รัฐได้ในระดับหนึ่ง กรมป่าไม้เริ่มพูดถึงการย้ายชุมชนท้องถิ่นออกจากป่าน้อยลง และนโยบายป่าไม้แห่งชาติก็เริ่มให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรของชุมชนเพิ่มมากขึ้น ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น สาธารณชนเริ่มให้ความสนใจและยอมรับภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรเพิ่มมากขึ้น และพระราชบัญญัติป่าชุมชนก็ได้รับความสนใจจากประชาชนและนักการเมืองเพิ่มมากขึ้น

เมื่อความเป็นชาติพันธุ์ถูกนำเสนอในลักษณะที่ผสมผสานกับการเมืองนิเวศ ในบริบทของการต่อสู้ของชาวนา การเมืองของชาวนาในลักษณะเดิมที่เคยให้ความสำคัญกับเรื่องของที่ดินใน

เขตป่าในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องมือการผลิต ก็ถูกเปลี่ยนรูปไปสู่การนำเสนอ “ป่า” ในฐานะเป็นพื้นที่แห่งการผลิตความหมายของความเป็นชาติพันธุ์ อัตลักษณ์ และความมีตัวตนไปพร้อมๆ กับความหมายของป่าในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมและภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยนัยเช่นนี้ สิทธิชุมชนมิได้ถูกจำกัดอยู่แต่เพียงสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติและการจัดการเท่านั้น หากแต่หมายรวมถึงสิทธิในการกำหนดนิยามความเป็นชุมชน การกำหนดความหมายของความเป็นชาติพันธุ์ การขยายรูปแบบของการเรียกร้องสิทธิของชาวปกากะญอจากการเรียกร้องสิทธิในที่ดินทำกินในเขตป่า ไปสู่การนิยามความหมายของป่าและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศเดียวกันอย่างแยกไม่ออก ย่อมหมายถึงการนิยามความหมายใหม่ของที่ป่า ซึ่งมีได้จำกัดอยู่แต่เพียงความหมายเชิงคุณค่าทางเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่ยังครอบคลุมความหมายเชิงคุณค่าอื่นๆ ที่มีนัยสำคัญกว้างขวางขึ้น

ภายใต้กระแสตื่นตัวของสาธารณชน ในเรื่องของปัญหาสภาพแวดล้อมทั้งในระดับชาติและระดับนานาชาติ ผู้ผลิตวัฒนธรรมปกากะญอสามารถสร้างกระแสของความเป็นชาติพันธุ์และกระแสของความหวังในฝันโลก ด้วยการปรับเปลี่ยนทุนวัฒนธรรมให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ ในการต่อสู้เพื่อท้าทายวาทกรรมกระแสหลักของรัฐ ผู้นำเหล่านั้นนำเสนอ “ความเป็นปกากะญอ” ในฐานะลูกหลานของป่า และสามารถปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นและระบบการจัดการทรัพยากร บนฐานของจารีตประเพณีเดิม ให้กลายมาเป็นอำนาจในการนิยามความหมายและสร้างความชอบธรรมให้กับจุดยืนและฐานะของชาวปกากะญอในฐานะผู้ปกป้องป่า ภายใต้บริบทของการเมืองเรื่องการอนุรักษ์ที่กำลังต่อสู้ขับเคลื่อนอย่างเข้มข้นระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่นในสงครามแย่งชิงความชอบธรรมในการจัดการทรัพยากร ในบริบทเช่นนี้ ความเป็นชาติพันธุ์กลายมาเป็นองค์ประกอบสำคัญของการเมืองเรื่องอัตลักษณ์ โดยนำเสนอประเด็นการเมืองที่เชื่อมโยงการต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร เข้ากับอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการต่อสู้เพื่อเสริมสร้างคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และการเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อสร้างความชอบธรรมในการต่อสู้ของชนชายขอบ

บทที่ 4

ชาวนา เศรษฐกิจชุมชนและการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม

“ทำไมปลูกข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านมากมายอย่างนี้?” ผมถามยายหวัน ขณะที่เราเดินบ้ายหน้าไปยังแปลงนาของเขาในบ้านหาดเค็ด ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่สามแล้วที่ผมเข้ามาแวะเยี่ยมและพูดคุยกับชาวบ้านหาดเค็ดในจังหวัดน่าน ยายหวันและชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งนี้อีกหลายคน ทำการทดลองปลูกข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านหลายสิบสายพันธุ์ อาทิ เช่น ข้าวแพร์ ข้าวมหาวงศ์ ข้าวมะน้ำ ข้าวหอมทุ่ง ตลอดจนทำการทดลองผสมพันธุ์ข้าวข้ามสายพันธุ์ เช่น นำเอาข้าวหอมทุ่งมาผสมกับข้าวข.6 และข. 10 เป็นต้น ยายหวันทดลองนำเอาข้าวหอมทุ่ง ซึ่งเป็นสายพันธุ์พื้นบ้านมาเป็นต้นตอ พอข้าวเริ่มออกดอก ก็จะมีการครอบดอกเอาไว้ พอดอกข้าวบานก็นำเอาเกสรของข้าวข.6 และ ข. 10 มาผสม ข้าวแต่ละสายพันธุ์ที่ทำการทดลองจะแยกปลูกในนาแปลงเล็กๆ โดยมีชื่อและวันเดือนที่ปลูกปักติดอยู่ริมคันนาแต่ละแปลง “ผมสนใจ อยากรู้ แต่เดิมมาครั้งปู่ย่าตายาย เคยคัดเลือกและเก็บข้าวเชื้อ และแลกเปลี่ยนกับบ้านอื่นๆ แต่เดี๋ยวนี้เรามีความรู้เกี่ยวกับสายพันธุ์ข้าวน้อยมาก” ยายหวันตอบ “ผมอยากได้พันธุ์ข้าวที่แข็งแรง คุณภาพดี มีภูมิต้านทานโรค ทนทานต่อสภาพแวดล้อม และให้ผลผลิตสูง”

การคัดสรร ผสมพันธุ์ แลกเปลี่ยนและเรียนรู้เกี่ยวกับข้าวสายพันธุ์ต่างๆ มิใช่เรื่องแปลกใหม่สำหรับชาวนาไทยครั้งปู่ย่าตายาย โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว ชาวนาไทยแต่เดิมมาปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์พร้อมๆ กันเพื่อสร้างหลักประกันในความมั่นคงทางด้านอาหาร ข้าวแต่ละสายพันธุ์ยังมีความสมบูรณ์เฉพาะตัว ทั้งในด้านของรูปร่างลักษณะของเมล็ด ปริมาณผลผลิต รสชาติ ตลอดจนคุณสมบัติเพื่อการใช้สอยอย่างอื่นๆ ด้วยเหตุนี้เอง เราจึงพบว่าในอาณาบริเวณของประเทศไทยในอดีตนั้น มีการเพาะปลูกข้าวสายพันธุ์พื้นบ้านกว่า 20,000 สายพันธุ์ (อภิชาติและคณะ 2538) และชุมชนชาวนาหลายแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณชายขอบของภาคเหนือตอนบน ยังคงเพาะปลูกข้าวหลายสิบสายพันธุ์ในเวลาเดียวกัน ข้าวแต่ละสายพันธุ์ได้รับการคัดสรร

พัฒนาและใช้ประโยชน์ตามจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันออกไป อีกทั้งมีการปรับตัวให้สอดคล้องกับระบบนิเวศแต่ละชุดภายในระบบเกษตร (Harlan 1975: 1996: 17-18) ชาวนาจึงเลือกปลูกข้าวแต่ละสายพันธุ์ในลักษณะที่สอดคล้องกับความลาดชันของพื้นที่ ความต้องการแสงแดด ปริมาณน้ำ ตลอดจนคุณสมบัติอื่นๆ เช่น การทนทานต่อสภาพแวดล้อม และแมลงศัตรูพืช เป็นต้น งานศึกษาสัมพันธภาพระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศของ Rambo (1991) และ Rigg (1993) พบว่าความแตกต่างของระบบนิเวศในไร่ นา นำไปสู่การปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์ เช่น ชาวนาจะปลูกข้าวปีในนาห่มและข้าวเบาหรือข้าวตอในนาดอน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การให้น้ำหนักกับการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศของไร่ นา เพียงอย่างเดียว อาจทำให้เรามีความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับวิถีคิดและแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลังการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมของชาวนา นอกเหนือไปจากการคัดสรรและพัฒนาคุณสมบัติของข้าวแต่ละสายพันธุ์ที่สอดคล้องกับระบบนิเวศแต่ละชุดแล้ว ชาวนายังคงรักษาความหลากหลายของสายพันธุ์พืชด้วยเหตุผลของรสนิยมในการบริโภค เช่น ข้าวสายพันธุ์ที่มีรสอร่อย ข้าวสำหรับทำขนมหวาน เป็นต้น รสนิยมในการบริโภค จึงเป็นแรงจูงใจสำคัญอีกประการหนึ่ง นอกเหนือไปจากเงื่อนไขทางด้านสภาพแวดล้อมที่ทำให้ชาวนารักษาความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าว ตลอดจนพืชพันธุ์ธัญญาหารอื่นๆ ด้วยเหตุนี้เอง เราจึงอาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสายพันธุ์พืชกับชาวนา มิได้เป็นเพียงผลผลิตของการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมเท่านั้น หากแต่ยังเป็นผลมาจากรสนิยม วัฒนธรรม จารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

จุดมุ่งหมายหลักของชาวนาทุกหนแห่งคือความอยู่รอด (Anderson 1994: 40) แต่เงื่อนไขที่นำไปสู่ความอยู่รอดอาจแตกต่างกันออกไปในแต่ละแห่ง ภาวะวิสัยและเงื่อนไขที่ต่างกันนี้เองนำไปสู่ยุทธวิธีในการปรับตัวที่ต่างกันของชาวนาในแต่ละพื้นที่ ในขณะที่พวกเขาต่างก็ต่อสู้ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดเช่นเดียวกัน สำหรับชาวลัวะบนดอยภูคา ยุทธวิธีในการต่อสู้เพื่อความอยู่รอด และการเมืองของชาวนาถูกกำหนดไว้ในรูปของการเมืองเรื่องพื้นที่ การยืนยันสิทธิเหนือที่ดินทำกินถูกนำเสนอผ่านรูปแบบของการต่อต้านในชีวิตประจำวัน รวมทั้งในการผลิตทางด้านการเกษตร หรือการทำไร่หมุนเวียน และในการประกอบพิธีกรรม สิทธิอันชอบธรรมของชาวลัวะวางอยู่บนพื้นฐานของการวางตนเองไว้ในสถานะของ “ชนพื้นถิ่น” ซึ่งใช้ชีวิตตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษอยู่ในพื้นที่อย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลานาน รวมทั้งความเชื่อมโยงระหว่างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์กับพื้นที่ สำหรับชาวกะเหรี่ยงที่แม่วาง กระแสของความเป็นชาติพันธุ์และสภาพแวดล้อมนิยมได้รับการหนุนเสริมด้วยการปรับเปลี่ยนทุนทางวัฒนธรรม ให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการต่อสู้เพื่อควบคุมพื้นที่ป่าและการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ แต่สำหรับชาวนาเช่นอ้ายห้วน ยุทธวิธีทางการเมืองของชาวนา คือ การกอบกู้อำนาจเหนือความรู้และการผลิตทางการ

เกษตร ประเด็นสำคัญของชาวนาเหล่านี้ คือ การต่อสู้เพื่อควบคุมความรู้และสายพันธุ์พืชในฐานะเป็นเครื่องมือการผลิตพื้นฐานในระบบเกษตร

ข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่พยายามนำเสนอในที่นี้มีอยู่ว่า วัฒนธรรมชาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวนาในเขตร้อน มีพัฒนาการเชื่อมโยงกับความหลากหลายของสายพันธุ์พืชพื้นบ้านซึ่งได้รับการคัดสรร สร้างเสริมและพัฒนาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาหลายร้อยปีภายในบริบทของระบบนิเวศขนาดเล็ก ผืนนา ไร่ข้าว และม่อนดอย เป็นเหมือนกับห้องทดลองที่ซึ่งความรู้ท้องถิ่น ปฏิบัติการ เทคโนโลยีและเชื้อพันธุ์ได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างสม่ำเสมอ ยิ่งไปกว่านั้น ความรู้ท้องถิ่นไม่เคยถูกปิดกั้นกักขังอยู่แต่เพียงภายในบริเวณใดบริเวณหนึ่งอย่างจำกัด หากแต่ได้รับการหยิบยืม เผยแพร่ และแลกเปลี่ยน ผ่านการแลกเปลี่ยนสายพันธุ์พืชระหว่างชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อย่างต่อเนื่องเรื่อยมา การแลกเปลี่ยน หยิบยืมและเรียนรู้ร่วมกันเป็นส่วนสำคัญของวิถีชีวิตของชาวนาเสมอมา

หากแต่ในช่วงสองสามทศวรรษที่ผ่านมา การจัดการทรัพยากรพันธุกรรมเริ่มหลุดพ้นไปจากอำนาจควบคุมของท้องถิ่น และเริ่มมีการถดถอยอย่างชัดเจนขององค์ความรู้ ปฏิบัติการ เทคโนโลยีและสายพันธุ์พื้นบ้าน เมื่อชาวนาถูกดูดดึงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมเพิ่มมากขึ้นและจำเป็นต้องพึ่งพิงการใช้ปุ๋ยและสารเคมี ตลอดจนเมล็ดพันธุ์ที่ผลิตจากบริษัทข้ามชาติเพิ่มขึ้นในชุมชนท้องถิ่น ประเด็นปัญหาสำคัญอยู่ที่การลดลงของผืนป่า การพังทลายของหน้าดิน การปนเปื้อนของสารเคมีในแหล่งน้ำ ตลอดจนการสูญเสียทรัพยากรพันธุกรรมของสายพันธุ์พืชพื้นบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ข้าว ข้าวโพด ถั่ว แตง และพันธุ์พืชพื้นบ้านอื่นๆ ที่ชุมชนเคยคัดสรรและเก็บรักษามาเนิ่นนาน ในเวทีระดับชาติและระดับนานาชาติ ประเด็นปัญหาหลักคือการใช้สารเคมีอย่างกว้างขวางจนเป็นอันตรายไม่เพียงต่อผู้ใช้ แต่ยังรวมไปถึงผู้บริโภคผลผลิตอีกด้วย ประเด็นปัญหายังรวมไปถึงความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม การลดลงของผืนป่าและความหลากหลายทางชีวภาพ และการแสวงหามาตรการในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน การเกิดขึ้นและขยายตัวของการเมืองนิเวศ ส่งผลให้เกิดการจัดเวทีใหม่ๆ ที่ซึ่งภาพลักษณ์และอัตลักษณ์ของชาวนาร่วมสมัยถูกนำเสนอในฐานะเป็นผู้ปกป้องผืนป่า ผู้จัดการความหลากหลายทางชีวภาพและทรัพยากรพันธุกรรม และผู้ดูแลทรัพยากรธรรมชาติ

งานวิจัยในบทนี้นำเสนอการต่อสู้ และยุทธวิธีทางการเมืองของชาวนาในอีกรูปแบบหนึ่ง นั่นคือ การปรับกรอบของประเด็นปัญหาของชาวนาในรูปของการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม เนื้อหาของเรื่องราวในบทนี้จะเล่าถึงการปรับเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในสังคมชาวนา ที่เริ่มต้นตั้งแต่การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าและการส่งออกข้าวของไทยเมื่อกว่าร้อยปีมาแล้ว ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่ทำการเกษตรด้วยการกันสร้างแผ้วถางผืนป่าเพื่อเปลี่ยนให้เป็นผืนนา

และไว้ เพื่อเพิ่มผลผลิตสำหรับการส่งออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าว และทำให้ประเทศไทยสามารถ ภัยยืนอยู่ในตลาดโลกในฐานะผู้ส่งออกข้าวและผลิตผลทางการเกษตรรายใหญ่ของโลก มาใน ยุคของการเร่งรัดพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ หลังถึงพุทธกาลเป็นต้นมา รัฐก็พยายาม ขยายประเภทของพืชผลทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการส่งเสริมให้มีการปลูกปอ มัน ลำปะหลังหรือข้าวโพด เป็นต้น นโยบายของรัฐได้รับการสนับสนุนด้วยดีจากชาวนาไทยมาโดยตลอด แม้ว่าผลประโยชน์จากภาษีที่มาจากหยาดเหงื่อแรงงานของชาวนาชาวไร่จะถูกนำไปใช้ในการ เสริมสร้างภาคอุตสาหกรรมเป็นหลัก นโยบายพัฒนาที่ขาดความสมดุลและเน้นการเจริญเติบโต ของธุรกิจอุตสาหกรรม ตลอดสี่สิบปีที่ผ่านมา ส่งผลกระทบอย่างมีนัยสำคัญ ต่อการลดลงอย่างต่อเนื่องของความหลากหลายทางชีวภาพและทรัพยากรพันธุกรรม ภาพของชาวนาที่เราจะนำเสนอ ในบทนี้ แสดงถึงการรื้อฟื้นปฏิบัติการเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม และชีวิตของชาวนา ซึ่งเป็นผู้จัดการทรัพยากรเหล่านี้ ภาพดังกล่าว จะช่วยให้เราเริ่มตั้งคำถามเกี่ยวกับความเชื่อโดยทั่ว ไป ในเรื่องของทรัพยากรพันธุกรรม และบทบาทของทรัพยากรพันธุกรรมในชีวิตและวัฒนธรรมของ ชาวนาไทย

ทฤษฎีทันสมัยมักสร้างภาพให้เราหลงเชื่อว่า สังคมชาวนาจะพัฒนาจากสังคมประเพณีไป สู่สังคมทันสมัยในลักษณะที่เป็นเส้นตรง (Watts 1983: 34-37) ในทำนองเดียวกัน ทรัพยากรพันธุ กรรมแม้จะมีแนวโน้มลดลงแต่ก็ได้ถูกทำลายเสียจนราบคาบไปด้วยน้ำมือของการปฏิวัติเขียวที่ เริ่มต้นขึ้นหลังปี 2504 แม้ว่าการผลิตเพื่อการค้าเป็นหลัก จะส่งผลให้ความหลากหลายของสาย พันธุ์และทรัพยากรพันธุกรรมลดลงอย่างรวดเร็ว และทำให้อำนาจต่อรองและการควบคุมของชา วนาในการผลิตลดลงอย่างชัดเจน แต่ชาวนาในชุมชนหลายแห่งยังคงรักษาความหลากหลายของ สายพันธุ์ไปพร้อมกับการเพาะปลูกพืชเชิงพาณิชย์ การค้าและการเป็นแรงงานรับจ้าง ข้อค้นพบดัง กล่าวข้างต้นนี้นับว่าแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากแนวคิดกระแสหลัก เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมซึ่งมองการล่มสลายของทรัพยากรพันธุกรรมในสังคมชาวนา ในลักษณะที่ เป็นเส้นตรงและเหมือนกันไปหมดทุกหนแห่ง โดยเนื้อแท้ความจริงแล้ว การลดลงของทรัพยากร พันธุกรรมในสังคมชาวนามีได้มีลักษณะเป็นเส้นตรง หรือเหมือนกันไปหมด การเจริญเติบโตของ ตลาดและพืชพาณิชย์ มิได้มีอิทธิพลต่อสภาพแวดล้อมและส่งผลให้ระบบการผลิตของชาวนา เปลี่ยนแปลงเป็นเส้นตรงไปสู่ความทันสมัยเสมอไป ในทางตรงกันข้าม บทบาทของทรัพยากรพันธุ กรรมและความรู้เกี่ยวกับสายพันธุ์พืชพื้นบ้านในระบบเกษตรของชาวนาไทยนั้น มีความยืดหยุ่น เลื่อนไหลและซับซ้อนกว่านั้นมากมาย

ในช่วงสี่สิบปีมานี้ การพัฒนาที่ขาดความสมดุลและเน้นทิศทางเดียว โดยกำหนดให้ภาค อุตสาหกรรมเป็นฝ่ายได้เปรียบอย่างต่อเนื่อง ได้ส่งผลให้รายได้ของภาคเกษตรในผลิตภัณฑ์

มวลดจณ ตลอดจนโอกาสและความเป็นไปได้ของการพัฒนาภาคเกษตรนั้นแลดูมีความหวังที่รับหรืออย่างยิ่ง การผลิตในภาคเกษตรมีความสำคัญลดลงเมื่อเทียบกับภาคการผลิตอื่นอย่างต่อเนื่อง และตลอดสี่ทศวรรษนี้ สังคมชนบทก็ได้ก้าวล่วงผ่านการเปลี่ยนแปลงและความแตกต่างภายในเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม การแบ่งแยกภายในสังคมชนบท มิได้นำไปสู่การแยกตัวหรือการแบ่งชนชั้นออกเป็นชาวนาไร้ที่ดินและเจ้าที่ดินรายใหญ่อย่างชัดเจน (Anan 1984, Bray 1986, Turton 1989) ในทางตรงกันข้าม การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างทางการผลิตของชนบท กลับก่อให้เกิดการแบ่งแยกภายในที่ก่อกำเนิดกลุ่มชาวนาที่หลากหลายและมีความแตกต่างภายในที่ซับซ้อน นับตั้งแต่ แรงงานรับจ้างไร้ที่ดิน แรงงานอพยพ ผู้ผลิตรายย่อย พ่อค้ารายย่อย ไปจนถึงแรงงานข้ามชาติและเจ้าที่ดินรายใหญ่ ภายในชุมชนชาวนาที่ซึ่งชาวนากลุ่มต่างๆ ยังคงเชื่อมโยงและผูกพันกัน ภายใต้รากฐานของความสัมพันธ์เชิงซ้อน ทั้งในแง่ของความเป็นญาติ เพื่อนบ้าน หรือระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบอื่นๆ ยิ่งไปกว่านั้น ผู้ผลิตรายย่อยหรือชาวนารายย่อยยังคงสามารถผลิตซ้ำตนเอง และยังคงหยัดเยียนดำรงอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่แตกต่างหลากหลายกันออกไป และพากันดิ้นรนเอาตัวรอดโดยใช้ยุทธวิธีและกลไกที่แตกต่างกันออกไป

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ต้นทุนการผลิตอันสืบเนื่องมาจากราคาปุ๋ยและสารเคมีได้เพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งอันตรายจากการใช้ยาฆ่าแมลง ทั้งต่อสภาพแวดล้อมและสุขภาพอนามัยของผู้ผลิตได้เริ่มเป็นปัญหาที่ชัดเจนขึ้น ความต้องการสายพันธุ์พืชพื้นบ้านและการหวนกลับไปสู่การเกษตรพื้นบ้าน ในชื่อที่เรียกขานแตกต่างกันออกไป ตั้งแต่ เศรษฐกิจพอเพียง เกษตรอินทรีย์ เกษตรปลอดสารพิษหรือเกษตรทางเลือก เริ่มได้รับความนิยมเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว การเติบโตขึ้นของขบวนการสภาพแวดล้อมนิยม การยอมรับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรชีวภาพ ตลอดจน ความต้องการอาหารปลอดสารพิษของผู้บริโภคที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ล้วนแล้วแต่เป็นแรงกระตุ้นสำคัญให้มีความสนใจในเรื่องของอาหาร สมุนไพร และพืชผักพื้นบ้านตามธรรมชาติเพิ่มขึ้น นักวิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชนหลายแห่ง เริ่มหันมาเก็บรวบรวมและอนุรักษ์สายพันธุ์พืชพื้นบ้าน และส่งเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับองค์กรชาวบ้าน ที่ทำงานทางด้านของการอนุรักษ์สายพันธุ์พืช การปรับปรุงพันธุ์ และการใช้สายพันธุ์พืชพื้นบ้านซึ่งใช้ต้นทุนต่ำ ในฐานะเป็นทางเลือกใหม่สำหรับการสร้างความมั่นคงทางการผลิตอาหาร ผู้ผลิตรายย่อยมากมาย รวมทั้งอ้ายหวัน เริ่มหวนกลับมาซื้อพืชพันธุ์ในการใช้ประโยชน์จากสายพันธุ์พืชพื้นบ้านที่หลากหลาย เพื่อพัฒนาและรักษาความหลากหลายของสายพันธุ์พืชในระบบการผลิตของชาวนา

ความมั่นคงทางด้านอาหารและความหลากหลายของสายพันธุ์

บ้านหาดเค็ด ตำบลเมืองจัง จังหวัดน่าน เป็นหมู่บ้านที่ก่อร่างสร้างตัวขึ้นเมื่อประมาณ 183 ปีมาแล้ว โดยชาวไทยวนซึ่งส่วนหนึ่งมีถิ่นกำเนิดอยู่ในบริเวณนั้น และบางส่วนได้อพยพมาจากถิ่นอื่น เช่น จากตำบลม่วงตึ๊ดและจากอำเภอสันติสุข การอพยพเข้ามาตั้งรกรากในบ้านหาดเค็ด เป็นการอพยพเข้ามาเพื่อจับจองที่ดินทำกิน เพราะบ้านหาดเค็ดมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบขนาดเล็กกระหว่างหุบเขา อยู่ติดกับลำน้ำน่าน จึงมีดิน น้ำ ป่าและความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติที่เหมาะสมต่อการผลิตในภาคเกษตร แต่เดิมมาหมู่บ้านตั้งอยู่บริเวณที่ราบติดลำน้ำน่าน ทำให้เกิดน้ำท่วมบ้านเรือนและวัดบ่อยครั้งในฤดูน้ำหลาก ในปี 2480 ชาวบ้านจึงอพยพบ้านเรือนขึ้นมาอยู่ห่างจากแม่น้ำ และใช้ที่ราบบริเวณหมู่บ้านเดิมในการเพาะปลูกเวลาน้ำไม่ท่วม ที่ดินทำกินของชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นราบริหว่างหุบเขาและที่ไร่ตามบริเวณไหล่เขา รายล้อมไปด้วยผืนป่าสักที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเก็บหาอาหารตามธรรมชาติ

เช่นเดียวกับชุมชนชาวนาอื่นๆ ในเขตภาคเหนือตอนบน ชาวบ้านหาดเค็ดต้องเผชิญหน้ากับปัญหาขาดแคลนที่ราบลุ่มสำหรับทำนา เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เต็มไปด้วยภูเขาสูง ที่ราบเหมาะกับการทำนามีจำกัด ความมั่นคงทางด้านอาหาร หรือการผลิตอาหารให้เพียงพอต่อความต้องการของครัวเรือน จึงขึ้นอยู่กับการขยายพื้นที่ทำกินออกไปตามไหล่เขา เิงดอย เพื่อทำไร่ข้าว ในลักษณะไร่หมุนเวียนเสริมจากการทำนา รวมทั้งการปรับปรุงสายพันธุ์ข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงขึ้น ความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวจึงเป็นผลผลิตจากการคิดค้นและความยืดหยุ่นในระบบการผลิตของชาวนา การที่หมู่บ้านรายรอบไปด้วยภูเขาทั้งทางด้านทิศเหนือ ตะวันออก และตะวันตก ทำให้ชาวบ้านหาดเค็ดต้องปรับระบบการเพาะปลูกข้าวภายในระบบนิเวศที่หลากหลาย ทั้งในส่วนที่เป็นที่ราบลุ่ม ในส่วนที่เป็นที่ดอน บริเวณไหล่เขาและสันดอย การพัฒนาและคัดสรรสายพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมต่อความลาดชัน ปริมาณน้ำฝน และแสงแดด ตลอดจนมีคุณสมบัติในการทนทานต่อสภาพแวดล้อม และให้ผลผลิตในลักษณะที่แตกต่างกัน กลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญในการสร้างความมั่นคงทางการผลิต ข้าวแต่ละสายพันธุ์ได้รับการพัฒนาขึ้นให้สอดคล้องกับระบบนิเวศขนาดเล็กแต่ละชุด ผ่านการคัดสรรและกระบวนการเรียนรู้ที่สั่งสมสืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน

ประสบการณ์และองค์ความรู้ที่สั่งสมต่อเนื่องมาเนิ่นนาน ทำให้ชาวบ้านหาดเค็ดพัฒนายุทธวิธีในการเพาะปลูกอย่างหลากหลาย บนพื้นฐานของการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายของสายพันธุ์พืชและทรัพยากรพันธุกรรม สำหรับข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก ชาวบ้านจะเก็บสายพันธุ์ข้าวที่มีคุณสมบัติแตกต่างกันสำหรับข้าวนา และข้าวไร่ ทั้งข้าวนาและข้าวไร่ ยังแยกออกเป็น

ข้าวเบา ข้าวกลาง และข้าวปี โดยแต่ละชนิดจะมีความหลากหลายของสายพันธุ์แยกย่อยออกไปอีก ข้าวนาจะแบ่งออกเป็นข้าวเบาหรือข้าวดอ ซึ่งมีหลากหลายสายพันธุ์ เช่น ดอนกแซ่น ดอกขาว ดอกปูลี ข้าวกลาง เช่น เหมยนอง ขาวกล้วย ทรายมูล มหาวงศ์ เฟื่องคำ คำดี ดอกพุด และข้าวปี เช่น เฟื่องดิบ ลายหลัง แก้ว แก้วต้นตาล มะน้ำ ปูตา บางเกิด เป็นต้น ในขณะที่ข้าวไร่ก็จะแบ่งออกเป็น ข้าวเบา ข้าวกลางและข้าวปี และมีความหลากหลายของสายพันธุ์แยกย่อยไปในแต่ละชนิด เช่นเดียวกัน ข้าวแต่ละสายพันธุ์ได้รับการคัดสรรและพัฒนาบนพื้นฐานของคุณสมบัติที่แตกต่างกันออกไป และชาวนาจะเลือกเพาะปลูกข้าวแต่ละชนิดบนพื้นฐานของเงื่อนไขและความต้องการที่หลากหลายออกไป เช่น ครวัเรียนที่มีข้าวเหลือจากฤดูกาลผลิตปีก่อนค่อนข้างน้อย อาจเลือกปลูกข้าวดอเพิ่มขึ้น เพราะได้ผลผลิตเร็ว หรือในบางปีที่คาดว่าอาจประสบความแห้งแล้ง ชาวนาอาจเลือกปลูกข้าวที่ทนแล้งได้ดี เป็นต้น ความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวซึ่งมีอยู่นับร้อยสายพันธุ์ในแต่ละหมู่บ้าน จึงเป็นเครื่องมือการผลิตสำคัญสำหรับการเพาะปลูก อีกทั้งยังเป็นพื้นฐานของการตัดสินใจเกี่ยวกับการใช้ที่ดินและการจัดการทรัพยากรของชาวนา

วิถีชีวิตความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย เป็นอิสระ ทำการค้าขายแลกเปลี่ยนผลผลิต ความรู้ และสายพันธุ์พืชร่วมกับชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ของชาวบ้านหาดเค็ด เริ่มค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปทีละน้อยๆ เมื่อรัฐไทยเริ่มดำเนินนโยบายตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

หลังปี 2504 เป็นต้นมา กรมส่งเสริมการเกษตรและกรมวิชาการเกษตรเริ่มจัดทำโครงการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกับข้าวพันธุ์ส่งเสริม ซึ่งให้ผลผลิตสูงกว่า นโยบายของรัฐที่ต้องการให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวสายพันธุ์ใหม่ ได้รับการสนับสนุนอย่างแข็งขันจากหน่วยงานของรัฐและเอกชน รวมทั้งการสร้างแรงจูงใจอื่นๆ เช่น เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการมีสิทธิในการกู้ยืมเงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น ภายในปีพ.ศ. 2523 ข้าวสายพันธุ์ส่งเสริมได้ขยายตัวครอบคลุมพื้นที่เพาะปลูกข้าวกว่าครึ่งหนึ่งของประเทศ การใช้สายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านลดลงจากร้อยละ 45 ในปี 2524 ลงเหลือเพียงร้อยละ 24 ในปี 2527 (Decha and Withoon 1992: 39)

ช่วงต้นทศวรรษที่ 2520 นโยบายเพิ่มผลผลิตในภาคเกษตรด้วยการใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้พืชสายพันธุ์ส่งเสริมเริ่มแพร่เข้ามาในเขตภาคเหนือตอนบนอย่างรวดเร็วและส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงการผลิตโดยเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มและเขตชลประทาน การใช้พันธุ์พืชใหม่ และการเพาะปลูกข้าวปีละสองครั้ง ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนชาวนาเป็นอย่างมาก การส่งเสริมสายพันธุ์ใหม่ๆ นำไปสู่การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้นและการเพาะปลูกพืชเพื่อการพาณิชย์โดยตรงเพียงอย่างเดียว แทนการปลูกพืชเพื่อบริโภคแล้วเหลือจึงขาย การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น และการปลูกพืชสายพันธุ์ใหม่ ทำให้ประเพณีปฏิบัติที่เคยวางอยู่บนพื้นฐานของการจัดการทรัพยากรพันธุกรรม การคัดสรร รักษา และปรับปรุงสายพันธุ์พืชพื้นบ้านเริ่มถดถอยลง การปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพิ่มขึ้นไม่เพียงแต่นำไปสู่การลดลงของสายพันธุ์ที่เคยหลากหลาย แต่ยังนำไปสู่การหยุดชะงักและในบางพื้นที่การสะสมของกระบวนการเรียนรู้และวงจรของความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรชีวภาพ ที่เคยเป็นพื้นฐานของการเกษตรอย่างยั่งยืน และที่สำคัญที่สุด การปลูกพืชเชิงเดี่ยว ส่งผลกระทบต่อศักยภาพของชาวนาในการเอาตัวรอดและการปรับตัว เพราะการปลูกพืชพาณิชย์เป็นหลัก ส่งผลให้อำนาจต่อรองของชาวนาลดลงอย่างสำคัญ

ช่วงปี 2508-2510 ผืนป่าบริเวณรอบบ้านหาดเค็ดถูกบริษัททำไม้ที่ได้รับสัมปทานจากรัฐตัดฟันไม้สักขนาดใหญ่จนหมด มีการนำเอาซังเข้ามาซักลากไม้ออกจากป่า เมื่อไม้ใหญ่หมดไปไม้เล็กก็ถูกตัดฟันต่อจนผืนป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์เริ่มเสื่อมโทรม ชาวนาบางคนเริ่มเข้าไปตัดฟันและถางต่อเพื่อเปลี่ยนพื้นที่ป่าให้กลายเป็นไร่สำหรับปลูกข้าว ช่วงปี 2523 เริ่มมีบริษัทเอกชนและเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรนำเอาข้าวโพดพันธุ์ส่งเสริมเข้ามาแนะนำให้ชาวนาในแถบนี้ทดลองปลูก ส่งผลให้มีการขยายการตัดฟันพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม เพื่อเปลี่ยนเป็นไร่ปลูกข้าวโพดเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในช่วงฤดูแล้ง ผืนป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์เริ่มแปรสภาพเป็นภูเขาหัวโล้นทอดตัวยาวไกลสุดสายตา การพังทลายของหน้าดินเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในขณะที่ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินลดลง การลงทุนปลูกพืชพาณิชย์เพื่อขาย ทำให้ชาวนาบ้านหาดเค็ดเริ่มใช้ปุ๋ยและสารเคมีเพื่อเร่ง

ดอกผล หากแต่สภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลงเรื่อยๆ ส่งผลให้ผลผลิตค่อยๆ ลดต่ำลงอย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านหลายครัวเรือนเริ่มเข้าสู่วัฏจักรของหนี้สินและการจำนำจำนองที่ดิน สภาพดินที่เสื่อมลงอย่างต่อเนื่องผนวกกับสภาพอากาศที่แปรปรวนในบางปี ทำให้หนี้สินของชาวบ้านเริ่มพอกพูนขึ้น ชูศักดิ์ เป็นชาวนาบ้านหาดเค็ดรายหนึ่งชีวิตเริ่มฝกผันไปในทางย่ำแย่ลงเพราะพืชพาณิช

ชูศักดิ์เกิดในบ้านหาดเค็ดเมื่อ 55 ปีก่อน พ่อแม่ของเขามีฐานะค่อนข้างยากจน และทำให้ชูศักดิ์ต้องเริ่มต้นทำงานตั้งแต่อายุได้เพียง 7 ขวบ ด้วยการเป็นแรงงานช่วยพ่อในไร่นา เมื่ออายุย่างเข้า 27 ปี ชูศักดิ์พบรักและแต่งงานกับคำมว สาวจากครัวเรือนยากจนของบ้านท่าวังผา และทั้งสองก็ตัดสินใจเริ่มต้นครอบครัวใหม่ โดยคำมวย้ายมาอยู่ที่บ้านหาดเค็ดกับสามี หลังจากแต่งงาน ชูศักดิ์แยกครัวจากพ่อแม่และเริ่มต้นทำการผลิตเองโดยเช่าที่ไร่ประมาณ 20 ไร่จากชาวบ้านหาดเค็ดด้วยกัน ชูศักดิ์และภรรยาทำงานอย่างหนักเพื่อสร้างครอบครัว เขาลงทุนปลูกข้าว ข้าวโพด ถั่วแขก และถั่วเขียว ส่งขายให้พ่อค้าที่มารับซื้อตามหมู่บ้าน รายจ่ายของครอบครัวเริ่มมีมากขึ้นเมื่อพยานรักของทั้งสองทยอยกันล้มตามาตุโลก

“จากที่เคยปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงปากท้อง เราเริ่มหันมาปลูกข้าวโพดขาย จากเดิมมีแต่คำว่าพอเพียงก็เริ่มมีความอยากได้ อยากมี ได้น้อยไม่พออยากได้มากๆ จากเดิมเคยแบ่งปันก็เริ่มซื้อขาย การปลูกข้าวโพดเริ่มมีการใช้ทุน ใส่ปุ๋ย ใช้ยาฆ่าหญ้า จากเดิมถางป่าทำไร่ข้าว ต่อมาถางเพิ่มเป็นร้อยๆ ไร่ แข่งกันถางแข่งกันลงทุน ต่างคนอยากได้พื้นที่มากๆ ในที่สุด ป่าที่เสื่อมโทรมก็กลายเป็นเขาหัวโล้น ยามหน้าแล้งมองไปทางไหนมีแต่ความแห้งแล้ง น้ำในห้วยเริ่มแห้งขอด กินไม่ได้เพราะมีสารเคมีปนเปื้อนมากจนได้กลิ่น เพราะมีการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงและยาฆ่าหญ้ามากขึ้นๆ พอหน้าฝนน้ำก็หลากท่วมบ้านและที่ทำกิน เพราะไม่มีป่า

เมื่อข้าวโพดพันธุ์สูงเสริมเข้ามาก็มีทุนจากธกส.และนายทุน ยื่นข้อเสนอให้ชาวบ้านกู้เงินไปลงทุนก่อน โดยจ่ายคืนพร้อมดอกเบี้ยหลังเก็บเกี่ยวและขายข้าวโพดได้แล้วจากนั้นก็เริ่มมีการว่าจ้างแรงงาน การลงแขก เอามือเอารวันเริ่มหายไป ทุกอย่างเป็นเงินไปหมด เราอยากได้เงินมากก็ใช้ปุ๋ยใช้ยาเพิ่ม แต่ก็ช่วยได้เพียงปีแรกๆ เท่านั้น ผลผลิตเริ่มลดลง หนี้สินกลับเพิ่มขึ้น ร่างกายของเราก็เริ่มซูบผอม อ่อนแอลงเรื่อยๆ”

นับแต่ปี 2523 เป็นต้นมา ผืนป่าแถบรอบบ้านหาดเค็ดก็เริ่มแปรสภาพเป็นไร่ข้าวโพดเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว การปลูกข้าวโพด รวมทั้งมะเขือ ถั่วแขกและพืชพาณิชยอีกเพียงไม่กี่ชนิด

เริ่มทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป ทุกคนทำงานหนักขึ้นเพื่อดูแลผลผลิตที่พวกเขาไม่ได้กิน การเปลี่ยนแปลงได้รับการกระตุ้นอย่างต่อเนื่องจากการบริโภคสินค้าที่เพิ่มขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน จากนโยบายส่งเสริมของหน่วยงานรัฐ จากความต้องการผลผลิตทางการเกษตรที่เพิ่มขึ้น และจากสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลง ชาวบ้านเริ่มใช้เงินจับจ่ายใช้สอย ไม่เพียงแต่ซื้อปุ๋ย สารเคมีและเครื่องมือเพาะปลูกเท่านั้น แต่การปลูกพืชพาณิชย์ทำให้ชาวบ้านเริ่มซื้อกับข้าวและอาหาร รวมทั้งเครื่องใช้ไฟฟ้า รถมอเตอร์ไซด์ การบริโภคสินค้าภายในหมู่บ้านเพิ่มสูงขึ้นหลายเท่าตัวในช่วงเวลาเพียงไม่กี่ปี พร้อมๆ กับการขยายตัวของ การปลูกพืชพาณิชย์

ต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง แต่ราคาผลผลิตที่ไม่แน่นอน ทำให้ชาวบ้านหลายครัวเรือนเริ่มมีหนี้สะสม และศักยภาพของชาวบ้านในการเพิ่มผลผลิตเพื่อใช้หนี้ก็มีแนวโน้มลดลง พร้อมกับความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและความอุดมสมบูรณ์ของผืนดิน การกู้หนี้ยืมสินกลับมีมากขึ้นและมีได้จำกัดแต่เพียงการกู้ยืมเพื่อมาลงทุนทำการเกษตรเท่านั้น แต่กลับมีการกู้ยืมเงินเพื่อใช้จ่ายในชีวิตประจำวันเพิ่มขึ้น ความล้มเหลวของราคาผลผลิต และการลงทุนทำให้ชีวิตของชาวนาเริ่มผันผวนและไร้ความมั่นคงยิ่งขึ้นเรื่อยๆ

นับแต่ปี 2530 เป็นต้นมา ปัญหาหนี้สินและความผันผวนของราคาพืชผล ทำให้ชาวบ้านหาคะดีเริ่มออกไปหางานทำนอกหมู่บ้านเพิ่มขึ้น ส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาวจนถึงวัยกลางคน ช่วงเริ่มต้นมักเป็นการย้ายถิ่นไปหางานทำในช่วงฤดูแล้งหลังการเก็บเกี่ยวก็เดินทางไปทำงานที่กรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง เมื่อใกล้ฤดูฝนก็เดินทางกลับบ้านเพื่อทำนา เพราะกลุ่มที่ย้ายถิ่นไปทำงานล้วนแล้วแต่เป็นวัยแรงงานที่สำคัญของครัวเรือน คือ มีอายุประมาณ 20 – 40 ปี หลังจากนั้นไม่นาน แรงงานอพยพก็เริ่มกลับบ้านน้อยลง และส่งเงินเป็นค่าจ้างทำนามาช่วยทางบ้านแทนแทบทุกครัวเรือนในหมู่บ้าน เริ่มมีสมาชิกออกไปทำงานต่างแดน และจำต้องพึ่งพิงรายได้จากการรับจ้างแรงงานนอกหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น

ชูศักดิ์เองก็มีหนี้สินล้นพ้นตัวจากการลงทุนปลูกข้าวโพดในช่วงเวลานั้นเช่นเดียวกัน เขาตัดสินใจเดินทางไปหางานทำข้างนอก

“ช่วงนั้นลำบากมาก ยิ่งทำยิ่งล้มเหลว หนี้สินเพิ่มขึ้นทุกปี ลูกๆ ก็ยังเล็ก และภรรยาผมต้องเลี้ยงลูกคนเดียว แต่เราไม่มีทางเลือกอื่น เราต้องหาเงินมาใช้หนี้ การออกไปทำงานข้างนอกเป็นทางเดียวที่จะอยู่รอดได้”

ปี 2531 ชูศักดิ์รวบรวมเงินลงทุนเดินทางไปทำงานที่ประเทศมาเลเซีย เพื่อหาเงินมาใช้หนี้ เขาทำงานอย่างหนักและทนเก็บหอมรอมริบนานหลายปี จึงกลับมาบ้านและใช้เงินออมที่มีอยู่ซื้อที่ดินเสื่อมโทรมประมาณ 22 ไร่เพื่อเป็นที่ดินทำกินของครอบครัวต่อไป

นอกเหนือไปจากการเดินทางไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านแล้ว ชาวบ้านหาดเค็ดจำนวนไม่น้อยเริ่มละเลิกจากการทำไร่ข้าวโพด และปรับเปลี่ยนที่ไร่มาทำสวนไม้ผล โดยเริ่มจากการปลูกลิ้นจี่ ลำไย และมะม่วง ในพื้นที่ซึ่งแห้งแล้งปลูกข้าวโพดไม่งาม ความล้มเหลวของการปลูกข้าวโพดทำให้ชาวบ้านพยายามปลูกพืชหลากหลายชนิดขึ้น และ พยายามแสวงหารายได้ทั้งจากการปลูกพืชพาณิชย์ ไม้ผล และการทำงานรับจ้างภายนอกไปพร้อมกัน ช่วงปีพ.ศ. 2535 ชาวบ้านหาดเค็ดกว่าครึ่งเริ่มละเลิกจากการปลูกไม้ผล เนื่องจากต้นทุนการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้น ทั้งจากการสูบน้ำจากน้ำน่านขึ้นมารดไม้ผล ตลอดจน การลงทุนในด้านปุ๋ยและยา สภาพน้ำน่านที่แห้งขอดในช่วงฤดูแล้ง บวกกับความแห้งแล้งที่เพิ่มขึ้น ทำให้การทำสวนไม้ผลเริ่มไม่คุ้มทุน

ความเสื่อมโทรมของผืนดินทำให้ต้นทุนการผลิตเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง การที่ชาวบ้านหาดเค็ดพยายามเร่งผลผลิตข้าวโพดในช่วงปี 2524 เป็นต้นมาทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินในไร่ลดลงอย่างรวดเร็ว การเน้นปลูกพืชเชิงเดี่ยว ทำให้ชาวบ้านละเลิกจากการปลูกข้าวไร่ หรือการปลูกพืชบำรุงดิน เช่น ถั่วเหลืองและถั่วเขียว การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้นส่งผลกระทบอย่างสำคัญต่อการการปลูกพืชสายพันธุ์พื้นบ้าน เพราะชาวบ้านหลายรายที่พยายามปลูกข้าวไร่สลับกับการปลูกข้าวโพดเริ่มประสบปัญหา เพราะผลผลิตจากข้าวไร่เริ่มตกต่ำลงเนื่องจากดินขาดความอุดมสมบูรณ์ และพันธุ์ข้าวพื้นบ้านนั้นไม่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยเคมี ดังเช่นสายพันธุ์ส่งเสริม ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยเริ่มทิ้งสายพันธุ์พื้นบ้านไป

ในด้านของทีนานั้น ก่อนจะมีการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำแม่วะและอ่างน้ำจ่าในพื้นที่ใกล้บ้านหาดเค็ดในปี 2535 การทำนํานั้นต้องพึ่งพาน้ำฝนเป็นหลัก แต่เดิมมาชาวบ้านจะทำการปลูกข้าวหลากหลายชนิด ทั้งข้าวเบา ข้าวกลางและข้าวปี เพื่อเก็บไว้สำหรับการบริโภค ภายในครัวเรือนเป็นหลัก ความต้องการของครัวเรือนและปริมาณข้าวที่เหลืออยู่จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการตัดสินใจเลือกปลูกพันธุ์ข้าวชนิดใดในปีต่อไป แต่เมื่อเริ่มมีการใช้ที่ไร่อย่างเข้มข้นเพิ่มขึ้น การปลูกข้าวในที่นา ก็ค่อยๆ เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเช่นเดียวกัน ชาวบ้านเริ่มหันมาปลูกข้าวดอก เพื่อให้เก็บเกี่ยวผลผลิตได้เร็ว เพราะต้องการใช้ที่นาปลูกพืชหลังนา โดยเฉพาะถั่วเหลืองและพืชพาณิชย์อีกหลายชนิด เพื่อขาย พันธุ์ข้าวกลางและพันธุ์ข้าวปีซึ่งใช้เวลาเพาะปลูกนานกว่า เริ่มค่อยๆ หายสาบสูญไปเพราะชาวบ้านหันมาเน้นการปลูกข้าวที่มีอายุสั้นแทน ชาวนาหลายครัวเรือนเริ่มต้องซื้อข้าวกิน เพราะผลิตข้าวได้ไม่เพียงพอต่อการบริโภค

อย่างไรก็ตาม การละทิ้งสายพันธุ์พืชพื้นบ้านมิได้เกิดขึ้นกับทุกครัวเรือนเหมือนกันไปหมด (Zimmerer 1996: 126) ในบ้านหาดเค็ด ครัวเรือนที่ละทิ้งสายพันธุ์พื้นบ้านมากที่สุดมักเป็นครัวเรือนชาวนาที่มีฐานะปานกลาง ซึ่งมีหนี้สินจากการลงทุนปลูกพืชพาณิชย์ค่อนข้างมาก ชาวนากลางเหล่านี้มักพยายามดิ้นรนเพื่อใช้ที่ดินทำการเพาะปลูกอย่างเข้มข้น และในเวลาต่อมา

ชาวนากลุ่มนี้เองที่ต้องพลัดถิ่นมาอาศัยอยู่กระเสือกกระสนออกไปหางานรับจ้างนอกภาคเกษตร เพื่อหาเงินมาใช้หนี้ และทำให้ชาวนากลุ่มนี้บางส่วนหลุดออกไปจากระบบการผลิตในภาคเกษตรอย่างถาวร ในขณะที่บางส่วนหวนกลับคืนสู่หมู่บ้านและบุกเบิกที่ไร่ให้กลายเป็นนาปลูกข้าวในเวลาต่อมา

เศรษฐกิจชุมชนและความแตกต่างภายใน

ในปัจจุบัน บ้านหาดเค็ดมีประชากรทั้งสิ้น 115 ครัวเรือน แต่ในจำนวนประชากรทั้งหมดนี้ มีการเลื่อนไหลเข้าออกของประชากรตามการย้ายถิ่นแบบฤดูกาล รวมทั้งการย้ายถิ่นระยะยาวและถาวรรวมอยู่ด้วย ซึ่งทำให้จำนวนประชากรตามจริงที่อยู่ในหมู่บ้านมีปริมาณน้อยกว่าที่ปรากฏในทะเบียนราษฎร์ อย่างไรก็ตาม การสำรวจและจัดเก็บข้อมูลพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนต่างๆ ในบ้านหาดเค็ดจำนวน 96 ตัวอย่าง ทำให้เราสามารถแบ่งแยกความแตกต่างทางด้านฐานะทางเศรษฐกิจ ของชุมชนชาวนาบ้านหาดเค็ดออกได้เป็น 4 กลุ่ม คือ ชาวนาจน ชาวนากลาง ชาวนาที่มีฐานะดี และ ชาวนารวย

ตารางที่ 1: ความแตกต่างของฐานะของครัวเรือน

Class	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Poor (รายได้ไม่เกิน 12,000 บาทต่อปี)	8	8.3	8.3	8.3
Middle (รายได้ตั้งแต่ 12,001 - 60,000บาทต่อปี)	57	59.4	59.4	67.7
Well-to-do (รายได้ตั้งแต่60,001- 20,000บาทต่อปี)	26	27.1	27.1	94.8
Rich (รายได้สูงกว่า 120,000 บาทต่อปีขึ้นไป)	5	5.2	5.2	100.0
Total	96	100.0	100.0	

จากตารางที่ 1 จะสังเกตเห็นได้ว่า ชาวนารายย่อยหรือชาวนากลางและชาวนาที่มีฐานะค่อนข้างดี จัดเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ของบ้านหาดเค็ด กล่าวคือ มีสัดส่วนรวมกันกว่าร้อยละ 80

ของครัวเรือนทั้งหมด ครัวเรือนชาวนากลางและชาวนาที่มีฐานะค่อนข้างดียังมีค่าเฉลี่ยของการถือครองที่ดินในลักษณะใกล้เคียงกัน คือ มีการถือครองที่ดินเฉลี่ยครัวเรือนละ 7-8 ไร่ ดังข้อมูลในตารางที่ 2

ตารางที่ 2: การกระจายตัวของการถือครองที่ดิน

ชนชั้น		ขนาดถือครองที่ดิน	ขนาดที่ดินที่เช่า
Poor	Mean	3.2500	.0000
	N	8	8
Middle	Mean	7.7939	.0000
	N	57	57
Well-to-do	Mean	8.0385	.0000
	N	26	26
Rich	Mean	18.0000	.0000
	N	5	5
Total	Mean	8.0130	.0000
	N	96	96

ตารางที่ 3: อาชีพหลักของครัวเรือนในแต่ละชนชั้น

ชนชั้น	อาชีพหลักของครัวเรือน							Total
	อาชีพเกษตร	รับจ้างในภาคเกษตร	รับจ้างทั่วไป	รับจ้างโรงงาน	ค้าขาย	รับราชการ	อื่นๆ	
Poor	2		3		2		1	8
Middle	11	2	35	2	5		2	57
Well-to-do		1	20	1	2	2		26
Rich	1		1			3		5
Total	14	3	59	3	9	5	3	96

การสำรวจข้อมูลทางเศรษฐกิจและสังคมจากครัวเรือนต่างๆ ในหมู่บ้าน ทำให้เราพบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่มีได้มีรายได้หลักมาจากการเกษตรอีกต่อไป ในทางตรงกันข้าม ครัวเรือนส่วนใหญ่มีรายได้หลักมาจากอาชีพรับจ้างทั่วไปจำนวน 60 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 62 และอาชีพ

อื่นรองลงไปคือ อาชีพด้านการเกษตรร้อยละ 14 ค้าขายร้อยละ 9 รับราชการร้อยละ 5 รับจ้างในภาคเกษตร รับจ้างในโรงงานและอาชีพอื่นๆ อีกอย่างละ ร้อยละ 3 กลุ่มอาชีพรับจ้างทั่วไป เป็นอาชีพที่ทำรายได้หลักให้แก่ครัวเรือนส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน โดยส่วนหนึ่งเป็นการที่สมาชิกในครัวเรือนย้ายถิ่นออกไปทำงานที่อื่น ซึ่งมีมากกว่า 26 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 27 ของประชากรตัวอย่าง โดยส่วนใหญ่ย้ายไปทำงานก่อสร้างและเป็นลูกจ้างในกรุงเทพฯ นอกจากการทำงานรับจ้างทั่วไปแล้ว การเกษตรและการรับจ้างในภาคเกษตรมีความสำคัญเป็นอันดับต่อมา โดยชาวบ้านส่วนใหญ่ทำไร่ข้าวโพดและสวนไม้ผลยืนต้น รวมทั้งปลูกงาน มะเขือเทศ ถั่วเขียวและพริกเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ ส่วนการทำงานรับจ้างในภาคเกษตรนั้นเกือบทั้งหมดเป็นการรับจ้างภายในหมู่บ้านเดียวกันและหมู่บ้านใกล้เคียงในฤดูกาลเพาะปลูก นอกจากนั้น กลุ่มอาชีพรับราชการ ทำงานโรงงานและค้าขาย เริ่มมีมากขึ้นและมีความสำคัญต่อรายได้ของครัวเรือนต่างๆ ในชุมชนเพิ่มขึ้น อาชีพรับราชการที่พบ เช่น ครู ตำรวจ ส่วนอาชีพทำงานโรงงานนั้นพบว่า เป็นการย้ายออกไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมที่อื่นของสมาชิกในครัวเรือน และครัวเรือนที่ทำอาชีพค้าขายทั้งหมด เป็นการเปิดร้านขายของเบ็ดเตล็ดในหมู่บ้าน 2-3 ร้าน รวมทั้งการค้าขายอาหารริมถนน และอาชีพค้าพืชผลการเกษตรตามฤดูกาล เช่น ข้าวโพด งาม ถั่ว เป็นต้น

ตารางที่ 4: ครัวเรือนกับการย้ายถิ่น

ชนชั้น	ครัวเรือนกับการย้ายถิ่น		Total
	ไม่ย้าย	ย้าย	
Poor	8		8
Middle	40	17	57
Well-to-do	19	7	26
Rich	3	2	5
Total	70	26	96

ตารางที่ 5: อาชีพหลักของครัวเรือนกับการย้ายถิ่น

อาชีพหลักของครัวเรือนคือ	ครัวเรือนกับการย้ายถิ่น		Total
	ไม่ย้าย	ย้าย	
อาชีพเกษตร	11	2	13
รับจ้างในภาคเกษตร	2	1	3
รับจ้างทั่วไป	47	13	60
รับจ้างโรงงาน		3	3
ค้าขาย	5	4	9
รับราชการ/รัฐวิสาหกิจ/บำนาญ	3	2	5
อื่นๆ	2	1	3
Total	70	26	96

จากตารางที่ 4 และ 5 แสดงให้เห็นถึงการย้ายถิ่น เปรียบเทียบกับอาชีพหลักของครัวเรือน เราพบว่า การย้ายถิ่นในบ้านหาดเค็ดเพื่อไปหางานทำนอกหมู่บ้านนั้นมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการผลิตในภาคเกษตรไม่สามารถตอบสนองการพึ่งตนเอง และความต้องการเงินสดที่เพิ่มสูงขึ้นได้อีกต่อไป ในปัจจุบันครัวเรือนประมาณร้อยละ 30 มีสมาชิกอย่างน้อยหนึ่งคนย้ายถิ่นเพื่อไปทำงานรับจ้างในเขตเมือง ครัวเรือนที่รายได้หลักมาจากการรับจ้างทั่วไปจะมีอัตราการย้ายถิ่นสูงที่สุด ในขณะที่ครัวเรือนที่รายได้หลักมาจากการเกษตร มีอัตราการย้ายถิ่นต่ำที่สุด

วิถีชีวิตของชาวบ้านหาดเค็ดเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ในลักษณะที่พึ่งพิงภายนอกมากยิ่งขึ้น ความต้องการเงินสดมีมากขึ้น ตามลักษณะของการบริโภคที่เพิ่มขึ้นในชีวิตประจำวัน หากพิจารณาจากรายจ่ายและหนี้สินของชาวบ้านแล้วจะเห็นได้ว่าในปัจจุบัน การบริโภคเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็วในทุกประเภท โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านของอาหาร การชำระหนี้ ผ่อนส่งจากเครื่องอุปโภคและเครื่องใช้ไฟฟ้า ค่าใช้จ่ายสำหรับการเดินทาง และค่าเล่าเรียนของลูกๆ การหันมาพึ่งพิงงานรับจ้างเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนแทนการเกษตรทำให้ชาวบ้านหาดเค็ดจำเป็นต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมากในแต่ละปีสำหรับเป็นค่าอาหารรวมทั้งข้าว

ตารางที่ 6: แสดงรายจ่ายและหนี้สินในบ้านหาดเค็ด

ชนชั้น		รายจ่ายรวมตลอดปี	หนี้สิน
Poor	Mean	25048.75	3750.00
	N	8	8
Middle	Mean	40630.53	10657.89
	N	57	57
Well-to-do	Mean	42982.69	11500.00
	N	26	26
Rich	Mean	88600.00	2000.00
	N	5	5
Total	Mean	42467.50	9859.38
	N	96	96

ตารางที่ 7: แสดงประเภทของรายจ่ายในครัวเรือนแต่ละชนชั้น

ชนชั้น		ค่าอาหาร รวมตลอดปี	ค่าเสื้อผ้า	ยารักษา โรค	ที่อยู่อาศัย	ค่ายานพาหนะ	ค่าเล่าเรียน	ของใช้ในบ้าน	ชำระหนี้ผ่อนส่ง	อื่นๆ
Poor	Mean	12550.00	525.00	187.50	.00	1750.00	2500.00	2512.50	3750.00	945.00
	N	8	8	8	8	8	8	8	8	8
Middle	Mean	17729.82	1265.61	9192.98	1880.70	4882.98	2698.60	2661.05	5153.51	1081.05
	N	57	57	57	57	57	57	57	57	57
Well-to-do	Mean	21557.69	1271.54	480.00	557.69	6785.00	4067.69	2984.62	4734.62	805.38
	N	26	26	26	26	26	26	26	26	26
Rich	Mean	23760.00	5120.00	800.00	.00	22840.00	50.00	6040.00	24000.00	3360.00
	N	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Total	Mean	18648.96	1406.25	5645.63	1267.71	6072.29	2914.90	2912.29	5904.69	1113.75
	N	96	96	96	96	96	96	96	96	96

การหวนกลับของชาวนารายย่อยและการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรม

นับแต่ปี 2532 เป็นต้นมา มีการสร้างอ่างเก็บน้ำในเขตพื้นที่ใกล้เคียงกับบ้านหาดเค็ด ถึงสองอ่างด้วยกัน คือ อ่างน้ำวะ ซึ่งสร้างเสร็จในปี 2532 และอ่างน้ำจำ ซึ่งสร้างเสร็จในปี 2535 อ่างเก็บน้ำทั้งสองแห่ง ช่วยบรรเทาสภาพขาดแคลนน้ำในพื้นที่ลงเป็นอย่างมาก และทำให้ชาวบ้านแถบนี้ เริ่มปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้ที่ดินในเขตที่ลุ่ม จากเดิมที่เคยใช้พื้นที่ทำการเพาะปลูกข้าวโพด และทำสวนไม้ผล เช่นมะม่วง และลิ้นจี่ ก็เริ่มปรับเปลี่ยนมาเป็นพื้นที่นาเพื่อปลูกข้าว ความผันผวนลุ่มดอนของราคาข้าวซื้อพืชพาณิชย์และไม้ผล ผนวกกับปริมาณน้ำที่มีเพิ่มขึ้น ทำให้ชาวบ้านบางส่วนที่เคยเดินทางไปทำงานรับจ้างตลอดทั้งปี เริ่มกลับมาทำนาในช่วงฤดูการเพาะปลูก และกลับไปทำงานรับจ้างในช่วงฤดูแล้ง

รูปแบบทางการผลิตที่เริ่มพบเห็นเพิ่มมากขึ้นในบ้านหาดเค็ด นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2540 เป็นต้นมาก็คือ การทำนาปลูกข้าวเพื่อบริโภค บวกกับการทำงานรับจ้างนอกฤดูทำนาเพื่อหารายได้ที่เป็นเงินสดสำหรับค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ชาวบ้านเริ่มกลับคืนสู่ผืนนาและการผลิตในรูปแบบของเกษตรผสมผสานเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนเพิ่มขึ้น ส่งผลให้สายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ใช้ต้นทุนการผลิตต่ำกว่าสายพันธุ์ส่งเสริม เริ่มได้รับความสนใจจากชาวบ้านเพิ่มมากขึ้น การเกษตรในลักษณะนี้ให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์พื้นที่เพื่อปลูกพืชหลากหลายชนิดตลอดจน การเรียนรู้และทดลองเพื่อพัฒนาทรัพยากรพันธุ์กรรมพืชพื้นบ้าน เริ่มพลิกฟื้นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

ชูศักดิ์ เป็นชาวนารายย่อยคนหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ เมื่อเขาเดินทางกลับจากการเป็นแรงงานรับจ้างในมาเลเซีย และซดใช้น้ำสินที่ผลิตและสั่งสมมาจากการลงทุนปลูกพืชเชิงเดี่ยวไปจนหมดสิ้น ชูศักดิ์ตัดสินใจใช้เงิน 9000 บาทที่สู้เก็บหอมรอมริบจากการทำงานในต่างแดน ซื้อที่ดิน 22 ไร่เพื่อเป็นทุนทำการเพาะปลูก

“วันแรกที่ผมเข้ามาบุกเบิกทำกิน พื้นที่แห่งนี้มีแต่ความแห้งแล้ง สภาพดินไม่เหมาะกับการเพาะปลูก แม้แต่หญ้าก็ไม่มีสักต้น ผมเริ่มแก้ปัญหาดินจากจุดเล็กๆ โดยขุดหลุมแล้วหาหน้าดินจากที่อื่นมาใส่เพื่อปลูกต้นไม้ โดยเลือกปลูกไม้ผลที่โตช้า เช่น ลิ้นจี่ ลำไย แล้วคลุมดินด้วยฟางเพื่อให้ช่วยเก็บความชื้น ค่อยๆ หาเอามูลสัตว์มาใส่ ช่วงนั้นชาวบ้านใช้แต่ปุ๋ยเคมี ทั้งมูลสัตว์ไว้ไม่ใช้ประโยชน์ ผมขุดบ่อน้ำไว้บ่อหนึ่ง แต่ก็ไม่สามารถเก็บน้ำไว้ในฤดูแล้ง ต้องหาน้ำจากก้นบ่อที่แห้งขอดขึ้นมารดน้ำต้นไม้ เวลาผ่านไปหนึ่งปี ต้นไม้ก็เริ่มเจริญงอกงามออกมาให้เห็น ดินเริ่มดีขึ้น หญ้าก็ตามออกมา ใหม่ๆ ผมก็ใช้ยาฆ่าหญ้าเหมือนอย่างที่บ้านทั่วไปใช้ แต่ก็เริ่มรู้สึกว่ามีผลต่อสุขภาพ เลยพยายามหาทางออกอย่างอื่น มานึกขึ้นได้ว่าสิ่งที่กินหญ้าเป็นอาหาร คือ วัว แต่การเอาวัวมาเลี้ยงวัวก็จะกินยอดไม้ด้วย ผมสังเกตเห็นว่าเมื่อเดินเข้าไปในสวน เห็นหญ้าที่ออก

สวยงามแต่วัวไม่กินหญ้าตรงนั้นจึงเดินเข้าไปดูใกล้ๆ พบว่ามีกองขี้วัว จึงคิดว่าวัวอาจไม่ชอบกลิ่น ขี้ เลยทดลองนำเอามูลวัวมาละลายน้ำฉีดพ่นตามต้นไม้ที่มียอดอ่อน ก็ปรากฏว่าได้ผล”

การเรียนรู้จากประสบการณ์และการหมั่นศึกษาหาความรู้ใหม่ๆ ทำให้ชูศักดิ์ค่อยๆ พัฒนาพื้นที่ของเขาจนกลายเป็นสวนที่มีความอุดมสมบูรณ์ เต็มไปด้วยไม้ผลหลากหลายชนิด เช่น มะม่วง ส้มโอ มะขาม กระท้อน ฯลฯ ซึ่งหมุนเวียนเก็บผลผลิตขายได้ตลอดทั้งปี ชูศักดิ์ยังปลูกผักทุกชนิดที่กินและขายได้ เช่น ผักหวาน ผักขม ชะอม ข่า ตะไคร้ พริก และทดลองปลูกผักกางมุ้ง และผักสวนครัว เช่น ผักกาดหอม กวางตุ้ง ผักชี ต้นหอม และเลียงสัว เช่น วัว หมู เป็ด ไก่ น่าน โดยเน้นการใช้อาหารสัตว์จากผลผลิตที่ได้จากในสวน อีกทั้งขุดบ่อเลี้ยงกบและปลาอีกหลายชนิด ชูศักดิ์ยังให้ความสนใจกับการปรับปรุงสายพันธุ์ไม้ผล โดยการนำเอาสายพันธุ์ไม้ผลพื้นบ้านมาเป็นต้นตอและผสมร่วมกับสายพันธุ์จากถิ่นอื่น รวมทั้งมีการนำเอาพืชผักพื้นบ้านมาปลูกในสวนเพื่ออนุรักษ์สายพันธุ์ การประยุกต์ภูมิปัญญาเดิมเข้ากับนวัตกรรมใหม่ๆ ทำให้การเกษตรแบบผสมผสานเริ่มให้ดอกผลที่เป็นรูปธรรม ชูศักดิ์สามารถขายผลผลิต ทั้งผลไม้ ผัก ปลา กบ และสัตว์เลื้อยอื่นๆ หมุนเวียนไปตลอดทั้งปี การผสมผสานของพืชผักไม้ผลและการเลี้ยงสัตว์ทำให้เกิดระบบการผลิตที่มีความยั่งยืนสูง แต่มีต้นทุนการผลิตต่ำ และทำให้ฐานะความเป็นอยู่ของครอบครัวดีขึ้นเป็นลำดับ

ตารางที่ 8: ตารางแสดง ชนิดไม้ผลในสวนเกษตรของชูศักดิ์

ชื่อไม้ผล	จำนวน/ต้น	อายุ/ปี	ขาย/บาท	หมายเหตุ
ลิ้นจี่	200	8	30,000	-ไม้ผลทุกชนิดปลูกในพื้นที่ 22 ไร่ ปลูกปะปนกันโดยไม่ต้องแยก ชนิดพืช
ลำไย	300	8	55,000	
มะม่วง	400	8	6,000	
ส้มโอ	130	7	15,000	
กระเทียม	15	3	-	บางปีไม่ค่อยติดดอกออกผล
มะขาม	10	5	-	-ไม้ผลบางชนิดอายุยังน้อย ยังไม่ ให้ผลผลิต
ขนุน	10	5	-	
มะนาว	70	3	-	
พุทรา	10	3	-	-ไม้ผลทุกชนิดในสวนไม่ได้ใส่ปุ๋ย เคมี จะใช้ปุ๋ยคอกหรือปุ๋ยหมัก เท่านั้น
ฝรั่ง	10	2	-	
มะปราง	5	2	-	-ไม้ผลบางชนิดยังสามารถตอน กิ่งขายได้
มะพร้าว	20	8	-	
กล้วย	50	-	2,000	
มะละกอ	100	1	1,000	
		รวม	109,000	